

Taal als levenswerk

Aspecten van de
NEDERLANDSE
taalkunde

Deze bundel biedt een gevarieerde reeks artikelen over de Nederlandse taal, van streng wetenschappelijk tot speels. De taalliefhebber kan er onder meer in lezen over de vraag wanneer *viertien* geworden is tot *veertien*, over de geschiedenis van woorden als *cryptogram*, *benul* en *belul*, *Utrechter* en *Utrechtenaar*, over krachttermen (bijvoorbeeld scheldnamen voor volkeren), over klanknabootsingen en lokgeluiden, over internet als hulpmiddel bij dialectonderzoek, en over de bijbelse zelfvervloekingen en benamingen voor de duivel.

Deze speciaal voor dit boek geschreven bijdragen zijn een eerbetoon van vrienden en vakgenoten aan een van de bekwaamste en productiefste Nederlandse taalonderzoekers van tegenwoordig: Nicoline van der Sijs. Met een groot aantal publicaties op vooral taalhistorisch en etymologisch gebied heeft zij zich faam verworven onder specialisten en bij een breder geïnteresseerd publiek. Enkele van haar markantste bijdragen tot de Nederlandse taalkunde zijn het *Leenwoordenboek* (1996), het *Chronologisch woordenboek* (2001) en *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN* (2004); ook is zij hoofdredacteur van de dialectreeks *Taal in stad en land* (vanaf 2002). Dit boek besluit met een gedetailleerd overzicht van de publicaties van Nicoline van der Sijs en een woordregister.

ISBN 90-12-10807-1

9 789012 108072

Sdu UITGEVERIJ

Taal als levenswerk

Taal als levenswerk

Aspecten van de Nederlandse taalkunde

Redactie: Jaap Engelsman, Joep Kruijsen, Ewoud Sanders en Rob Tempelaars

Sdu Uitgevers, Den Haag

Vormgeving omslag: Studio Jan de Boer, Amsterdam
Zetwerk: Holland Graphics, Amsterdam
Druk en afwerking: Drukkerij Wilco BV, Amersfoort

© samenstelling: Jaap Engelsman, Joep Kruijsen, Ewoud Sanders en Rob Tempelaars, 2005
© van de afzonderlijke bijdragen bij de auteurs, 2005

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without the prior permission in writing of the publisher.

ISBN 90 12 10807 1

Inhoud

Vooraf	7
Louw	9
Jan Berns	
Stellingwerf en z'n 'Westhoeke': een reeks verfijningen door dialectonderzoek	13
Henk Bloemhoff	
'Vuistlook, muilpeeren, en diergelyke lekkernyen'	19
Roland de Bonth	
Tulpen en taliban: etymologie in de Grote Van Dale van de toekomst	25
Ton den Boon	
De (s)preektaal van Broer Cornelis	29
Karel Bostoen	
Eindelijk zal ik zien	34
H. Brandt Corstius	
Ritmespraak of hiphop voor beginners	37
Marc De Coster	
Halbertsma en de etymologie van <i>tsjoene</i>	42
Anne Dykstra	
Dat gekke, dat prachtige <i>doen</i>	47
Enno Endt	
Een puzzel: de oorsprong van <i>filippine</i>	51
Jaap Engelsman	
Is dit opzet?	59
Dirk Geeraerts & José Tummers	
Een Geschiedenis van de Nederlandse Syntaxis	64
Joop van der Horst	
Noors hout over Gibraltar: bouwstoffen voor een Multatuliaans houtlexicon	69
Atte Jongstra	
Open en gesloten taalgrenzen	76
Joep Kruijsen	
Woordsoorttoekenning in de Geïntegreerde Taalbank	81
Truus Kruyt	
A	85
Hans van Maanen	
Niet stichtend, wel onmisbaar: <i>belul</i> als voorloper van <i>benul</i>	90
Marijke Mooijaart	
Deflexie en genus-<i>n</i> in het Oost-Nederlands	95
Jan Nijen Twilhaar	

<i>I am feeling lucky</i> in de taalwetenschap Marc van Oostendorp	101
Laten we samen uiteengaan: <i>federaliseren</i> betekent ‘regionaliseren’, maar <i>federaal</i> betekent ‘nationaal’ Ludo Permentier	107
Veertien deernen: over de datering van de overgang <i>ie</i> > <i>ee</i> voor <i>r</i> plus dentaal W.J.J. Pijnenburg	111
Het Nederlands als cultuurtaal in Zuid-Afrika Fritz Ponelis	118
Stomme Duitsers en rauw vlees etende Inuit: concurrerende land- en inwonernamen Riemer Reinsma	123
Van Utrechtters en Utrechtenaars Ewoud Sanders	128
De hese lokroep van het sijsje: enige overpeinzingen bij een imaginair woordenboek van klanknabootsingen Ed Schilders	136
Blokzijl, Balkbrug, Biddinghuizen: de ontvangst van het ABN Harrie Scholtmeijer	140
Het Oudnederlands en zijn frequentste woorden Tanneke Schoonheim	144
De proto-Van Dale, 140 jaar en twaalf bewerkingen geleden Rik Schutz	150
Zelfvervloeking en de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV) Piet van Sterkenburg	157
De duivel in de Bijbel en wat vertalers er zoal mee doen Nelly Stienstra	162
Over <i>liggen/leggen</i> en <i>kunnen/kennen</i> Jan Stroop	168
Voor als er een fuif is! Lexicografie in het digitale tijdperk: <i>fuif</i> als praktijkvoorbeeld Rob Tempelaars	173
<i>Batterij</i> F. de Tollenaere	179
<i>Puntjes</i> Piet Verhoeff	181
<i>Cryptogram, crossword, kruiswoordpuzzel</i> Henk Verkuyl	186
Spreken wij Oer-Iers tegen onze huisdieren? Dick Wortel	191
‘Maar in de kleur van je haar’: Nederlandse mondegreens Kees van der Zwan	196
Bibliografie van Nicoline van der Sijs samengesteld door Rob Tempelaars, m.m.v. Jaap Engelsman	201
Register samengesteld door Renée Deurloo	209

Vooraf

Deze bundel biedt een zeer gevarieerde serie artikelen over taal – gevarieerd van onderwerp en van toon. De toon loopt van ernstig-academisch via populair-wetenschappelijk tot speels. De onderwerpen, die merendeels vallen binnen de historische taalkunde en de etymologie (woordgeschiedenis), met uitlopers naar de dialectologie en de lexicografie, bieden een staalkaart van lopend onderzoek op deze terreinen. Een greep uit de inhoud:

- Oudere taalfasen: de ‘top-tien van Oudnederlandse woorden’; de vraag wanneer *viertien* geworden is tot *veertien*.
- Herkomst, geschiedenis en gebruik van afzonderlijke woorden, zoals *batterij*, *benul* (als opvolger van *belul*), *cryptogram*, *doen* (in een heel bepaald gebruik bij Gorter), *federaal* / *federaliseren*, *filippine*, *fuij*, *kennen* / *kunnen*, *louw*, de of het opzet, *Utrechter* / *Utrechtenaar* en het Friese *tsjoene*.
- Dialectologie: studies over Oost-Nederlandse dialecten; leenwoorden nabij de Romaans-Germaanse taalgrens.
- Woordenboeken: een ‘Multatuliaans houtlexicon’; een imaginair woordenboek van klanknabootsing (kark...kahrk); een voorstel voor een etymologisch woordenboek van wetenschappelijke termen; de inhoud van de Grote Van Dale vergeleken met die van zijn voorloper uit 1864; etymologie in de Grote Van Dale.
- Ruwe taal: scheldnamen voor volkeren; het plastische taalgebruik van een zestiende-eeuwse prediker; zelfvervloeking in twee bijbelvertalingen; woorden als *knorrenhutspot*, *muilpeer* en *stokvis* (zonder *boter*).
- De jongste onderzoekstechnieken: de taalkundige verrijking van woorden in een digitale taalbank; regionale taalvariatie onderzocht met behulp van Google.
- En verder: hiphoptaal; Nederlandse *mondegrens*; een inventarisatie van soorten woordgrappen; de geschiedenis van een etymologische theorie over lokgeluiden voor dieren (*piele wiele wiele*); het Nederlands als cultuurtaal in Zuid-Afrika; de redactionele richtlijnen van de makers van de Statenvertaling; bijbelse benamingen voor de duivel; en een *Geschiedenis van de Nederlandse Syntaxis* in wording.

De verbindende factor tussen al deze onderwerpen is de persoon ter ere van wie dit boek is samengesteld: de taalkundige Nicoline van der Sijs, die op 1 april 2005 vijftig jaar wordt.

Nicoline van der Sijs heeft sinds 1979 met een telkens toenemende en ook inhoudelijk steeds indrukwekkender stroom publicaties een buitengewone bijdrage geleverd aan het onderzoek naar de Nederlandse taal, vooral op etymologisch en historisch, maar ook op dialectologisch gebied en andere terreinen. Achter in dit boek is een zo volledig mogelijk overzicht van haar publicaties opgenomen.

Een paar hoogtepunten uit haar oeuvre: het *Leenwoordenboek* (1996), een inventarisatie en analyse van meer dan twaalfduizend woorden uit de Nederlandse leenwoordenschat; de tweede druk van het *Etymologisch woordenboek* (1997), met als grote vernieuwing de vermelding van dateringen bij de meer dan dertigduizend trefwoorden; het *Chronologisch woordenboek* (2001) – tevens haar academisch proefschrift –, een voor taalliefhebbers onweerstaanbare studie naar de ontwikkeling van de Nederlandse taalschat op basis van een chronologische inventaris van ruim achttienduizend woorden; en *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN* (2004), een diepgaande, brede, toegankelijk geschreven presentatie van de geschiedenis van het ABN, die tot in detail antwoord geeft op de vraag waarom de ene woordvorm, uitspraak of grammaticale keuze nu als correct geldt en de andere niet.

Van de talloze ‘kleinere’ werken van Nicoline van der Sijs zijn onder meer vermeldenswaard de door haar samengestelde bundel *Taaltrots: purisme in een veertigtal talen* (1999), de door haar bezorgde uitgebreide heruitgave van het standaardwerk van J.G.M. Moormann over het Bargoens (*De geheimtalen*, 2002), en de door haar geïnitieerde en geleide dialectreeks ‘Taal in stad en land’ (vanaf 2002), waarin inmiddels meer dan twintig delen zijn verschenen en waarvan nog verscheidene Belgische delen op stapel staan.

Nicoline van der Sijs wordt gedreven door pure belangstelling voor taal. Wat zij aanpakt, pakt zij grondig aan. Haar publicaties getuigen stuk voor stuk van een volkomen greep op het onderwerp, die het resultaat is van bestudering van al het relevante materiaal, van de oudste bronnen tot de jongste vakliteratuur. Zij weet de ingewikkeldste kwesties te ontwarren en haar bevindingen glashelder op papier te zetten, waardoor vrijwel al haar publicaties niet alleen belangrijk zijn voor vakgenoten, maar ook toegankelijk zijn voor geïnteresseerde leken.

Nicoline van der Sijs is een taalkundig instituut op zich, en een hele reeks auteurs was dan ook vanzelfsprekend bereid om belangeloos een bijdrage te leveren aan deze bundel, die in zijn veelzijdigheid een afspiegeling vormt van het werk van de gehuldigde. Wij danken alle auteurs van harte voor hun medewerking.

Jaap Engelsman
Joep Kruijsen
Ewoud Sanders
Rob Tempelaars

Louw

Jan Berns

Het woord *louw* is een van de heteroniemen voor de vis die in het Standaardnederlands meestal *zeelt* genoemd wordt en waarvan de wetenschappelijke naam *tinca tinca* luidt. Het WNT kent een uitgebreid lemma *louw*: het woord is bekend in Noord-Holland, Noord-Brabant, Gelderland en Overijssel; de oudste bron daar is de *Teuthonista* (1477): *luwe*, *liwe*. Er wordt gewezen op *laue*, *laube*, met dezelfde betekenis in Hoogduitse dialecten, en voor de etymologie ging de verantwoordelijke redacteur Heinsius te rade bij Vercoullie, die het niet onwaarschijnlijk acht dat *louw* dialectisch uit **luw-* en dit weer uit **liw-* is ontstaan, en *liw-* zou samenhangen met *lijm*: ‘de visch zou naar zijn slijmerigheid genoemd zijn’. Kiliaan kent *lauwe*, *louwe* sedert de editio tertia van 1599; ook het *Koockboek* uit 1599 heeft *louwe*. In het lemma *zeelt* wordt Konrad Gessner (Latijnse editie 1560) aangehaald: ‘[...] alicubi etiam Gallico vocabulo Tench appellat, Geldri Lauwen, Louwen’. In een vroegere Duitse editie (Gessner 1556) geeft hij eveneens ‘Lauwen, Louwen, ein Schley, Geldris’. Uit latere bronnen krijgt men de indruk dat *zeelt* en *louw* naast elkaar gebruikt worden, zo bij Schlegel, die in zijn *Natuurlijke Historie van Nederland. De Visschen* (Amsterdam 1869: 102) opmerkt: ‘De zeelt, die ook Muithond en in de Betuwe Louw genoemd wordt, is de tinca vulgaris der nieuwe natuurkundigen’. Ook Werner (1941: 78) zegt van de *zeelt*: ‘In de Betuwe noemt men hem loun [dit moet wel een drukfout zijn, J.B.] en in Brabant louw’.

Onlangs deed Willy Pijnenburg (2004) een voorstel voor een nieuwe verklaring voor het woord *zeelt* en hij noemt uiteraard ook de benaming *louw* met de geografische verbreiding: Noord-Holland, Zeeland (een citaat uit Cats 1625), Noord- en Vlaams-Brabant, Gelderland en Overijssel. Hieraan kan nog worden toegevoegd Zuid-Holland (verspreid), Noord-Limburg (verspreid) en Belgisch Limburg (zeldzaam) en het noordoosten van Oost-Vlaanderen (Van Doorn 1972: 234, De Tier 1999, WBD, WLD, WVD III, afl. 2).

De oudste vermeldingen treft men aan in de *Vocabularius Saxonicus*, die dateert van 1410-1420 (Lamers 1977: 112), vervolgens *lu* ‘tenca, quidam piscis’ in het *Mnl. Wb.* uit wat Diefenbach (1857, nr. 108-109) ‘Glossaria Batavica’ noemt, met een verwijzing naar *Horae Belgicae* VII, 20 en daterend van 1483. Misschien mogen we nog verder teruggaan: als Verdam in het *Mnl. Wb.* gelijk heeft met zijn gissing s.v. *hauwen* (aanmerking), dat met de post ‘om hauwen V pl.’ in de rekeningen van de Bisschop van Utrecht van 1377-1378 het meervoud van de visbenaming *lauw* bedoeld is, is de oudste vermelding van dat jaar. Eickmans (1986: 255) geeft de verspreiding in het Nederduitse gebied: Niederrhein: *lau* en *lieuwe*; Westfalen: *liwe*. Volgens hem hoort

het woord tot het ‘mundartnahen Teil des Wortschatzes, dessen Verbreitung auf benachbarten Gebieten beschränkt ist’ (Eickmans 1986: 278). Maar dat klopt niet met de taalgeografische feiten. Het DWB geeft ‘*laue*, cyprinus alburnus, weissfisch’, met de variant *lauche* uit achttiende- en negentiende-eeuwse lexicologische bronnen en met een citaat uit een vijftiende-eeuws (1485) *Vocabularius*. Bovendien behoort deze visnaam tot het ‘Alemannisch-nordgermanisches Wortgut’ (Kolb 1956). Het *Bair. Wb.* (I, 1453) geeft s.v. *Laugen* een variant *Lauwen*, ‘ein Karpfenfisch, tinctor vulgaris’, de Hoogduitse benaming is *Schleie*. In Kolbs (1957: 83 ff.) overzicht van dialectische varianten en hun geografische verbreiding in Duitsland, beperkt het woord zich tot de Alemannisch-Beierse dialecten en de Elzas, waar het ‘ganz vereinzelt und nicht (mehr?) fest verwurzelt ist’ (Kolb 1957: 87). ‘In seiner ursprünglichen Gestalt lautete der Name *Lauge*’. De Beierse nevenvorm *Lauwen* is waarschijnlijk te verklaren door het feit dat een intervocalische -g- tot -w- geworden is, of helemaal uitgestoten werd, waardoor als hiaatdelging een -w- ontstond. ‘Die Form *Lauwen* kann aber nicht sicher beurteilt werden, solange über ihr Alter und ihre heutige Verbreitung keine genaueren Angaben zur Verfügung stehen’ (Kolb 1957: 87-88). Maar wie Schmeller (1821, nr. 482 en nr. 686) goed leest, moet eigenlijk tot de conclusie komen dat de Beierse vormen teruggaan op een vorm *lau*, waaraan in sommige dialecten -g(e) of -w(e) is toegevoegd. Het Beierse *Lauwen* verbindt Kolb met Noors dialectisch *laue*. ‘Die *Lauwe* ist nach ihre Farbe benannt. Germ. **laug* gehört zu idg. *leug*, “schimmern, leuchten”’. Hetzelfde benoemingsmotief treffen we aan in andere visnamen, zoals *Weißfisch*, Nederlands *witvis*; *Weißling*, nd. *Witting*, Nederlands *wijting*; *Blinke* en *Blech*, Nederlands *bliek*. Met deze etymologie staat hij helemaal alleen.

Het NEW maar ook Kluge-Mitzka en Kluge-Seebold gaan uit van het benoemingsmotief ‘slijmerige buitenkant’ en laten *Schleie* en de vorm zonder anlautende -s (‘s-mobile’) *liwe* aansluiten bij de wortel van *slijm* en *lijm*. Kolb, die zeer goed op de hoogte lijkt te zijn van de Nederlandse literatuur, vermeldt Nederlands *louw* en de Nederrijnse en Westfaalse vormen niet.

Louw, dat sedert de vijftiende (misschien al sedert de veertiende) eeuw voor Nederland geattesteerd is, lijkt een van die woorden te zijn die niet puur dialectisch zijn en ook niet echt tot de standaardtaal behoren. Opvallend zijn de Duitse en Scandinavische parallellen.

Friedrich Stroh heeft er op gewezen dat ‘Unsere Bezeichnungen der Fische zum großen Teil gemeingermanisch [sind], aber aus germanischem Sprachgut meist nicht zu erklären’. Zo kan men bijvoorbeeld voor de visnaam *Schleie* op Baltoslavische parallellen wijzen (Maurer und Stroh 1959: 39). Kluge-Seebold noemt Litauws *línas*, Russisch *liní* en ‘wohl auch’ Grieks *lineús*. Vladimir Orel (2003: 351) geeft het meest recente overzicht en zoekt voor *Schleie* aansluiting bij **sliman*. Wat de Alemannisch-Noordgermaanse parallellen betreft, is door Sonderegger (1985: 188-89) opgemerkt dat ze vermoedelijk ‘auf nordgerm. Zuschüsse im ursprünglich elbgerm. Frühaleman. des 2/3 Jh. zurück[gehen], soweit nicht beiderseitiger Randbewahrung sog. verlorener Wörter auszusetzen ist’.

De door Vercoullie voorgestelde etymologie lijkt niet onwaarschijnlijk, er zijn in het Nederlands meerdere voorbeelden aan te wijzen van woorden met oude *i* voor *w* die naast vormen met *ie*, ook vormen met *u* en *ou* kennen, zoals *spuwen* - *spouwen*,

huwen - *houwen* en *wouwer*, dialectisch *wijer*, mnl. *wier* uit Latijns *vivarium* (Schönfeld par. 54.5.). In het geval *louw* en varianten hebben we weer een mooi voorbeeld van taalgeografisch naast elkaar, van wat historisch na elkaar komt.

Dat perifere ligging conserverend kan werken, is bekend, en de geografische verspreiding van *louw* en varianten – het Alemannisch-Beierse gebied, de Elzas, Nederland, Nederland en Westfalen en ten slotte Noorse dialecten – is duidelijk. Nog niet helemaal duidelijk zijn de precieze verhoudingen tussen de verschillende dialectwoorden op niet-Nederlandse bodem. Wel kon de chronologie van *louw* vervroegd worden.

Bibliografie

- Bair. Wb. (1939). J.A. Schmeller, *Bayerisches Wörterbuch*. Neuausgabe von O. Maußer. 2 Banden. Leipzig.
- Diefenbach, Lorenz (1857), *Glossarium Latino-Germanicum mediae et infimae aetatis*. Frankfurt/ M.
- Doorn, Th.H. van (1972), *Terminologie van riviervissers in Nederland*. Proefschrift Nijmegen. Assen (Studia Theodisca X).
- DWB – *Deutsches Wörterbuch*.
- Eickmans, Heinz (1986), *Gerard van der Schueren: Teuthonista. Lexikographische und historisch-wortgeographische Untersuchungen*. Keulen / Wenen (Niederdeutsche Studien, Band 33).
- Gessner, Konrad (1556), *Deutsche Namen der Fische und Wassertiere*. Neudruck der Ausgabe Zürich 1556. Herausgegeben und eingeleitet von Manfred Peters. Aalen 1974.
- Kluge-Mitzka (1967), Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 20. Auflage, bearbeitet von Walther Mitzka. Berlin.
- Kluge-Seebold (1989), Friedrich Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 22. Auflage, unter Mithilfe von Max Bürgisser und Bernd Gregor völlig neu bearbeitet von Elmar Seebold. Berlin / New York.
- Kolb, Eduard (1956), *Alemannisch-nordgermanisches Wortgut*. Frauenfeld (Beiträge zur schweizerdeutschen Mundartforschung, Band VI).
- Lamers, H.A.J.M. (1977), *De Vocabularius Saxonicus. Onderzoek naar de herkomst van Hs I 603, nr. 4 van de Stadtbibliothek Mainz*. Proefschrift Nijmegen [In eigen beheer].
- Maurer, Friedrich, en Friedrich Stroh (1959), *Deutsche Wortgeschichte*, zweite neubearbeitete Auflage. Band 1. Berlin.
- Mnl.Wb. – *Middelnederlandsch Woordenboek*.
- NEW (1971). Jan de Vries, *Nederlands Etymologisch Woordenboek*. Met aanvullingen, verbeteringen en woordregisters door F. de Tollenaere. Leiden.
- Orel, Vladimir (2003), *A Handbook of Germanic Etymology*. Leiden / Boston.
- Pijnenburg, Willy (2004), 'Vissen in troebel water: Noord-Nederlands zeelt ("Tinca tinca")', in: Saskia Daalder, Theo Jansen & J. Noordegraaf, *Taal in verandering. Artikelen aangeboden aan Arjan van Leuvensteijn bij zijn afscheid van de opleiding Nederlandse Taal en Cultuur aan de Vrije Universiteit Amsterdam*. Amsterdam / Münster 2004, 103-111.
- Schmeller, Joh. Andreas (1821), *Die Mundarten Bayerns grammatisch dargestellt*. München.
- Schönfeld (1964): A. van Loey, *Schönfelds Historische Grammatica van het Nederlands*, zevende druk. Zutphen.

- Sonderegger, Stefan (1985), 'Die Entwicklung des Verhältnisses von Standardsprache und Mundarten in der deutschen Schweiz', in: W. Besch, O. Reichmann, St. Sonderegger (Hrsg.), *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte des Deutschen*. Band 2, 1888-1889. Berlin / New York.
- Tier, Veronique de (1999), 'Schele tinken. Dialectwoorden voor de zeelt en andere vissen in vergelijkingen en scheldwoorden', in: *WVD-Contact. Mededelingenblad van het Woordenboek van de Vlaamse Dialecten*, 13, nr. 2, 1999, 14vv.
- Vercoullie, J. (1898), *Beknopt etymologisch Woordenboek der Nederlandsche taal*, tweede druk. Gent / 's-Gravenhage.
- WBD – *Woordenboek van de Brabantse Dialecten*.
- WLD – *Woordenboek van de Limburgse Dialecten*.
- WNT – *Woordenboek der Nederlandsche Taal*.
- WVD – *Woordenboek van de Vlaamse Dialecten*.

Stellingwerf en z'n 'Westhoeke': een reeks verfijningen door dialectonderzoek

Henk Bloemhoff

Vooraf

Wie zichzelf het plezier gunt om de boeken van Nicoline van der Sijs te lezen, raakt onder de indruk van haar vermogen om vanuit nieuwe invalshoeken en met nieuwe of niet meer zo bekende gegevens actuele visies neer te zetten en te inspireren. Zo zijn bijvoorbeeld in de Sdu-reeks *Taal in stad en land* de interessantste feiten van de Nederlandse en Vlaamse streektaalen en dialecten op een voetstuk geplaatst. Men voelt zich uitgenodigd om meer te lezen, wat al snel mogelijk is dankzij de vele verwijzingen, en om verder te onderzoeken, met de bedoeling om door meer gegevens een nog scherper beeld te krijgen. Dat laatste is traditioneel de taak van het dialectonderzoek, een subdiscipline die zo goed als verdwenen lijkt te zijn, althans aan onze universiteiten. In mindere mate lijkt ook de historische taalkunde van het Nederlands zo'n lot beschoren. Maar heel misschien wordt door *Het ontstaan van het ABN* en ander werk van Nicoline een nieuwe trend ingezet. En gelukkig hebben streektaalfunctionarissen en andere toegewijden de taak van de dialectologie voor een deel overgenomen.

Onderwijs en studie op het gebied van streektaalen en dialecten enerzijds en het Nederlands anderzijds zijn complementair. En dus moet het eerste eerder worden gekoesterd dan gemarginaliseerd, misschien gaat dan dat besef van complementariteit weer groeien.

Het leek me daarom een aardig idee om in deze bijdrage, met gebruikmaking van niet of weinig bekende taaldata, de rol van het dialectonderzoek nog eens op bescheiden schaal te laten zien. Met mijn waarnemingen wil ik het beeld van een deel van het noordelijk taalgebied wat verbijzonderen. Ik snijd daarvoor een zestal onderwerpen aan die alle een raakvlak hebben met *de Westhoek(e)*, het deel van de gemeente West-Stellingwerf westelijk van de Helomavaart, in het grensgebied van Friesland en Overijssel.

Taalgebied van het Stellingwerfs, d.i. in lichtgrijs, met de namen in het Stellingwerfs. Vetomlijnd: regio Stellingwerf, --- = gemeentegrens. Klein cursief: plaatsen waar ook Stellingwerfs werd of nog wordt gesproken.

Het Westhoekers: waar in westelijk West-Stellingwerf?

Wie zich oriënteert op de bekende dialectkaart van Daan en Blok (1977) vindt daar als nummer 22 het Stellingwerfs. Dat wordt, behalve in het gebied Stellingwerf (met de gemeenten West- en Oost-Stellingwerf) ook gesproken in een groot deel van de aangrenzende gemeenten Steenwijkerland / *Stienwikerlaand* en Westenveld, zie de bijgevoegde kaart. Het hoofdkenmerk voor de afbakening van het Stellingwerfs is de *ae*, dat is de klank /èè/ van *militair*. Die *ae* is ontwikkeld uit een gerekte *a* (zoals in 'water', Stellingwerfs *waeter*) of uit een *aa* van bepaalde leenwoorden, zoals in *raer* 'raar' (in noordoostelijk Stellingwerfs *reer*). De afbakening in het westen zal enigszins problematisch geweest zijn, want in Kuinre/*De Kuunder* en ook in Blankenham aan de oude Zuiderzeekust is uit beide *aa*-typen geen *ae* ontstaan. Toch werd dit gebied bij het Stellingwerfs gevoegd. Zoals de kaart laat zien, horen vier dorpen in de gemeente West-Stellingwerf eveneens bij het *aa*-gebied. De lijn oostelijk langs of

door die dorpen is de isoglosse van Daan en Blok tussen *ae*- en *aa*-gebied. De *aa*-variëteit in West-Stellingwerf noemt men traditioneel 'Westhoekers'. Een bekende publicatie als Sassen (1953), met veel aandacht voor het Stellingwerfs, zegt alleen dat in Scherpenzeel/*Scharpenzeel* een *aa* klinkt in plaats van een *ae*, verder wordt het Westhoekers niet genoemd. Oosten (1947: 122) noemt echter in zijn weinig geraadpleegde sociografische studie van westelijk West-Stellingwerf het dialect met *aa* in plaats van *ae* voor de dorpen Langelille en Slijkenburg / *Sliekenborg* en voor 'delen van' Scherpenzeel en Spanga / *Spange*, wat heel nauwkeurig lijkt. In de laatste twee dorpen werd dus (en wordt) ook westelijk Stellingwerfs met de *ae*-klank gesproken. In mijn vroegere dialectonderzoekingen is mij overigens vaak verteld dat in Spanga eigenlijk alleen Westhoekers werd gesproken, in Scherpenzeel was het 'half om half' en in Munnekeburen en Nijetrijne / *Ni'jtriene* werd geen Westhoekers gesproken. Dit alles werd mij onlangs nog eens bevestigd, al blijken tegenwoordig de dialectgrenzen ter plaatse te vervagen.

Het Westhoekers: meer dan Stellingwerfs zonder *ae*

Onderscheidt het Westhoekers zich louter door de *aa* voor *ae*? Oosten (1947: 122) noemt alleen dat kenmerk, al vermeldt hij ook dat de taal van Kuinre en Blankenham mogelijk invloed heeft gehad. En hij noemt de woorden *huus* 'huis' en *muus* 'muis', maar *huus* is ook algemeen Stellingwerfs en *muus* beperkt zich niet tot alleen het Westhoekers, het Kuinders en het 'Blankenhammigers'. Een inspectie van mijn *Stellingwarfs Woordeboek* levert echter wél een hele reeks van verschijnselen op die het Westhoekers kenmerken ten opzichte van het (andere) Stellingwerfs. In kolom B van de tabel laat ik woorden zien uit dat (andere) Stellingwerfs, waarmee de overeenkomstige woorden uit het Westhoekers in kolom A duidelijk contrasteren. Elk van de rijen 1 t/m 6 toont een structureel verschil, want de cellen zijn uitbreidbaar met meer woorden van dezelfde kenmerkende klank of klankcombinatie. De rijen 7 tot en met 11 bevatten elk een verschil dat te vinden is in slechts één woord. De kolommen C t/m F bevatten woordmateriaal uit andere, naburige dialecten. Dat in D en E ontleende ik aan mijn grote enquête voor de IJsselacademie in Kampen uit de jaren tachtig.

Het Westhoekers: Gieters, Kuinders, Blankenhammigers?

De bewoners van *de Westhoeke* veronderstellen vaak dat het Westhoekers is ontstaan door de komst van het Gieters, de variëteit van Giethoorn dus, al bedoelt men dat soms ook ruimer, zoals als 'Noordwest-Overijssels'. Maar wie het materiaal in kolom A (Westhoekers) vergelijkt met dat in kolom E (Gieters), ziet dat dat niet logisch is. Wel is de gedachte begrijpelijk: de verveners/turfmakers uit Giethoorn en andere dorpen in Noordwest-Overijssel kwamen in de achttiende eeuw en later in groten getale naar Friesland, waar ze een belangrijke invloed zouden hebben (Kroes 1996). Zoals in Tjalleberd (zie de kaart), waarvan het 'Gieters' is opgenomen in de Friese aflevering van de *Reeks Nederlandse Dialectatlassen* (RND). Alleen in rij 3, 6, 10 en 11 van de tabel zijn Gieters en Westhoekers gelijk, maar deze vormen doen zich ook elders voor, zodat ze zeker niet specifiek Gieters zijn. Vergelijken we kolom A met het materiaal in C en D, dan blijkt het Westhoekers het sterkst op het Blankenham-

migers te lijken. De opmerkelijke, vette verkleinwoordvormen zijn uniek voor het Kuinders (zie verder Bloemhoff 1991).

	A.	B.	C.	D.	E.	F.
	Westhoekers	Stellingwerfs	Kuinders	Blanken-hammigers	Gieters (Giethoorn e.o.)	Bantege e.o.
1.	<i>water, paar, denken</i>	<i>waeter, paer, daenken</i>	<i>water, paar, denken</i>	<i>water, paar, denken</i>	<i>waeter, paer, daenken</i>	<i>waeter, paer, daenken</i>
2.	<i>zout zouder 'zolder'</i>	<i>zoolt zoolder</i>	<i>zout zouder</i>	<i>zout zouder</i>	<i>zoolt zoolder</i>	<i>zoolt, zoolder</i>
3.	<i>greun 'groen' zeuken 'zoe-ken'</i>	<i>gruun, zuken</i>	<i>greun, zeuken</i>	<i>greun, zeuken</i>	<i>greun, zeuken</i>	<i>greun, zuken</i>
4.	<i>planke 'plank' lampe 'lamp'</i>	<i>plaanke, laampe</i>	<i>planke, lampe</i>	<i>planke, lampe</i>	<i>plaanke, laampe</i>	<i>plaanke, laampe</i>
5.	<i>lucht 'lucht' (zn.) rugge 'rug', stuk 'stuk'</i>	<i>locht, rogge, stok</i>	<i>lucht, rugge, stuk</i>	<i>lucht, rugge, stuk</i>	<i>locht, rogge, stok</i>	2 personen: <i>locht</i> enz., 2 personen: <i>lucht</i> enz.
6.	<i>beddegien 'bedje' slakkien 'slakje' kattien 'katje' krusien 'kruisje'</i>	<i>beddegien, slakkien, kattien krusien</i>	<i>beddegien, slakjen, katjen krusien</i>	<i>beddegien, slakkien, kattien krusien</i>	<i>beddegien, slakkien, kattien krusien</i>	<i>beddegien, slakkien, kattien, krusien</i>
7.	<i>hooi</i>	<i>huj, hui</i>	<i>hooi</i>	<i>hooi</i>	<i>uj</i>	<i>hui/hooi</i>
8.	<i>vragen</i>	<i>vraogen</i>	<i>vragen</i>	<i>vragen</i>	<i>vraogen</i>	<i>vraogen</i>
9.	<i>leggen, liggen 'liggen'</i>	<i>liggen</i>	<i>lè:gen</i>	<i>leggen</i>	<i>liggen</i>	<i>liggen</i>
10.	<i>uter, uder 'tepel'</i>	<i>utter,westelijk ook uter, uder</i>	<i>uter, speune</i>	<i>uter, uder</i>	<i>uder</i>	<i>uter, uder</i>
11.	<i>koemen 'komen'</i>	<i>kommen, westelijk ook koemen</i>	<i>koemen</i>	<i>koemen</i>	<i>koemen</i>	<i>koemen, kommen</i>

Het 'Overkuunders': Gieters, Westhoekers, Stellingwerfs?

Het vroegere en huidige Stellingwerfs noordelijk van de nabije taalgrensrivier *Kuunder* (Stellingwerfs) of *Tsjonger* (Fries) is nogal onderbelicht gebleven. Boelens (1956) spreekt van Stellingwerfs en geeft alleen getalsverhoudingen met het Fries in de jaren vijftig. In de weinige andere literatuur spreekt men nogal eens van Gieters, maar is dat juist? De RND-opname voor Tjalleberd geeft een aardige indruk. Vooral

het Noordwest-Overijsselse prefix *e-* in het voltooid deelwoord valt op. In autochtoon Stellingwerfs van Friesland ontbreekt dat. Opmerkelijk is dat een enquête van het Aardrijkskundig Genootschap uit 1876 met taalmateriaal uit Sint-Johannesga en Tjalleberd verschijnselen bevat die zich wel voordoen in het Stellingwerfs van Friesland of net onder de provinciegrens (bijv. *jim* 'jullie', *gaon jow* 'ga je, gaat u', *nemt* 'neemt', *viel* 'wiel'), terwijl typisch Gieterse kenmerken ontbreken, reden waarom ik van autochtoon Stellingwerfs spreek (Bloemhoff 2002). Ik heb de vormen van kolom F onlangs nagevraagd in Bantega/*Bantege*, bij de weinigen die het Stellingwerfs van het schoolplein van vroeger nog spreken. Zij gebruiken overwegend niet de Westhoeker vormen van kolom A, maar westelijk-Stellingwerfse vormen zoals in kolom B. Ook bij deze sprekers herkende ik geen typisch Gieters, zoals *gaaf* in plaats van *gaf* 'gaf', *zaag* in plaats van *zag* 'zag', de afwezigheid van *h* en de aanwezigheid van het prefix *e-*. Wel noteerde ik vormen zoals *jim* 'jullie', *gaon joe/jow* 'ga je' en *hi'j ne(e)mt*, en niet Gieters *nemp*. Daarmee lijkt het ook nu het veiligst om te spreken van autochtoon Stellingwerfs, waarbij het heel wel denkbaar is dat het Gieters zich heeft aangepast aan de plaatselijke variëteit. Het is goed mogelijk dat Bantega en omgeving en zeer waarschijnlijk ook het voormalige Schoterland (Heerenveen e.o.) vanouds een overwegend Stellingwerfstalige bevolking hadden. Dat het gewone Stellingwerfs van West-Stellingwerf en Bantega en omgeving niet 'typisch Gieters' aandoet, heeft misschien ook te maken met het feit dat de vroegere immigranten daar vooral uit de noordelijkste dorpen van Overijssel kwamen (Kroes 1995).

De taalbenamingen *Westhoekers*, *Blankenhammigers* en *Kuunders*

Hoe kan men spreken van 'het Westhoekers', wat in algemeen Nederlands 'Westhoeks' zou zijn? Er is kennelijk in het hele Stellingwerfse taalgebied en ver daarbuiten een regel productief die de taalnaam van de inwonersnaam afleidt. Zo kent men het *Westhoeker* + *s*, het *Berkoper* + *s* 'Oldeberkoops' en *Stienwieker* + *s* 'Steenwijks', en zuidelijker ook het *Kampers* 'Kampens', *Stappersters* 'Staphorsts', *Gieters* 'Giet-hoorns' en *Raolters* 'Raaltes'. Daarnaast zegt men *Blankenham* + *iger* + *s*, *Zuudend(e)* + *iger* + *s* (bij Giethoorn), *Noordwoold(e)* + *iger* + *s*, *Smild(e)* + *iger* + *s* (bij Assen), *Zuudwoold(e)* + *iger* + *s* (bij Hoogeveen), enz. Ook in het Nederlands van deze gebieden is woordvorming met *-iger* productief. Zo leest men in dagbladen over 'een Oosterwoldiger' en over 'de Blokzijligers' (meer over dat type in Bloemhoff 1990). Verder kent men in Stellingwerf het 'Friese' type *Wolvege* + *ster* + *s*. Is echter de inwonersnaam van het type *Kuunderse* (iemand uit *De Kuunder*) dan lijkt de taalnaam rechtstreeks afgeleid van de plaatsnaam: *Kuunder* + *s*, *Stegger(de)* + *s* 'Steggers', *Vledder* + *s*, *Gieter(n)* + *s* 'Gieters' en veel zuidelijker ook *Zwols*, naast de oude inwonersnaam *Zwolse*. De constructie 'inwonersnaam uit plaatsnaam' + *er* + *s* doet zich ook elders in het noorden veelvuldig voor. Vergelijk bijvoorbeeld Reker (1982: 60), die daarnaast ook afleidingen met *-s* opmerkt op basis van alleen de plaatsnaam, terwijl men + *er* + *s* zou kunnen verwachten.

Westhoeker kenmerken in Twente

Over de Twentse Dinkel vestigden zich eind negentiende eeuw vrij veel inwoners uit heel West-Stellingwerf, die een bestaan zochten in het naburige Duitse industrie-

gebied. In dat Overdinkel en omgeving zijn, dankzij archiefonderzoek, de plaatsen van herkomst bekend. Als taalkenmerk van wat nog resteert aan Stellingwerfs – ter plaatse *Stellings* genoemd – beschouwt men onder meer woorden als *greun* in rij 3. Maar dat zijn juist vormen die alleen in het westen van West-Stellingwerf hun basis hebben en niet elders in die gemeente. Zo blijkt, nogmaals, hoe door dialectstudie de nodige verfijningen aan te brengen zijn.

Bibliografie

- Bloemhoff, H. (1990), 'Een Oosterwooldiger oplossing', in: *Ijsselacademie* 13: 43-44.
- Bloemhoff, H. (1991), *Fonologie en morfologie van het Stellingwerfs*. Groningen.
- Bloemhoff, H. (1994-2004), *Stellingwarfs Woordeboek. Deel I – IV*. Oosterwoolde - Berkoop / Oldeberkoop.
- Bloemhoff, H. (2002), 'Overkuunders Stellingwarfs', in: *De Ovend* 30 nr. 2: 15-17.
- Bloemhoff, H. (2004), 'Het "Stellings" van Overdinkel', in: *De Ovend* 32 nr. 5: 12-13.
- Boelens, K. (1957), 'De taalsituatie in de Stellingwerven', in: *Driemaandelijke Bladen* 8: 81-90.
- Daan, J. en D.P. Blok (1977), *Van Randstad tot Landrand*. Amsterdam.
- Kamman, K. (1990), *Woordenlijst van het dialect van Kuinre*. Kampen.
- Kroes, J. (1995), 'De turfgraverij en de immigratie van voornamelijk Overijsselse turfgravers in het westen van Weststellingwerf', in: *De Stelling* 14 nr. 35: 17-26.
- Kroes, J. (1996), *De Gietersen in Friesland*. Leeuwarden.
- Oosten, B. (1947), *Een veenpolderbevolking. Sociografie van de grote veenpolder van Weststellingwerf*. Wolvega.
- Reker, S. (1982), 'Afleidingen van plaatsnamen in de provincie Groningen', in: *Driemaandelijke Bladen* 34: 59-77.
- Sassen, A. (1953), *Het Drents van Ruinen*. Assen.

‘Vuistlook, muilpeeren, en diergelyke lekkernyen’

Roland de Bonth

Inleiding

Een van de bekendste toneelstukken uit de achttiende eeuw is *Het wederzyds huwelyksbedrog* (1714) van Pieter Langendyk (1683-1756). In dit blijspel zijn belangrijke rollen weggelegd voor Lodewijk, een berooide edelman, en zijn knecht Jan. Met het weinige geld dat hun nog rest, besluiten Lodewijk en Jan een adellijke staat te gaan voeren: Lodewijk geeft zich uit voor de graaf van Habislouw en Jan gaat de titel baron van Schraalenstein dragen. Op deze wijze hoopt Lodewijk Charlotte te kunnen schaken, ‘een Adelyke Juffer’ die de schijn ophoudt dat ze geld heeft maar in feite net zo arm is als Lodewijk.

List en bedrog schuwt Lodewijk niet om het hart van Charlotte te veroveren. Zo zet hij een duel met Jan in scène om een geldbedrag van duizend gulden. Lodewijk roept luid uit dat het geld hem niets kan schelen, maar dat het hem te doen is om de eer. De waard die van dit duel getuige is, probeert de beide mannen tot bedaren te brengen, maar met deze interventie is de baron van Schraalenstein niet gediend. Op niet mis te verstane wijze krijgt de waard te horen dat hij zich er buiten moet houden:

Dat raaktje niet, Jan Gat.

Zo jy je ’er in steekt, kryg je vuistlook, vat je dat? (vss. 994-995)

Dat laat de waard zich geen twee keer zeggen, want met *vuistlook* wordt ‘een pak slaag’, ‘een aframmeling’ bedoeld. Het woord *vuistlook* is al lang verouderd, maar in de tijd dat Langendijk *Het wederzyds huwelyksbedrog* schreef, moet het zeker bekend zijn geweest bij het (lezers)publiek. Verschillende achttiende-eeuwse lexicografen hebben het woord, al dan niet met een nadere aanduiding, opgenomen in hun respectieve woordenboeken. Nicoline van der Sijs heeft in *Onze Taal* een lijst gepubliceerd van achttiende-eeuwse volkstaal, bestaande uit woorden die Willem Sewel in zijn *Groot woordenboek der Engelsche en Nederduytsche taalen* (1708) als ‘boertig, plomp of straattalig’ aanmerkte. Daarin ontbreekt het woord *vuistlook* niet.

Tuinman

Mijn belangstelling voor woorden als *vuistlook* werd gewekt tijdens het hertalen van Carolus Tuinmans *De oorsprong en uitlegging van dagelyks gebruikte Nederduytsche* [‘Nederlandse’] *spreekwoorden opgeheldert tot grondig verstand der Vaderlandsche*

Moedertaal (1726) en het tweede deel, dat een jaar later verscheen onder de licht afwijkende titel *Oorsprong en uytlegging van dagelyks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden tot opheldering der Vaderlandsche Moedertaal* (1727). Het negende hoofdstuk van het eerste deel van dit spreekwoordenboek is gewijd aan zegswijzen die hun oorsprong vinden in de keuken. Op bladzijde 107 behandelt Tuinman de uitdrukking *Boter by de visch*. Nadat hij de betekenis ervan heeft gegeven – ‘gereed geld by de koopwaare’ –, geeft hij de volgende verklaring voor de combinatie *boter* en *vis*:

Boter word by visch vereischt, zal ze smaaken. Voor al is *stokvisch zonder boter* niet aangenaam. (1726: 107)

Het is niet toevallig dat Tuinman ‘stokvisch zonder boter’ cursief heeft laten zetten. *Stokvis zonder boter* is namelijk een uitdrukking. Uit het feit dat Tuinman het niet nodig heeft geacht een nadere toelichting erbij te geven, mag men aannemen dat zijn tijdgenoten hoogstwaarschijnlijk vertrouwd zijn geweest met de uitdrukking. Dat is dan ook de reden dat Tuinman zich dit (in onze ogen flauwe) grapje kon veroorloven. Wie niet direct doorheeft dat *stokvis zonder boter* niet letterlijk opgevat dient te worden, wordt twee bladzijden later op het goede spoor gezet. Onder aan pagina 109 schenkt Tuinman aandacht aan de spreekwijze *Hij is slecht te gast geweest*. Naar de oorsprong van deze uitdrukking kan Tuinman slechts gissen. Hij meent dat ze mogelijkwerwijs ontleend is aan een fabel van Aesopus waarin een vos en een kraanvogel elkaar beurtelings bedriegen en elkaar slechts vergasten op een lege maag. Over de betekenis en de oorsprong ervan schrijft hij het volgende:

Dat is, hy is niet wel onthaalt; gelyk die getoeft word met de *Rotterdamsche fooi*, twee blaauwe oogen, met een dikke neus, of aan een open tafel van *stokvisch zonder boter*, *knorrenhutspot*, *drooge bokkingen*, enz. met een nabanket van *vuistlook*, *muilpeeren*, en diergelyke lekkernyen. [...] Doch zulke waarden behaalen by de gasten weinig dank. 't Is dan, *Ik heb 'er geweest, ik kom 'er niet meer*. (1726: 109)

Nu is er geen twijfel meer mogelijk: als een *Rotterdamse fooi* staat voor twee blauwe oogen en een dikke neus, dan zullen ook de gerechten die de waard voorschotelt, niet bijzonder aangenaam zijn.

In het tweede deel van Tuinmans spreekwoordenboek komen bij de uitdrukking *'t Is een knorrepot* enkele van de genoemde gerechten nogmaals ter sprake. Zo schrijft hij:

Men spreekt van *knorrenhutspot*, die opgedischt word met een nabanket van *vuistlook*, *muilpeeren*, en *wafels*. Een pot vol daar van levert geen smakelyk onthaal uit, zo weinig als *drooge bokkingen*, of *stokvisch zonder boter*. (1727: 80)

In deze bijdrage vraag ik – in alfabetische volgorde – aandacht voor de ‘lekkernijen’ die Tuinman in de bovenstaande citaten noemt en/of verklaart. Tuinmans betekenisomschrijving en etymologie ervan worden vergeleken met zijn uit 1722 daterende

Fakkel der Nederduitsche taale, een van de eerste etymologische woordenboeken van het Nederlands. De aldus vergaarde informatie wordt vervolgens vergeleken en aangevuld met gegevens uit het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT).

‘Lekkernyen’

Bokking

Een *bokking* is volgens het WNT een ‘stekelig of vinnig, scherp gezegde, berisping, verwijt; standje’ en wordt gebezigd in uitdrukkingen als *een bokking geven*, *krijgen*, *verdiene*, enzovoort. Het WNT merkt daarbij op dat de uitdrukking al in Winschootens *Seeman* (1681) wordt vergeleken met een steek of duw geven of krijgen. Op basis hiervan concludeert het WNT dat *bokking* samenhangt met het zelfstandig naamwoord *bok* in de zin van ‘slag, stoot, stomp’. De meervoudsvorm *bokken* heeft reeds in de zestiende eeuw aanleiding gegeven tot de woordspeling met *bokken*, een nevenvorm van *bokking* ‘gerookte haring’. Toen het zelfstandig naamwoord *bok* in onbruik raakte, werd de oorsprong van *bokking* geheel vergeten en probeerde men de uitdrukking te verklaren uit de naam van de vis (zie WNT III, 271-274, s.v. *bokking* (I) en (II)).

Later voegde men aan het woord *bokking* schertsend nadere bepalingen toe, zoals *droge* of *Harderwijker*. Hierboven hebben we reeds gezien dat Tuinman op verschillende plaatsen in zijn spreekwoordenboek aan *bokking* het bijvoeglijk naamwoord *droge* liet voorafgaan (bij Tuinman komt *bokking* zonder toevoeging in de zin van ‘slaan’ of ‘duwen’ echter niet voor). In de *Fakkel der Nederduitsche taale* oppert Tuinman het volgende:

Ymand een droogen bokking geven is mogelyk tot een spreekwoord geworden uit de bekende hengselvangst van Antonius door Cleopatra. (1722: 39)

Helaas laat Tuinman zich niet verder uit over de wijze waarop Cleopatra Marcus Antonius heeft ‘gevangen’. Naar de relatie met het spreekwoord tast ik dan ook volledig in het duister.

Knorrenhutspot

Het door Tuinman gebezigde *knorrenhutspot* komen we in het WNT niet tegen. Wel treffen we daar de vorm *knorhutspot* aan, een hutspot die bestaat uit fijngehakt vlees en verschillende specerijen. Het eerste deel van deze samenstelling – *knor* – moet waarschijnlijk opgevat worden als ‘kraakbenig of pezig, taai vlees’ (WNT VII, 4795-4798, s.v. *knor* (I)).

Dat *knorrenhutspot* in gebruik is geweest als grappig bedoelde aanduiding voor een pak slaag, vermeldt het WNT niet. Mogelijkerwijs heeft Tuinman het woord *knorrenhutspot* in verband gebracht met het woord *knorrestok*, dat volgens het WNT in Limburg en West-Vlaanderen een knoestige stok of knots aanduidde. Het valt niet uit te sluiten dat Tuinman dit woord in zijn vroege jeugd heeft leren kennen: hij werd op 19 november 1659 gedoopt in Maastricht.

Muilpeer

Muilpeer komt al voor in het Middelnederlands en is daarmee een van de oudste bekende aanduidingen voor een klap (WNT IX, 1206-1207, s.v. *muilpeer*). Het opmerkelijke van dit woord is bovendien dat het in tegenstelling tot andere hier besproken woorden en uitdrukkingen nog steeds verzekerd is van een plaats in het woordenboek.

Stokvisch (zonder boter)

Het woord *stokvis* is al bekend in het Middelnederlands en is volgens het WNT ontleend aan het Oud-Noorse *Stokkfiskr*, het Deense *stokfisk* of het Zweedse *stockfisk*, dat aan stokken gedroogde vis betekent. Tuinman meent dat het woord zijn oorsprong vindt in het feit 'dat hy in dorheid en hardigheid gelykt naar een stok, en moet geklopt en gebeukt worden', zo lezen we in zijn *Fakkelt der Nederduitsche taale* (1722: 361). Ook het WNT schijnt aan deze verklaring de voorkeur te geven, want volgens dat woordenboek is *stokvis* naar het gevoel eerder verbonden aan 'het harde en droge voorkomen en de lange en smalle stukken'.

Het drogen van vis was net als zouten een manier om vis langer houdbaar te maken. Om stokvis te verkrijgen werd vaak kabeljauw te drogen gehangen. Stokvis was niet zonder meer eetbaar. Het drogen had de vis zo hard gemaakt dat die voor consumptie pas geschikt was nadat ze eerst gebeukt (geklopt of geslagen) en daarna in water geweekt was (zie WNT XV, 1863-1866, s.v. *stokvisch*).

Het is niet verwonderlijk dat juist een woord als *stokvis* als grappige term in gebruik komt voor 'stokslagen'. Ten eerste bevat het eerste deel van de samenstelling het woord *stok* en dat is een beproefd middel om klappen uit te delen. Ten tweede moet men een stokvis langdurig slaan om ze eetbaar te maken.

Oorspronkelijk kwam *stokvis* in de zin van stokslagen alleen voor in combinatie met werkwoorden als *eten* en *krijgen*, later wordt het woord in die betekenis ook op zichzelf gebruikt. De toevoeging *zonder boter*, die we onder andere bij Tuinman aantreffen, is al in het begin van de zeventiende eeuw aangetroffen.

Vuistlook

Vuistlook is een samenstelling van de woorden *vuist* en *look*. Het tweede deel van deze samenstelling is de benaming voor het plantengeslacht *allium* van de familie van de *liliaceae*, waartoe onder andere knoflook en bieslook behoren. Evenals het woord *muilpeer* komt *vuistlook* al in het Middelnederlands voor als een schertsende benaming voor vuistslag(en) of slaag. Oorspronkelijk kwam *vuistlook* alleen voor in combinatie met werkwoorden als *eten*, *proeven* of met werkwoorden als *geven* en *krijgen*. Nog later ging men *vuistlook* ook op zichzelf gebruiken. Het woord is reeds lang in onbruik geraakt, al werd het in 1954 nog in een woordenboek vermeld (zie WNT XXIII, 1284-1285, s.v. *vuistlook*).

Wafel

Met 'het gebak met ruitvormige verdiepingen aan beide zijden' heeft *wafel* in de door Tuinman gebruikte betekenis van 'klap, muilpeer' niets te maken. *Wafel* is een nevenvorm van *waffel*, dat of 'mond, snuit, snavel, bek' betekent of 'klap, slag, oorvijs,

muilpeer'. Dat de beide woorden *wafel* en *waffel* van lieverlede met elkaar verward zijn, heeft niet alleen te maken met de overeenkomst in woordvorm. Er is ook sprake van een zogenaamde metonymische ontwikkeling van het woord *wafel* 'als "wat men met den mond tot zich neemt" naar "lichaamsdeel, waarmee men een wafel nuttigt, mond" en vervolgens van "mond" als "(deel v.h.) hoofd, gezicht waarop men klappen of slaag krijgt" naar "klap, slag"' (WNT, XXIV, 535-542, s.v. *wafel* (I) en (II) en 546-548, s.v. *waffel* (I)).

Tot besluit

Als we het bovenstaande lijstje in ogeschouw nemen, dan zien we dat van de door Tuinman genoemde 'lekkernijen' de meeste in oorsprong niets te maken hadden met slaan of klappen, maar later bij uitbreiding gebruikt zijn gaan worden als schertsende benaming ervoor, zoals *bokking*, *knorrenhutspot*, *stokvis* en *wafel*. Daarnaast zijn er woorden die bewust als grappig bedoelde woorden zijn gevormd, zoals *muilpeer* en *vuistlook*. Opvallend is dat de laatste twee al in het Middelnederlands voorkomen en dat het woord *muilpeer* nog steeds als trefwoord in hedendaagse woordenboeken is te vinden.

Behalve het woord *muilpeer* kennen wij – bij mijn weten – nog twee 'lekkernijen' die bij nader inzien wat zwaar op de maag kunnen liggen. De eerste is *billenkoek*, 'klappen voor de billen' (WNT II [1-2], 2691, s.v. *bil* (I)), de tweede is *oorvijs*. Dit woord kan in dezelfde betekenis gebruikt worden als *muilpeer*, maar doorgaans duiden we met een *oorvijs* – of *oorveeg* – een slag om de oren aan. Het woord *oorvijs* is waarschijnlijk ouder dan *oorveeg*, omdat in het beroemde zestiende-eeuwse woordenboek van Kiliaen *oorvijshe* al vermeld staat. De hedendaagse taalgebruiker vat het woord *oorvijs* doorgaans op als een samenstelling met als tweede deel de naam van een vrucht. Deze verklaring vindt steun in vergelijkbare woorden als *vuistlook* en *muilpeer*. Anderen zijn echter van mening dat het tweede deel van de samenstelling zijn oorsprong vindt in het Middelnederlandse werkwoord *vigen*, dat 'weglopen' of 'zich uit de voeten maken' betekent (zie WNT XI, 190-191, s.v. *oorveeg*).

In voorbije eeuwen zijn er nog veel meer ironische benamingen in zwang geweest voor klappen of slaag, zoals *kneppelkoek*, *kneppelmoes* en *vijfvingerkruid*. Een lange opsomming ervan is te vinden in Stoetts welbekende spreekwoordenverzameling, maar daarover misschien een andere keer. Ik heb er nu mijn buik vol van ...

Bibliografie

- Langendijk, Pieter (1714), *Het wederzyds huwelyksbedrog*, in: www.dbnl.nl/tekst/lango2owede01.
 Sijs, Nicoline van der (2003), 'Achtteende-eeuwse volkstaal', in: www.onzetaal.nl/2003/78/volkstaal.html.
 Stoett, F.A. (1901), *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*, in: www.dbnl.nl/tekst/stoe002nede01.
 Tuinman, Carolus (1722), *Fakkelt der Nederduitsche Taale*. Leiden.
 Tuinman, Carolus (1726), *De oorsprong en uitlegging van dagelyks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden opgeheldert tot grondig verstand der Vaderlandsche Moedertaal*. Middelburg.

Tuinman, Carolus (1727), *Oorsprong en uytlegging van dagelyks gebruikte Nederduitsche spreekwoorden tot opheldering der Vaderlandsche Moedertaal*. Middelburg.
Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT) (1993). 's-Gravenhage, fotografische herdruk.

Tulpen en taliban: etymologie in de Grote Van Dale van de toekomst

Ton den Boon

Publiekswordenboeken zoals de *Petit Robert*, de *New Shorter Oxford English Dictionary* en de Webster's vermelden bij de opgenomen trefwoorden naast grammaticalia, het betekenisprofiel van het lemma en de eventuele fraseologie daarmee, doorgaans ook beknopte herkomstinformatie. De meeste woordenboeken geven die etymologische informatie in de kop van het artikel, maar er zijn er ook, zoals de *Chambers Concise Dictionary*, die de herkomstinformatie juist in de staart vermelden, achteraan dus.

Ook de Grote Van Dale verstrekt herkomstinformatie. Bij ruim 30.000 trefwoorden is een doorgaans summiere beschrijving van de woordgeschiedenis te vinden. Bij leenwoorden heeft die etymologie gewoonlijk de vorm van een beschrijving van de brontaal en de eventueel van het trefwoord afwijkende taalvorm in die brontaal, maar de Grote Van Dale bevat ook uitgebreidere woordgeschiedenissen. Zo worden bij erfwoorden vaak verwantschappen met taalvormen in andere talen opgegeven, terwijl bij geleerde vormingen van het type *endocrien* en *exobiologie* veelal morfologische analyses te vinden zijn. Ook is bij veel trefwoorden die van etymologie zijn voorzien, een datering opgegeven: het jaar of de periode waaruit de oudste vindplaats dateert.

In de afgelopen edities van de Grote Van Dale is het aandeel van de herkomstinformatie in de behandeling van de trefwoorden sterk toegenomen. Werd in de 11de editie uit 1984 nog slechts mondjesmaat etymologie vermeld, en dan vooral bij leenwoorden, in de 12de editie uit 1992 is de etymologie van leenwoorden en geleerde vormingen uitgebreid, terwijl bovendien veel erfwoorden van herkomstinformatie zijn voorzien. Ook kregen woorden die voorheen niet onmiddellijk als leenwoord werden herkend, min of meer uitvoerige herkomstinformatie in de recente edities van het woordenboek. Figureerden bijvoorbeeld woorden als *klomp*, *molen* en *tulp* tot 1992 etymologieloos in de Grote Van Dale, in de editie van 1992 respectievelijk 1999 werden ze van etymologie respectievelijk een datering voorzien:

klomp (...) [1377 'klomp (in alle betekenissen)' ~Eng. *clump* (hoop), ablatend bij *klamp*]

1 ...

molen (...) [1210-1240 <Lat. *molina*, *molinum*] 1 ...

tulp (...) [1581 <Fr. *tulipe*, ouder *tulipan* <Turks *tulbend* (tulband), zo genoemd omdat, als de bloem wijd geopend is, er gelijkenis met een tulband in kan worden gezien] 1...

Op vergelijkbare wijze is inmiddels zo'n vijftien procent van de in de Grote Van Dale beschreven woordenschat van herkomstinformatie voorzien. De vraag die zich opdringt, luidt dan ook: is de etymologie in de Grote Van Dale 'klaar', of is het mogelijk en wenselijk in de Grote Van Dale nog meer ruimte vrij te maken voor herkomstinformatie?

Omissies en lacunes

Hoewel de etymologische aanvullingen van het afgelopen decennium een groot deel van de woordenschat betreffen, zijn er nog steeds heel wat trefwoorden in de Grote Van Dale te vinden waar herkomstinformatie ontbreekt. Soms betreft dat woorden die al langere tijd in het Nederlands figureren en vaak ook al langer in de Grote Van Dale staan. Voorbeelden daarvan zijn *cobia* 'zeepiranha', *halacha* 'dogmatische stroming in het jodendom', *kyat* 'muntenheid van Myanmar' en *pyelum* 'nierbekken'. Het zijn doorgaans vrij infrequent in de algemene taal voorkomende woorden, al dan niet afkomstig uit een bepaald kennisdomein of een specifieke subcultuur, die blijkbaar nooit aan de etymologieredactie zijn voorgelegd. Eveneens ontbreekt er nogal eens herkomstinformatie bij trefwoorden die recentelijk aan het woordenboek zijn toegevoegd. Zo figureren woorden als *legging* 'strakke damesbroek', *talib* 'Afghaanse moslimfundamentalist' – overigens vooral bekend in het meervoud *taliban* –, *shoyu* 'dunne sojasaus uit Japan' en *win-winsituatie* etymologieloos in de Grote Van Dale, terwijl jonge trefwoorden als *deathmetal*, *leotard* en *windowdressing* wel voorzien zijn van etymologie, maar nog niet van een datering. Zulke omissies geven goed aan waar de uitgever zijn geld en de redactie haar tijd nog aan zou kunnen besteden.

Uit lexicografisch oogpunt interessanter zijn echter de informatielacunes die onbedoeld zijn ontstaan door een moderne vorm van woordenboekontsluiting, te weten elektronische ontsluiting.

In het traditionele papieren woordenboek wordt een trefwoord waargenomen in zijn macrostructurele omgeving, dus alfabetisch geordend tussen meer of minder sterk gelijkende andere trefwoorden. Die macrostructurele omgeving bevat vaak impliciet informatie over de etymologie van het opgezochte trefwoord. Immers, wie in het papieren woordenboek bijvoorbeeld *rinorragie*, *rinoscoop* of *rinoscopie* opzoekt, vindt bij die artikelen weliswaar geen etymologie, maar tegelijkertijd is er wel een grote kans dat zijn of haar oog automatisch valt op herkomstinformatie bij omliggende trefwoorden. Vaak zal die collaterale herkomstinformatie nuttige aanwijzingen bevatten voor de etymologische duiding van het gezochte trefwoord. Wie bij *rinoscoop* geen herkomstinformatie vindt, maar bij *rinolalie*, *rinologie* en *rinoplastiek* het woorddeel *rino*- steeds teruggevoerd ziet worden op de Griekse vorm *ris* 'neus', zal allicht geneigd zijn de betekenisinformatie die bij *rinoscoop* wordt gevonden zelf aan te vullen met de herkomstinformatie bij naburige woorden als *rinolalie*. Natuurlijk, die etymologieën uit de omgeving van het trefwoord kunnen en mogen niet altijd klakkeloos op het gezochte trefwoord van toepassing worden gebracht, maar in veel gevallen is die collaterale herkomstinformatie toch informatief voor de gebruiker.

Van zulke onbedoelde informatie uit de omgeving van het trefwoord kan de raadpleger van een elektronisch woordenboek niet of nauwelijks profiteren, want in een

elektronisch woordenboek worden de trefwoorden veelal geïsoleerd gepresenteerd. Daardoor is de kans klein dat het oog van de gebruiker vanzelf op mogelijke informatie in de omgeving valt. In zekere zin schept de elektronische ontsluitingsmogelijkheid daarom nieuwe lacunes in de beschikbare informatie, en zo creëert deze moderne manier van ontsluiten de noodzaak om impliciete informatie (informatie die in het papieren woordenboek in de macrostructuur aanwezig is) expliciet te maken. Zo blijkt de technologische vooruitgang de etymoloog uiteindelijk nieuw werk te bezorgen.

Relaties leggen

De etymologische beschrijving in de Grote Van Dale beperkt zich veelal tot de vermelding van de taal van herkomst, een taalvorm en een datering, maar soms bevat de beschrijving een betekenisontwikkeling of worden er relaties gelegd met andere taalvormen. Voorbeelden daarvan zijn:

giechelen [1573 ~Eng. *to giggle* (giechelen), klanknabootsend, verwant met *geeuwen*] ...
toast [1807 'heildronk' Eng., de betekenis 'heildronk' ontwikkelde zich uit die van 'ge-roosterd brood', doordat gekruid geroosterd brood bij en in alcoholische dranken werd gebruikt ter verrijking van de smaak] ...

De beschrijving van relaties tussen verschillende taalvormen en tussen oude en huidige betekenissen van een en dezelfde taalvorm maakt dat woordgeschiedenissen kunnen uitstijgen boven het niveau van louter feitelijkheden. Die anekdotiek maakt de etymologie bovendien aantrekkelijk om te lezen. Voor een publiekswoordenboek dat naast een naslagfunctie ook een edutainmentfunctie beoogt te hebben, is anekdotische herkomstinformatie daarom onontbeerlijk. Immers, anekdotes zijn niet alleen nuttige voertuigen om informatie op een goed consumeerbare manier over te brengen, ze verschaffen ook leesplezier, dat het woordenboekgebruik als middel om zich te verstrooien stimuleert. Wetenschappers en zakelijke gebruikers hebben ongetwijfeld genoeg aan de feitelijke herkomstinformatie in het woordenboek, en moeten die er ook in vinden, maar voor taalgeïnteresseerde leken moet het interessant zijn kennis te kunnen nemen van etymologische faits divers en van expliciet beschreven relaties tussen woorden die een gedeelde herkomst hebben. Wie wil nou immers niet weten dat *kantoor*, *computer* en *contant* uiteindelijk terug te voeren zijn tot dezelfde taalvorm in het Latijn, of dat *tulpen* en *taliban* dezelfde roots hebben? In het *Etymologisch woordenboek* van Van Dale worden zulke verbanden soms al genoemd of gesuggereerd, maar die informatie zou ook niet misstaan in een publiekswoordenboek als de Grote Van Dale.

Ruimte voor etymologie

Conventioneel wordt herkomstinformatie in publiekswoordenboeken aan het begin van het woordenboeklemma vermeld, in elk geval vóór de beschrijving van de betekenis(sen). Zolang de herkomstinformatie feitelijk en summier is, is dat een goede en uit het oogpunt van de artikelopbouw heel logische positie, maar als de etymologie anekdotisch en daarmee omvangrijker wordt, is die positie niet langer de

meest ideale. Althans, niet vanuit het perspectief van de informatieoverdracht, want wie het woordenboek vooral in zijn naslagfunctie gebruikt, wil snel de zakelijke informatie vinden en daarbij niet gehinderd worden door een omvangrijke artikelkop waarin anekdotische etymologische informatie letterlijk een afstand zou scheppen tussen het trefwoord en de betekenis(sen).

Als de edutainmentfunctie ingevuld wordt met een uitbreiding van de herkomstinformatie, die bovendien meer dan nu het geval is anekdotisch gepresenteerd wordt, is dat dan ook meteen aanleiding tot herbezinning op de plaats in het artikel waar de etymologie gepresenteerd moet worden. Het ligt dan voor de hand speciale ruimte voor etymologie vrij te maken, niet in de kop maar in de staart van het artikel, waar de anekdotische herkomstinformatie ongehinderd de edutainmentfunctie van het woordenboek kan belichamen, zonder de naslagfunctie ervan te belasten. En eigenlijk is die plek heel logisch, omdat de anekdotische etymologie veelal informatie zal bevatten die over de trefwoordgrens heen gaat en de taalvorm presenteert in een netwerk van betekenissen en/of taalvormen.

De (s)preektaal van Broer Cornelis

Karel Bostoën

Hoe klinkt een zestiende-eeuwse Dordtenaar die in Leuven heeft gestudeerd en die al jaren te Brugge woont? Heeft hij uit zijn Hollands, wat Brabants en veel Vlaams een eigen standaardtaal gefabriceerd? Wie begrepen hem moeiteloos?

De zaak is deze: er is een beruchte Dordtenaar geweest die zijn sporen in het Nederlands heeft nagelaten, omdat hij op ruim duizend pagina's (octavoformaat) sprekend is ten tonele gevoerd. 'Prekend' is hier meer van toepassing dan 'sprekend', want het gaat hier om de minderbroeder Cornelis Adriaensz. Brouwer (1521-1581). Die man kon immers geweldig foeteren vanaf de Brugse kansel en staat al eeuwenlang bekend als Broer Cornelis. Tijdgenoten waardeerden hem stevast als een uitermate begaafd spreker. Het boek met de titel *Historie van B. Cornelis* bevat de politiek brandgevaarlijke fragmenten uit zijn preken. Ze wekken sterk de indruk ter plekke uit zijn mond te zijn opgeschreven. Het zijn in feite furieuze reacties op de anarchie en het geweld aan het begin van de Nederlandse Opstand. Als een oudtestamentische profeet wijt deze franciscaan alle ellendige gebeurtenissen aan de goddeloze, stompzinnige en slappe overheidsdienaren van zijn tijd. Men zal licht begrijpen dat een erasmiaans gezinde stedelijke overheid zoals die van Brugge een dergelijke stemmingmakerij helemaal niet kon gebruiken. Waarschijnlijk heeft de hoogste ambtenaar ter plekke, namelijk de Brugse stadspensionaris Gillis Wijts, op een gegeven ogenblik besloten om geduldig bewijzen te verzamelen teneinde deze radicale demagoog van rechtswege de mond te snoeren. Logisch dat die opruiende passages zo woordelijk mogelijk werden genoteerd, wellicht zelfs door een ambtenaar die een vorm van stenografie machtig was. Over de wijze waarop een en ander precies in zijn werk is gegaan, bestaat helaas geen duidelijkheid en wellicht zal die nooit meer te krijgen zijn.

Toch is het van belang dat we blijven proberen de raadsels rond dit boek op te lossen. Ten slotte gaat het hier om ruim duizend bladzijden *spreektaal* uit de zestiende eeuw die in contemporaine gedrukte vorm beschikbaar zijn en dat is iets unieks. In 1569 kwam het eerste deel in het 'veilige' buitenland van de pers, namelijk in Norwich, nadat het handschrift vermoedelijk al enige tijd circuleerde binnen de kring van Nederlandse vluchtelingen in Engeland. In dat jaar leek namelijk elke kans dat de hitsige minderbroeder ooit de mond zou worden gesnoerd, te zijn verkeken, want de hertog van Alva stond toen op het hoogtepunt van zijn macht. Kennelijk leefde bij de vluchtelingen in Engeland de behoefte om een tegengeluid te laten horen door op propagandistische wijze de wandaden van Broer Cornelis aan de kaak te stellen. Voor het vervolgdeel in 1578 lag de situatie anders, want inmiddels hadden de meeste steden in Holland, Brabant en Vlaanderen een protestantse of protestantiserende

overheid gekregen. Toen men in deze gewesten eenmaal van deze goed geschreven satire had geproefd, smaakte het kennelijk naar meer.

Over de productie van het boek zou nog veel meer op te merken zijn, maar het gaat hier nu om het taalgebruik van Broer Cornelis. Wat is daaraan typerend en hoe kunnen we dat achterhalen? Natuurlijk zijn we benieuwd naar wat er aan Hollands in zijn taalgebruik was achtergebleven. Maar onderzoek daarnaar zal vrijwel zeker niets zinnigs opleveren. Immers, ten eerste mag men er van uitgaan dat de historische Cornelis Brouwer er voor gezorgd heeft optimaal te worden verstaan door zijn Brugse publiek. Een uitgesproken Dordts accent past zeker niet in dit beeld. Ten tweede kan de notulant eventuele Hollandse eigenaardigheden hebben aangepast aan het gewone taalgebruik nadat hij het kortschrift had uitgewerkt. Ten derde kunnen de zettters in Norwich die in dienst waren van de Antwerpse uitgever Antonius de Solemne (tevens de uitgever van Datheens psalmberijming in 1568), de woorden van de franciscaan nog wat hebben gestandaardiseerd. Vlaamse, ja typisch West-Vlaamse, vormen treft men intussen wel aan: bijvoorbeeld allerlei variaties van *cleen* zoals *vercleeningen*, *vercleenen*, *cleenicheyt*, *vercleent* komen zowel in deel 1 als in deel 2 voor; hetzelfde geldt voor *commen*, *neerstelick*, *neersticheyt*, *weerde*, *eerweerdelijck*, *eerweerdicheyt*, *eerweerdighe*; *wiert* in plaats van *wert* is vrij gewoon in beide delen; *helig* komt vrij vaak voor, maar uitsluitend in deel 1, naast de variant *heylich*; ook alleen in deel 1 treft men de West-Vlaamse vormen *stic* en *sticken* (*Historie* 1569: 80v, 107r, 108v, 125r, 212r, 213r, 214v, 215r, 231v, 245r) naast de vormen *stuck* en *stucken*, die zeldzamer zijn.

Zoeken naar Dordtse taalrelicten wordt evenwel een twijfelachtige aangelegenheid. In de twee delen van de *Historie* wordt zelfs de naam Dordrecht nauwelijks genoemd, tenzij als plaats van herkomst van Broer Cornelis Adriaensen. Slechts eenmaal in het vervolgdeel uit 1578, wanneer Broer Cornelis zijn misnoegen uit over het gebrek aan respect dat men hem te Brugge betoont, noemt hij Dordrecht uitdrukkelijk. Naar zijn zeggen roepen kleine broekventjes hem op straat na: 'Hey ghy dul broer Cornelen/ cust mijn Veken [= piemel]/ hey ghy sotten broer Cornelis/ cust mijnen drelis [= pik?].' Meteen staat de franciscaan in vuur en vlam: 'Ba dat ick de macht hadde die de propheet Helizeus hadde/ ba ic soude die ionghe vuyle strontsacken/ vande wilde beren doen verscheuren/ dat ick soo soude'. Klagen bij de ouders van deze kinderen helpt niet, want die lachen 'noch wel ter deghe in heurlieder vuystken' zodat hij zijn kerkgangsters de vraag voorlegt 'ba en ben ic hier dan niet zeer luttel gheacht ende ontsien?' Ja, het laagste van het laagste krijgt te Brugge meer respect dan hij: 'eenen schijthuys ruymmer/ oft eenen strontstamper is hier meer geacht ende gheeert dan ick ben/ ba ia/ laet hier den vreemsten cafkoen vagher [= schoorsteenveger]/ oft honts slagher vander weerelt comen/ ba hy sal hier veel aenghenamer zijn dan ick ben'. En dan volgt zijn uitspraak die laat vermoeden dat het voor een Dordtenaar met enig taaltalent niet zo moeilijk moet zijn geweest om zich aan het Brugs aan te passen: 'ba en ick ben emmers een van ulieder gebueren/ want de stadt van Dordrecht light emmers hier by voor ulieders neus/ ba maer daerom ist soo ons lieue Heer seyt/ dat gheen Propheet gheacht en is in zijn lant' (*Het tvveede boeck* 1578: 464-465).

Interessanter dan onderzoek naar dialectische relicten is wellicht de vraag: hoe komt het dat de taal van Broer Cornelis zo uitzonderlijk goed bekt? Ook al gaat het

hier om een variant van het levend Nederlands (weliswaar versteend op het papier) van 450 jaar geleden, dan nog klinkt ze als een natuurlijke en levende taal waarin men vandaag de dag zelf nog zou kunnen glijden als een hand in een handschoen. Dat dit ongewoon is, kan iedereen vaststellen die zwart-wit filmbeelden van een halve eeuw geleden onder ogen krijgt waarop onze overheidspersonen hun zegje doen of nog erger: men denke aan de Nederlandse film uit de jaren zestig en zeventig – onnatuurlijker en opgeschroefder kan het Nederlands niet klinken!

Wat in de *Historie van B. Cornelis* van meet af aan opvalt (en dat niet alleen in de preekfragmenten), is de *copia verborum*, de woordenrijkdom, de herhalingen in andere bewoordingen, de variaties en de idiomatisch aandoende zegswijzen en uitdrukkingen, kortom de enorme stortvloed. Zijn taal lijkt wel een soort Shakespeari-aans-avant-la-lettre. Dit effect is grotendeels te danken aan de veelvuldige toepassing van het polynoom, een stijlfiguur die men in het Europese ciceroniaanse proza van die tijd vaak tegenkomt, maar nergens sterker dan in dit boek. Bij een polynoom worden twee of meer synonieme of praktisch synonieme woorden achter elkaar geplaatst, zoals in: ‘obedientie/ onderdanicheit/ ende gehoorsaemheyt’. Het gebruik van deze stijlfiguur heeft ook een structurerend effect op de tekst, want het hoeft geen betoog dat een polynoom dat slechts tweeledig is, minder gewicht krijgt dan een polynoom dat uit zes onderdelen bestaat. Voor een moderne lezer vormt het polynoom trouwens ook een ideaal hulpmiddel om te achterhalen waar de auteur toen de nadruk op legde. Een mooi voorbeeld van polynoomgebruik en het uitbuiten van variatie is te vinden in de passage waarin Broer Cornelis tekeergaat tegen de lutheraanen, die hun medegelovigen tijdens het Avondmaal brood en wijn voorzetten:

ba ick gheefse mijn schijt gat te cussen/ ba mijnen vijster/ mijnen stinckaert of mijnen kackaert te cussen/ die vande Confessie van Augsburg/ met heur vermaledide twee specien/ met heur duuels nachtmael/ ba ick geefse mijn vuyl bescheten eersgat te cussen/ ba en ic schijte in huer twee specien (*Historie* 1569: 136v).

Het spreektaal-effect wordt verder veroorzaakt door de vele tussenwerpsels, de vragen en uitroepen, door het gebruik van schuttingwoorden en vaste wendingen (‘Ba so siet’; ‘Ou/ wat meendy?’; ‘en beyd/ en beyd/ daer sal corts al anders in voorsien werden: dat beloue ic u’; ‘ia/ sijt ghy Catholicken? ba/ ghy sijt dat ick niet segghen en wil’; ‘ba fy schaemt u’; ‘ba/ siet doch hier eens/ waer met dat wij gheplaecht zijn’ en nog vele andere). Typerend is natuurlijk het tussenwerpsel *ba*, dat geen uitroep is van afkeer of walging zoals in het tegenwoordige taalgebruik, maar vergelijkbaar is met het huidige Franse *beh* en het Italiaanse *be*, dat op zijn beurt een verkorte vorm van *bene* is. *Ba* bij Broer Cornelis is dan ook het equivalent van ons huidige *wel*. Ondanks zijn Romaanse achtergrond, lijkt dit tussenwerpsel niet typerend te zijn geweest voor de Vlaamse dialecten. Het werd ook in het Noorden gebruikt, getuige de verraste uitroep van de Utrechtse burgemeester en humanist Dirk Canter, die te Brugge in 1572 of 1573 een zondagse preek bijwoonde van de Dordtse minderbroeder zonder te weten wie hij was. Tegen de Brugse griffier Jan Baptist van Belle die hem vergezelde, barstte de Utrechtse humanist na afloop uit: ‘*In mea vita non audivi similem; numquam sic locutus est homo. Ecquis ille? Quis ille?*’ (Van mijn leven heb ik nooit

zoiets gehoord, nooit sprak iemand zo goed. Wie is dat toch? Wie is het?) Toen de griffier hem uitlegde dat het om de in het Noorden zo beruchte Broer Cornelis ging ('Est Broer Cornelis!'), reageerde Canter met: 'Quid? Ist dat Broer Cornelis? Boo het is den duyvel; wat zoude hy Broer Cornelis zyn. Ick en zoude het noyt geloofd hebben.' (A. de Poorter 1903: 22.) Het 'boo' van Canter laat zien dat het 'ba' van Broer Cornelis vermoedelijk evenmin tot het vulgaire taalgebruik behoorde. Mogelijk was het zelfs een gebruikelijke interjectie in het toenmalige door humanisten weer tot leven gewekte Latijn? Andere tussenwerpsels die Broer Cornelis wel vaker gebruikt zijn: *ou, fy, y y, kie, ke, sa* en *wach armen*.

Het zal de moderne lezer verbazen dat Broer Cornelis grossiert in schuttingwoorden. Spreektaal of preektaal? Alles kan tegenwoordig, maar ik zie dominee Carel ter Linden deze woorden nog niet zo gauw in de mond nemen tijdens zijn predikaties. Ook toen lag dit kennelijk niet zo gemakkelijk. De anonieme satiricus die zich verschuilt onder de naam Christianus Neuter (De onpartijdige christen) en die verantwoordelijk is geweest voor de bezorging van het eerste deel, heeft zich – zoals blijkt uit zijn voorwoord – ook aan die schandelijke schuttingtaal gestoord:

Maer zijn voornemen/ passien/ haet/ gramschappen/ nijdicheden ende bitterheden al stou-
telick/ onuermijt wtseggende/ alsoo vyleynelick/ schandelick/ versmadelick en oneerbaer-
lick alst wesen mochte/ tot groote onstichtinghe vande ghene die sulcx waren hoorende:
want het al wt quam int eynde (met oorlof) op een vijsten/ kacken/ schijten/ poortvagen:
van zijn vuyl bescheten eersgat te cussen willen gheuen: van de liens een stront in heur
kinnebacken te wenschen. Ja hier in niet sparende den loffelicken Magistraet vander stat/
noch de Generale staten vande landen/ noch de vier Leden van Ulaenderen (*Historie* 1569:
Voorrede, 2r).

Maar Broer Cornelis was duidelijk een predikant die zich voor Jan en alleman verstaanbaar wilde maken en kennelijk hoorde het gebruik van schuttingtaal daarbij. Eigenlijk hoeven we ons daarover niet te verbazen, want iets dergelijks zien we ook gebeuren op de vaderlandse televisie, waar de schuttingwoorden de laatste decennia steeds vaker van het scherm rollen, terwijl in de jaren zestig abonnees daarvoor nog het lidmaatschap van hun oroproepvereniging opzegden. Uit de weergave van de Brugse preekfragmenten blijkt trouwens wat een geweldig emotioneel gebeuren het optreden van Broer Cornelis moet zijn geweest. Op de kansel maakte hij grappen en grollen en liet hij de kerk daveren van het lachen, of hij maakte juist de kerkgangers aan het huilen met zijn gruwelijke verhalen of hij liet ze angstig de kerk uitrennen, terwijl hij furieus stond te stampvoeten op zijn preekstoel. Maar ook dit onbeschaamd in het openbaar de vrije teugel laten aan emoties zie je steeds vaker, zij het niet langer in de kerk.

Bibliografie

- Bostoën, K. (1992), 'Brouwer (Brauwere, De Brouwere; Broer Cornelis, Cornelis Adriaensz. van Dordrecht, Frater Cornelius Dordracenus), Cornelis.' in: *Nationaal Biografisch Woordenboek* Dl. 14: 79-89.

- Bostoen, K. en D. Horst (2001), 'De wolf onder de schapen, Afbeeldingen van Broer Cornelis'. in: *'Tweelinge eener dragt', Woord en beeld in de Nederlanden (1500-1750)*. (ed.) K. Bostoen, E. Kolfin, P.J. Smith. Hilversum: 41-74.
- Historie van B. Cornelis Adriaensen van Dordrecht* (1569) [Norwich]. Voor een digitale teksteditie zie: www.dbnl.org/tekst/_hisoo2broeo1.
- Het tvveede boeck Vande sermoenen* (1578), [Antwerpen / Leiden]. Exemplaar UB Gent, Res. 1480 (1bis).
- Poorter, A. de (1903-1904), 'Témoignages inédits sur frère Corneille Adriaensz. de Dordrecht, O.S.F.', in: *Bulletijn Geschied- en Oudheidkundige Kring Kortrijk* 1, 16-28.
- Repe, A. van de (1980), 'Impressie en luysen in de pels', in: *Meta, mededelingenblad voor neerlandici in Leiden* 14, 5: 99-101.

Eindelijk zal ik zien

H. Brandt Corstius

Etymologie is een idioot vak. Natuurlijk zou ik graag weten hoe vorm en betekenis van een woord door de tijd heen veranderen. Maar wij kunnen daar alleen een glimp van opvangen in de zeldzame jaren dat de vorm wordt opgeschreven in een schrift dat probeert de geluidsvorm te noteren. Het lukt mij niet het werk van etymologen geheel serieus te nemen, omdat aan alle kanten onbeantwoorde vragen blijven bestaan. Is het zinvol een taal als Frans, die ‘altijd’ opgeschreven werd, te bestuderen? Of zijn de veranderingen daar fundamenteel anders dan in het gros der andere talen, waarvan we naar de oudere, analfabetische fasen slechts kunnen raden? Geldt een soortgelijke beperking voor de creoolse talen? Is er ooit een etymoloog in staat om een voorspelling te doen? Zijn er algemene principes die bij elke taal gelden?

Toch lees ik graag etymologen. Ik hoef ze niet serieus te nemen. Nu ik zelf aan een etymologische bundel bijdraag, vanwege de bijzondere aanleiding, kan ik het dan ook slechts over scherts hebben (een van de betekenissen van *sijs* is ‘snaak, grappenmaker’).

Twee Engelse woorden houden al vijftig jaar mijn aandacht gevangen: *tandem* en *gazebo*. Een tandem is een koetsje dat door twee paarden die achter elkaar zijn gespannen, wordt getrokken. Een gazebo is een constructie aan een dak of in een tuin van waaruit je het landschap kunt bewonderen.

Wij weten zeker waar *tandem* vandaan komt. Het Latijnse *tandem* ‘eindelijk’ is in het Engels *at length*, maar dat betekent in die taal ook ‘achter elkaar’. Als grap is, volgens de OED rond 1785, *tandem* gebruikt voor: twee achter elkaar. Vandaar de smalle koets, de twee paarden, de fiets met twee zadels, de tweepersoonskano. Het proces is duidelijk: je vat ‘punningly’ *at length* verkeerd op en je gebruikt de Latijnse term van de ene betekenis voor de andere. Woordvorming als vertaalfout.

Gazebo is waarschijnlijk gemaakt door het Engelse werkwoord *gaze* voor de grap te beschouwen als een Latijnse *e*-stam en er de toekomstige tijd van te maken door de uitgang *-(e)bo*. ‘Ik zal kijken’. Het lijkt op toekomstige tijden als *lavabo* en *placebo*, die in veel talen ‘wastafel’ of ‘nephmedicijn’ zijn gaan betekenen en vaak een katholieke achtergrond hebben.

Zijn zulke *puns* in het Nederlands ook te vinden?

Eerst keek ik in de cd van Van Dale, die permanent op een scherm links van mij staat. Je zou alleen in het etymologisch deel van elk artikel naar termen als *schertsend(e)*, *grappig(e)*, *woordspel(ing)* willen zoeken, maar het is verstandig er in

de hele tekst naar te zoeken, want het gaat vaak om schertsende toepassingen van woorden die verder serieus zijn.

Ik schrok dat bij het zoeken naar woorden met *grap* in hun verklaring geen verschil wordt gemaakt tussen de woorden die zelf 'grap' of iets dergelijks betekenen (zoals *sijs*) en woorden die op een grappige manier gevormd zijn, zoals *homosueel* en *boertig*. Ik vond maar twee dozijn woorden, waaronder scherts-Latijnse als *domino*, *kwibus*, en *tandem* (die laatste dus via het Engels), puur Engelse (*Uncle Sam* door U.S. als een afkorting daarvan te lezen), Maleis (*pakkie-an*), Frans (*piesemopsantee* uit *puis-je m'absenter*). Onbevredigend is een afleiding van *stralen* 'voor een examen zakken' uit *afdruipe*n. Puur op de vorm vond ik alleen *conditie* als eufemisme voor *kont*, en misschien *apegapen* en *kwiksaus* (*kwintessens*?). Het werd tijd naar het WNT te gaan, dat permanent op een scherm rechts van mij staat.

Mijn oerversie van de WNT-cd-rom, die ik gebruik omdat je er met enige handigheid zoekprocessen mee kunt bedrijven die met de nu verkochte cd niet meer kunnen, levert 859 artikelen waarin minstens één keer het woord *schertsend* voorkomt. Ik keek naar het eerste optreden van *schertsend* in die 859 artikelen. Op grond daarvan onderscheid ik twaalf 'grappige' woordmaakprocessen.

1. De nette aanduiding van iets 'vies', zoals voor *kont*: *conditie* (klank), *a posteriori*, *portaal*, *achterpoort*, *achterdeur*, *achterste*. Verwant daarmee zijn woorden voor de plaats (*piesemopsantee*) en de producten van de achterdeur (*grote boodschap*, *stinkroos*). Stadhuiswoord kan vloek betekenen.
2. Omgekeerd wordt een apotheek, per antifrased, een *beerput* genoemd. Zulke om-draaiingen leiden ook tot het lieflijk gebruik van scheldwoorden: *boef*, *dief*, *prul*, *schelm*, *apekop*.
3. Subtieler ligt het gebruik van een woord dat door minder ontwikkelde taalgebruikers in brieven of in een deftige omgeving gebruikt wordt, en daarom ironisch – of ronduit beledigend – als het ware tussen aanhalingstekens wordt gebruikt. Dit kan natuurlijk vaak gebeuren, maar het WNT zegt het expliciet bij *U edele*, *uw onderdanige dienaar*.
4. Het te deftige woord kun je ook beschouwen als een luchtige manier om niet weer hetzelfde afgekloven woord te hoeven gebruiken. Zo *agrariër* voor *boer*, *gemalin* voor *echtgenote*, *oreren* voor *praten*. Er bestaan mensen die altijd in deze stijl praten.
5. Ongrammaticale vormen, zoals rare meervouden (*aanheffen*), ongebruikelijke, meestal denigrerend bedoelde rij-vormingen (*denkerij*, *dieverij*, *astrologerij*), werkwoordsvorming (te *alchemisten*), *olifantendom*, *kroegist*, onverwachte vrouwelijke uitgangen: *knapin*, *majoorse*, *schoutin-bij-nacht*, en het zelfstandig gebruik van achtervoegsels zoals *-isme* en *-heid* – Potgieter vermeervoudde *-heid* zelfs tot *heiden*.
6. Leuke vondsten waarvan moeilijk valt vast te stellen of ze echt in de taal zijn doorgedrongen. Lichaamsdelen: *broodstraat* 'keel', *mondlijm* 'speeksel', *luizenladdertje* 'bakkebaard', *toren* 'hoofd', *treem* 'been', *vaar* 'penis' en *wijkapel* 'vagina'. Dieren: *huzaar* 'vlo', *ruiter* 'luis', *torpedoboot* 'platluis', *dakhaas* 'kat'. Beroepen: *pedaalridder*, *plakmonarch*, *predikheer*, *papierkrabber*, *penseellikker*, *vetpapier*,

veldbarbier, *meelzak*. Personen: *oliebol*, *putter* ‘drinkebroer’, *reuzenduim* ‘dwerg’, *wentelteefje* ‘meisje’, *sacrament* ‘echtgenote’, *sijsjeslijmer* (meestal hoort de middelste letter bij de linkerhelft; de andere gevallen, waar de *s* het tweede deel begint, staan in dit boek). Op het *pierenland* ‘kerkhof’ staat de *maaieman* ‘de dood’ met de *zesplank* ‘kist’. Werkwoorden: hij *vlagt* (doek of hemd uit zak of broek), *wipperwappen* ‘coire’, *optuitematooien* (raad maar).

Grappige verbindingen zijn bijvoorbeeld: *tinnen bruiloft*, *baard in de keel*, *elf op het rapport*. Bij *baard in de keel* werd ik mij de komische vorming pas bewust toen die in het WNT werd uitgelegd, dus hier was voor mij de grap (leeftijd van baardgroei ten onrechte gecombineerd met stemverandering) gefossiliseerd, maar is dat bij u ook zo? Knikte u steeds van ‘ja, dat wist ik’? Nee, *platluis* is juist een schertsende benaming voor een torpedoboot!

7. Poëtische beschrijvingen van mensen en dieren, zoals *zwartgerokte* ‘raaf’ en *kapvogel* ‘monnik’.
8. Quasi-Frans: *chicard*, *longement*, *zielement*.
9. Quasi-Latijn: naast de bovengenoemde Van Dale-voorbeelden nog: *quispelorium* ‘kwast’, *timmertorium*, *vidimus* ‘gezicht’, *pax-tecum* ‘klap’ (vergelijk *goedendag*), *in pontificalibus*, *lullificatie*.
10. Gegrond in een tweede betekenis van een woord: *aaltje zingen* ‘drinken’ (*aal* = bier) en *van adel* ‘oud, adel(l)ijk’.
11. Gegrond op een eigennaam: de plaatsnamen *Van Kleef* en *Houthem* ‘gierig’, *van Scherpenisse komen* ‘slim zijn’, *Venlose koek* ‘bom’, en de heiligen *St. Luijerijn*, *St. Pieter* ‘sleutel’, *Pilatushuis* ‘w.c.’, *Sint Klaar* ‘ouwe klare’, ‘Clara’.
12. Volksetymologie, eigenlijk een restcategorie omdat niet meer is vast te stellen of de personen die bijvoorbeeld het eerst *pakkie-an* zeiden bewust het Maleis *pakaian* vernederlandsten. Domheid en humor liggen hier dicht bij elkaar.

Ik schreef dit artikel vooral opdat etymologen, kwaad geworden om mijn eerste woorden, kunnen zeggen: ‘Hemeltje, wat een amateurisme! Over humoristische woordvorming hebben wij toch al de klassieke artikelen van D. Quadsteniet en T. Rammelant!’ Maar etymologie behoort tot de wetenschappen waar een amateur ook plezier aan kan beleven. Men verklaart het woord *etymologie* altijd als Grieks voor ‘ware woord’, wat natuurlijk al bespottelijk is. Misschien is het wel een schertsende metathesis van *mythologie*, met het voorvoegsel *e(x)*, dus: uit de omgekeerde mythologie afkomstig. *Tandem gazebo*.

Ritmespraak of hiphop voor beginners

Marc De Coster

Yo, de mannen! Deze informele begroetingswijze herinneren de meeste Vlamingen zich vooral uit het populaire VRT-programma *Het Huis van Wanstouwen*. Zou presentator Mark Uytterhoeven beseft hebben dat hij bij het lanceren van die kreet eigenlijk te leen is gegaan bij jonge zwarte hiphoppers uit de Bronx?

In het hiphopspraakgebruik is *Yo* een feestelijke groet, gebruikt ter vervanging van meer alledaagse termen zoals *hoi*, *hello*, *hee*. Joost Zwagerman gebruikte dit uit Amerika overgewaaid woord in zijn roman *Gimmick* (1989): 'De blacks in de zaal galmen nu gezamenlijk de Yo-kreet.'

Eind vorige eeuw was hiphop een rage. Alhoewel deze muziekstroming, net als house, inmiddels op haar retour is, zijn er momenteel nog veel aanhangers onder de hedendaagse jeugd. Wie niet zo gepokt en gemazeld is in jongerenmilieus realiseert zich beslist niet dat hiphop meer was (is) dan alleen maar wat rapmuziek en dansen. Hiphop is ook een manier van leven, waarbij kleding, gedrag en taal van groot belang zijn. Voor de buitenwacht moet deze tekst een wegwijzer zijn in de toch wel speciale terminologie van rappers, scratchers, hiphoppers en beoefenaars van graffiti. Wat volgt is het aap-noot-mies van de ritmespraak van eind twintigste eeuw.

Ontstaan

De kraamkamer van de hiphop was New York, meer bepaald de arme zwarte wijken zoals *Boogie Down Bronx* (hiphopbenaming voor de Bronx), waar jonge rappers, of *zingzeggers* zoals ze in het Nederlands weleens genoemd worden, bij gebrek aan clubs zelf buurtfeestjes in de openlucht begonnen te organiseren. Hiphop is dan ook een typische straatsubcultuur, waarvan de belangrijkste onderdelen rap, breakdancen, graffiti en scratchen zijn. Pocherige teksten worden vaak op geïmproviseerde wijze en in een bepaald ritme gescandeerd, hetgeen men *rappen* noemt (*to rap* is slang van zwarte Amerikanen voor 'kletsen, praten'), meestal begeleid door een *human beat box*: iemand die met de mond het geluid van een elektronische drumcomputer nabootst; de handen dienen hierbij vaak als hulpmiddel. Daarbij komt een *gettoblaster* – een buitengewoon grote, draagbare stereocassetterecorder/cd-speler, ook wel *Third World briefcase*, *boofbox* of *wog-box* genaamd – of een *scratcher*: een diskjockey die een plaat op de draaitafel hard heen en weer beweegt zodat je geen muziek hoort maar enkel een krassend geluid.

Breakdance (een acrobatische dansstijl) ontstond, net zoals hiphop, aan het eind van de jaren zeventig van de twintigste eeuw in de sloppenwijken van de Bronx. In de Verenigde Staten werd het aanvankelijk gepromoot als alternatief voor bendege-

weld en drugs. Begin jaren tachtig werd *breakdancen* (letterlijk; pauzedansen) ook in België en Nederland populair. Iemand die deze dansstijl beoefent wordt een *breaker* genoemd (*Oor*, 12/03/1988: 'Maxine kenden we vanuit de hiphopclubs waar we kwamen. Ze was een breaker.'). Hij of zij houdt ervan *een breakie te doen* (*Haagse Post*, 08/08/1987: 'Zwarte jongens met gekke petjes op hun hoofd en extra lelijke brillen doen spontaan een breakie.').

Het *breaken* gebeurt vanzelfsprekend steeds op straat, alhoewel zogenaamde 'uitdagingen' of shows zich binnenshuis kunnen afspelen.

Stijlen

Wat veel mensen niet weten is dat breakdancen slechts één van de drie hoofdstijlen in de hiphopdansen is. De andere zijn *electric boogie* (een robotachtige variant met veel schokkende bewegingen) en *browndansen* (naar de zwarte zanger James Brown, die op het podium vaak snelle, glijdende, schuivende en stotende voetbewegingen maakte). De bewegingen die men op de vloer uitvoert – steeds in combinatie met sprongen en salto's – zijn vaak ontleend aan vechtsporten en hebben verschillende benamingen: *backspin*, *headspin*, *handglide*, *spider*, *turtle*, *windmill* (voor de vloer-technieken) en *deadfall*, *babyswipes*, *donkeys* enzovoort (voor de salto's). Populaire discodansen zoals *body popping* of *robot dancing* (met veel mechanische bewegingen die ontleend werden aan Afrikaanse of Afro-Amerikaanse dansen) stonden model voor de verdere ontwikkeling van het breakdancen.

Het meest zichtbare element van de hiphop is evenwel *graffiti* (van het Italiaanse woord *graffito* 'krabbel'): het met een spuitbus bewerken van buitenmuren, toiletten en tram- of treinstellen.

Ook graffitikunstenaars of *graffiteurs* hebben een apart taalgebruik, dat we hier toch even willen belichten.

De meeste termen die hier gebruikt worden zijn nog altijd Engels, maar toch is er een tendens merkbaar om te vernederlandsen waar mogelijk. Een *piece* is een grote spuitbusschildering, een werkstuk (*Muziek Express*, mei 1988: 'Zijn muziek en stijl is hiphop. En op zijn plank staat een prachtige "piece" geschilderd.'). *Taggen* is het spuiten van je naam (een pseudoniem of initiaal) of *tag* in een omlijst vierkantje, eventueel onder de *piece*. Iemand die dit doet is een *tagger*. *Graffen* betekent: een *piece* of *tag* aanbrengen, terwijl *bomben* staat voor: alles onderklieberen (dus op een slordige wijze). *Byten* betekent dan weer: plagiaat plegen. Eén van de nieuwere technieken is *föhnen*: schrijven vanuit een rijdende metro, met de deuren open. Het gebied waarin de graffitibeoefenaar zijn kunstuitingen botviert heet een *area*. Dat kan bijvoorbeeld een *yard* zijn: een rangeerterrein. Men kan ook een *whole car* (een hele treinwagon) beschilderen. De kick hiervan is het voortdurende gevaar om door de *spopo's* (spoorwegpolitie) opgepakt te worden. De beste graffitikunstenaar krijgt de eretitel *King*, terwijl een beginnening in het vak aangeduid wordt met de term *toy*. Graffiti wordt, zoals ondertussen wel duidelijk zal zijn, vooral 's nachts beoefend en op plaatsen waar het verboden is. Als subcultuur hoort het bij de hiphop zoals boter bij brood.

Herkomstverklaring

Maar laten we nu even terugkomen op de geschiedenis van het woord *hiphop*. In de betekenis die wij er tegenwoordig aan hechten komt het woord voor het eerst voor eind jaren zeventig, in de hit 'Rapper's Delight' van de Sugar Hill Gang. Als bijwoord in de zin van 'met huppende bewegingen' wordt het echter al in het zeventiende-eeuwse Engels gebruikt. De reduplicatie *hippity-hop*, waarmee de beweging van een konijn beschreven wordt, kent men in het Engels al vele eeuwen lang. Maar als zelfstandig naamwoord heeft *hiphop* duidelijk een andere ontwikkeling doorgemaakt. Als benaming voor een subcultuur en een hedendaagse muziekstijl is het woord misschien beïnvloed door de rap-funk-slagzin *hip hop, be bop*, gezongen door diskjockey en rapper Lovebug Starsky in de vorm: *to the hip hop, hip hop, don't stop that body rock*. Ook kan gedacht worden aan een samenvoeging van twee slangtermen: *hip* in de betekenis van 'cool, smaakvol, uitstekend' plus het zelfstandig naamwoord *hop*, gebruikt in de zin van 'dans'.

Rap kent een heel andere geschiedenis. Het begon in de veertiende eeuw als een klanknabootsend woord: het gaf het geluid weer van een hevige klap. Daarna werd het al snel gebruikt in de zin van een strenge berisping. Als werkwoord betekent het al erg lang 'zich mondeling uitdrukken'. De dichter Sir Thomas Wyatt gebruikte het in deze zin al in 1541. Volgens bepaalde theorieën werd het woord met deze betekenis vanuit het Britse Engels geïntroduceerd in de Amerikaanse taal, wellicht via het Caribische Engels. In de jaren zestig van de vorige eeuw was het werkwoord *to rap* 'praten, kletsen' erg populair onder zwarte Amerikanen. Clarence Major vermeldde het dan ook in zijn *Dictionary of Afro-American slang* uit 1970: 'een conversatie houden; een lange, indrukwekkende monoloog'. Nog geen decennium later werd het eveneens een term in de rapmuziek.

Rap vertoont ook raakpunten met andere bekende stijlen van zwarte poëzie, zoals *dub*, een uit Jamaica stammende muziekvorm waarbij bas en drums centraal staan en waarbij veel gebruik wordt gemaakt van echo en galm, en *toasten*: voordragen van teksten met begeleiding van reggaemuziek.

Rapliedjes hebben dikwijls een sociale of politieke betekenis en blinken vaak uit door het creatief omspringen met taal. Woorden hebben vaak een dubbele betekenis. In de teksten zitten vaak porno-elementen en vrouwonvriendelijke uitlatingen – ze zijn meestal geschreven door pubers die graag stoer doen –, maar ook bevatten ze soms waarschuwingen gericht aan de jongeren: dat ze naar school moeten gaan, condooms moeten gebruiken en van de *crack* (een zwaar verslavend cocaïnerivaat) moeten afblijven.

Het slang van de straat

Hiphop is wellicht de meest democratische muziekvorm. Jongens uit het getto, die er nooit eerder van durfden te dromen beroemd te worden, kregen plots de aandacht van de media, waardoor ze in het middelpunt van de belangstelling kwamen te staan.

Hiphopfans bestaan eigenlijk niet, want iedere hiphopper is een artiest. Dat hiphop een straatcultuur is, merk je niet alleen aan de kleding – steeds informeel: trainingspakken of pilotenjassen, petjes, sportief schoeisel – maar ook aan het taalgebruik, dat

duidelijk machotrekken vertoont. De taal die gebruikt wordt is de taal van de straat, het slang.

Ook Nederlandse hiphoppers zijn erg inventief in het lanceren van nieuwe woorden en uitdrukkingen. Het Engels voert nog steeds de hoofdtoon maar toch wordt er een poging gedaan om te komen tot een eigen Nederlands hiphopjargon. We geven een beknopt lijstje van termen die eind vorige eeuw gebruikt werden.

Een mannelijke hiphopbeoefenaar noemt men een *B-boy*. De *B* staat hier voor de Bronx en/of voor *breakdancen* (*Oor*, 29/11/1986: 'De b-boys rond Schoolly-D lopen rond met een 38 automatisch pistool en gaan een gevecht niet uit de weg.'). De term is ondertussen verouderd en vervangen door *homeboy* (in Amerika ook wel: *homey* of *cuz*); dit betekent in feite 'vriend uit de buurt' (*NRC Handelsblad*, 08/11/1987: 'deejay Eric B, net als de neuzelende rapper Rakim met gouden kettingen behangen zoals het de ware "homeboys" betaamt'). Een vrouwelijke hiphopper is een *cookie* (vrij vertaald: een 'stuk') of een *fly-girl*. *Fly* is hier Amerikaans slang voor 'stijlvol, erg aantrekkelijk, leuk' (*Popfoto*, feb. 1988: 'Samen met zijn deejay Cut Creator brengt hij de vele Fly-girls tot boven het kookpunt').

Een *posse* is een buurtgebonden hiphopgemeenschap, een bende of rapgroepje (*Nieuwe Revu*, 10/03/1988: 'De strijd wordt onder het publiek vooral gevoerd met woorden. "Rotterdam posse! Rotterdam posse!" hoor je steeds.'). Synoniemen voor *posse* zijn *crew* en *gang*.

MC is een afkorting van *Master of Ceremonies*, een enigszins plechtige benaming voor een rapper (*Vinyl*, jan. 1986: 'Momenteel zit er in de Engelse reggae hitparade een hele kluit aan Engelse MC's, maar geen enkele Jamaicaanse deejay.'). De *MC* is in feite de helper van de deejay. Hij moet de gemoederen in bedwang houden en de dansers uitdagen en aanvuren. Zijn manier van aankondigen is vaak een agressieve vorm van *zingzeggen* (de Nederlandse term voor *rappen*).

Uitroepen van waardering doen het ook goed in hiphoptaalgebruik: *bad* is Engels voor 'slecht' maar onder hiphoppers betekent het 'erg goed'. Het wordt voornamelijk gebruikt voor iemand die deugt. De onderliggende gedachte is dat iemand die slecht is in de ogen van de maatschappij, het establishment, enkel goed kan zijn in de ogen van een crimineel, een druggebruiker of een kleurling. *Bad* was ook de titel van een uiterst succesvolle elpee van Michael Jackson.

Def betekent 'uitmuntend, onwijs, gaaf' en is een afkorting van *definitely good* (*Muziek Expres*, juni 1988: 'een fiks aantal buttons en "deffe" baseballpetjes'). *Fresh* is de jaren-tachtigversie van het aloude *cool*. Het staat voor 'nieuw, origineel, aantrekkelijk' (*Oor*, 05/04/1986: 'Ik hou van een melodie, wat zang en de stijl tussen James Brown en Chic, dat vind ik "fresh"'). *Chillin* betekent 'opwindend, relaxed, ontspannen'. Hier tegenover staat 'illin' 'in het geheel niet relaxed'. *To ill* is ook Amerikaans slang voor 'zieken, vervelend doen'.

Wreed en *heftig* zijn woorden om uit te drukken dat je iets prima vindt. *Rof* is slang voor 'opvallend'. Het is een Nederlandse verbastering van het Engelse woord *rough* en het wordt vooral gebruikt met betrekking tot kleding. De in het Nederlands rappende Osdorp Posse bracht begin 1993 een plaat uit met de titel *Roffer dan ooit*.

Minder positief was *waus* 'opgefokt, door het dolle heen'; dit is wellicht van Rotterdamse origine. Tegenwoordig heeft het woord echter ook een positieve betekenis,

namelijk 'lekker' (*Elsevier*, 06/01/1996: 'Er zijn gabbers die per avond/nacht vijf, zes hele pillen tot zich nemen om zich een beetje waus (lekker) te voelen of om eens stevig te gaan "hakküh" [feesten]').

Een coup plegen zeggen hiphoppers wanneer ze een meisje willen versieren. Dit laatste is een mooi voorbeeld van het machotaalgebruik onder deze jongeren. *Afschijten* betekent 'schrikken, verbouwereerd zijn'. *Cas gaan* is 'vertrekken'. De herkomst van deze uitdrukking is niet duidelijk. *Dissen* betekent 'iemand op zijn nummer zetten, uitfoeteren, belachelijk maken'. Het gaat om een Nederlandse verbastering van het Engelse werkwoord *to diss*, dat weer een afkorting is van *to disrespect* (*Oor*, 17/12/1994: "Ik wil die ragga-richting niet dissen," zegt Donnelly, "want dat is een belangrijk aspect van jungle."").

Lauwtroep is geen rotzooi maar betekent 'dronken' of 'stoned'. *Kamelen* is 'lopen'. *Modules* zijn 'meisjes'. *Weri* betekent 'erg irritant'. *Gimickaliën* zijn 'verdovende middelen' en *kabel* betekent in hiphopspraak gewoon 'vriend of connectie'. In de voetbalwereld sloeg het op het verbond van Surinaamse spelers binnen het Nederlandse elftal.

Als muziekstroming mag *hiphop* misschien afgedaan hebben, het jargon blijft in het begin van deze eenentwintigste eeuw voortleven.

Halbertsma en de etymologie van *tsjoene*

Anne Dykstra

Joost (alias Justus) Halbertsma (1789-1869) is zijn hele lange taalkundige carrière op zoek geweest naar de etymologie van het Friese werkwoord *tsjoene* ‘toveren’. *Tsjoene* komt al aan de orde in zijn eerste taalkundige publicatie van 1822 en vijftig jaar later is *tsjoene*, gespeld als *tjûne*, als lemma opgenomen in het *Lexicon Frisicum*, zijn postuum uitgegeven levenswerk. In deze bijdrage wil ik nagaan hoe Halbertsma’s zoektocht is verlopen. Ik bekijk daarvoor o.a. het handschrift *Lexicon Frisicum A* (*Tresoar* Leeuwarden 225 Hs, hierna *LFA*), de woordenboekfiches voor het *Lexicon Frisicum* (*Tresoar* 229 Hs) en het *Lexicon Frisicum* zelf.

Het begin

Halbertsma (1822: 591) stelt de vraag: ‘Wat is *tjoene* of *tjonne*, tooveren; *betjoene*, beheksen; *tjoenster* of *tjonster*, oudtijds *thianster*, tooverkol?’ Ik neem aan dat Halbertsma met *oudtijds* op het Oudfries doelt. In het Oudfries bestaat, voor zover ik weet, evenwel niet een vorm *thianster* in de betekenis ‘tovenaars, heks’. Halbertsma heeft *thianster* echter niet zelf bedacht, maar, al dan niet via Wiarda’s *Alt friesisches Wörterbuch* (1786), gevonden bij Cadovius Müller. Bestaand Oudfries of niet, de vorm *thianster* past prima in Halbertsma’s etymologie, want hij legt een verband met het Engelse ‘*chantres*, zangster, in den zin van *enchanteuse*, eene vrouw, die door zingen betoovert [...]’. Halbertsma kan op *zingen* uitkomen via de vormen *angder* ‘ander’, *hangden* ‘handen’, *ongder* ‘onder’ en *ongs* ‘ons’ uit Adr. vande Vennes, *Tafereel van de belacchende werelt*. Zo zou ook een *g* zijn ‘ingeschoven in *zingen*’. Halbertsma vindt *thianster*, en de jongere vormen *tjonster*, *tjonne*, of *tjoene*, *tjoenster*, terug in ‘*sang*, gezang, waarvan het verloopene *sangje*, het gebruikelijke frequentativum *sangerje*, saniken, het IJslandsche *sangra*, mompelen, knorren, en in *sjonge* of *sjoenge*, zingen’. Maar wel een bepaalde manier van zingen: ‘het was *tjanter* of *tjanterje*, dat slechts een andere tongval is voor *cantare*, *tjoene*, *sangen*, *singen*, en een snel en onverstaanbaar gebrabbel, vooral in een vreemde taal, aanduidt’. Zo zou *tjoene* een sprekend, zingend ‘prevelen van tooverwoorden en gebeden zijn’. De oude volken zouden volgens Halbertsma galmend, bijna zingend gelezen hebben en dus ‘is het natuurlijk, dat *siggwan* (singwan) in het Gotisch *lezen* beteekent, gelijk ook somtijds in het Angelsaksisch en oud-Duitsch’. In *LFA* (a. 1869: 706) brengt Halbertsma *thianster* ook in verband met *tsjanterje*. Getwijfeld mag worden aan de door Halbertsma als modern Fries gepresenteerde vormen *tjonne*, *tjonster* en *sjoenge*. Het *Woordenboek van de Friese Taal* geeft alle drie de vormen niet als (bij)lemma.

Halbertsma was in 1822 zeer tevreden met zijn afleiding, toch kwam hij nog op een andere, misschien zelfs wel betere (p. 592). Door zijn kennis van gebruiken rondom tovenarij, weet Halbertsma dat er altijd ‘banden en kransen bij te pas (kwamen)’. ‘Daar *tian* en *tion* nu in het Angelsaksisch trekken en binden beteekent, is het zeer waarschijnlijk dat het oude *tjanne*, het hedendaagsche *tjonne* of *tjoene*, eigenlijk binden is, en *betjoene* bebinden, bewinden, en daardoor betooveren’. Halbertsma heeft hiervoor mogelijk uit zijn eigen bibliotheek Lye’s *Dictionarium Saxonico et Gothico-Latinum* (1772) geraadpleegd. Lye geeft in deel II bij *tion* de betekenis ‘trekken’ (‘trahere, ducere’), maar spreekt niet van ‘binden’, terwijl bij *tian* ‘binden’ (‘to tye. vincire, ligare’) als de enige betekenis wordt gegeven. Het ‘oude *tjanne*’ heb ik nergens kunnen vinden.

Halbertsma (1822: 592-593) zoekt steun voor zijn etymologie bij het Nederlandse ‘iemand betrekken [...]’. Gelijk dit Hollandsche, zoo stemt ook het Latijnsche *fascinare* [...] in etymon en betekenis volmaakt overeen met *tjoene*, indien het namelijk van *fascia*, band, zwachtel, moet afgeleid worden’, een afleiding die echter niet mogelijk is. Halbertsma stelt *tian* en *tion* gelijk aan het modern Friese *tjen* ‘tijen’, dat evenwel terug gaat op Oudfries *tia*. Dit *tjen*, ‘alleen in den zin van trekken’, brengt Halbertsma in verband met het Friese *tsjinst* ‘dienst’ en Hindelopers *tenst*, ‘eigenlijk betrekking of bewinding tot betoovering’, maar in het spraakgebruik volgens Halbertsma de koorts die door betovering ontstaat of verdwijnt. Halbertsma wist toen blijkbaar nog niet dat *tsjinst* terug gaat op het Oudfries *thianost* ‘dienst’ (zie hieronder).

Daarmee was er niets meer over *tsjoene* te zeggen, dacht Halbertsma, toen hem toch nog een andere, nogal vergezochte, afleiding te binnen schoot (p. 593): ‘De oude Duitsche volken’ en de Grieken en Romeinen gebruikten volgens Halbertsma ‘dunne rijsjes’ bij hun wichelarij en ‘deze rijsjes heeten in het Gotisch *tains*, in het Angelsaksisch *tan*, in het oud-Vriesch *ten*, teen, twijg, uitspruitsel. Vanhier beteekent het Angelsaksische *tan* lot, en dit *lot*, het Angelsaksische *hlyt* en het Vriesche *leat*, is op zijne beurt niets anders dan eene loot, afkomstig van *hluton*, buigen, *leat*, loten’. Dan zou ‘*tanner*, *tjanner*, *tjonner*, *tjoener* het Angelsaksische *tan-hlyta*, of *tan-hlytere*’ zijn, ‘eigenlijk teenloter, dat is, wigchelaar, waarzegger’ (p. 625). Geleidelijk veranderde de betekenis van *tjanster* of *tjonster* van een vrouw ‘die met tanen of teenen wigchelde’ in ‘eene hatelijke tooverheks’ (p. 626).

Halbertsma geeft in 1822 zijn etymologieën voor wat ze waard zijn. Ze hebben ‘elk hare goede zijde’, maar er kan toch maar één de ware zijn, ‘het zij ze onder die drie steke, het zij onder andere, die mij onbekend zijn’ (p. 626).

Grimm

Twintig jaar later heeft Halbertsma nog steeds niet een bevredigende etymologie van *tsjoene*. Op 25 maart 1842 vraagt hij in een brief aan Jacob Grimm (aanwezig in de Staatsbibliothek zu Berlin) of hij ‘mag onderstellen, dat het frequentativum *zaubern*, *fascinare*, een *zûben* ten grondslag had’, want dan zou hij ‘in het Friesch krijgen *tûwe*, frequentativum *tûwene* of *tsjûwene*, contracte *tsjûne*, *tsjoene*’. Tussen Halbertsma’s aantekeningen in *LFA* zit een brief die een concept lijkt te zijn van die van 25 maart 1842, Halbertsma is daarin nog onzekerder over de komaf van *tsjoene*:

De openende *k* voor een vokaal veranderen de Friezen dikwerf in *tsj*, de Eng. In *ch Kerk*, Fr. *tsjerke*, E. *church*. [...] In die rigting kan ik wel 10 etymologien van *tsjoene* scheppen, waarvan echter niet ééne overwegende waarde heeft (pp. 695-696).

Grimm kan Halbertsma op 28 april 1842 ‘nur ungenügend beantworten’:

tsione wäre den buchstaben nach leicht kione, kioene, wofür sich aber sonst der begriff des zaubers nicht darbietet. Die Schweden brauchen *kjusa* für zaubern. In zaubern, tovern scheint das *r* wesentlich, das heisst erst aus dem subst. zauber, tover ist das verbum abgeleitet (Sijmons 1885: 24).

Halbertsma heeft op het woordenboekfiche *tsjoene* 6 genoteerd dat Grimm in zijn *Mythologie* (1844) *kjusa* noemt in verband met *tsjoene*. Grimm (1844: 989) schrijft ‘Schwed. ist *tjusa* zaubern, ich denke *kjusa*, altn. *kiosa*, kiezen, wählen, eligere sortem, aber auch die *vala*, die weise frau und zauberin, ist eine wählende, valkyrja’. Halbertsma komt op het fiche ook op varianten van *kiezen* en uiteindelijk komt hij via *bekoren* op *bekoert van den boesen viand*. Halbertsma heeft het Zweedse *kiusa* ook in Grimms *Deutsche Grammatik* II (1826) gevonden: ‘Zw. *kiusa*, fascinare. Fr. *tsjiusane*, *tsjuna*. as. *tiono* [moet zijn *teona*] nefas, injuria, ignominia. [...] Gr. II. 35’ (LFA: 707). Even daarvoor zegt Halbertsma op dezelfde pagina: ‘Na etlyke derivatien van het woord *tjoene* gegeven te hebben, is het mij thans gebleken dat er niet één van deugt en dat de ware oorsprong in het woord *Tschouchne*, de Russische naam voor de Finlanders wereld berugt wegens hunne toverpraktijken, gelegen is’.

Lexicon Frisicum

In het *Lexicon Frisicum* ziet het artikel *tsjoene* er zo uit:

Tjûne. *Tsjûne*, *tsjoene*, incantare, *Tsianster*, *tsjonster*, *tsjoenster*, incantatrix. Causa incerta est; si fluxit vox ex F.v. *tióna*, nocere, scribenda est litera *t*, *tjoene*; si contra ex Ags. *thunan*, crepere, tonare; *thunega*, phylacteria; *thunga*, aconitum, vel ex F.v. *thiania*, servire (malo dæmoni) litera initialis esset *th*, *thjûne*. (kolom 594)

Het blijkt dat niet één van Halbertsma’s etymologieën uit 1822 het woordenboek gehaald heeft. Halbertsma heeft in het *Lexicon Frisicum* blijkbaar ook afstand genomen van het Russische *tschouchne* als ‘ware oorsprong’ voor *tsjoene*. Verder is Grimms suggestie dat er verband zou kunnen zijn met het Zweedse *kjusa*, niet overgenomen, evenmin als de door Grimm afgewezen afleiding via *zaubern* < *zûben*. Halbertsma’s twijfel is echter niet verdwenen. In het *Lexicon Frisicum* wordt duidelijk dat hij bijna vijftig jaar tevergeefs gezocht heeft naar een (hem) overtuigende etymologie van *tsjoene*, want hij geeft een aantal als gelijkwaardig gepresenteerde, nieuwe alternatieven voor de onzekere komaf van *tsjoene*. In de eerste plaats gaat Halbertsma, misschien geïnspireerd door Von Richthofens *Altfriesisches Wörterbuch* (1840), uit van een mogelijk ontstaan uit het Oudfriesse *tióna*, ‘beschadigen’. Anderzijds kan *tsjoene* ook ontstaan zijn uit het Angelsaksische *thunan* (moet zijn *thunian*), ‘galmen, donderen, bulderen, met een luide stem praten of laten klinken’; *thunega*, ‘beschermmid-

del, amulet, talisman'; *thunga* (moet zijn *thung?*), '(gif gemaakt uit de) monnikskap' of uit het Oudfries *thiania*, '(kwade geesten) dienen'.

De plaats van het artikel *tjûne* zou er op kunnen wijzen dat Halbertsma een lichte voorkeur heeft voor één van de laatste vier etymologieën, meer specifiek misschien voor de allerlaatste, die uitgaat van het werkwoord *thiania*. In het bijna acht kolommen tellende artikel *D* geeft Halbertsma aan dat er in het Fries veel woorden zijn die met een *t* beginnen, waar het Nederlands een *d* heeft. Beide gaan terug op een *th*. Om dat zichtbaar te maken, neemt Halbertsma in zijn woordenboek een aantal hedendaagse Friese *t*-woorden op onder de letter *D*, voor de 'gewone' *d*-woorden. Enkele voorbeelden zijn *Tærskje* 'dorsen', *Teye* 'dooien' en *Tjinje* 'dienen'. *Tjûne* is mogelijk op deze plaats in het woordenboek opgenomen vanwege de beginletter *d* van het Nederlandse *dienen*, die correspondeert met de *t* van het Friese *tsjinje*, Oudfries *thiania*.

Tot besluit

Volgens Feitsma (1997: 150) krijgen in Halbertsma's etymologieën van *tjoene* uit 1822 'betekenisovergangen en cultuurhistorische beschouwingen de overhand' en is 'zijn etymologie is hier rijkelijk radend-speculatief geworden'. In het *Lexicon Frisicum* is wat dat betreft uit 1822 misschien alleen de verwijzing naar het Angelsaksische woord *thun(i)an*, 'galmen etc.' overgebleven, dat doet denken aan Halbertsma's poging om een verband met *zingen* aan te tonen.

Buma (1959: 23-24) wordt door Epkema's woordenboek op het werk van de zeventiende-eeuwse dichter Gysbert Japiks (1824) op het spoor gezet van de etymologie van *tsjoene* die nog steeds beschouwd wordt als de juiste. Halbertsma bezat trouwens een exemplaar van dat woordenboek. Epkema merkt s.v. *tjoe* (is *tsjoed*) op: 'misschien komt hier wel *tjoenen*, heksen, tooveren van'. De tegenwoordige betekenis van *tsjoene* mag dan wel 'heksen, toveren' zijn, zegt Buma, de oorspronkelijke betekenis is 'schade toebrengen' en dat past weer mooi bij *tsjoed*, dat 'kwaad, slecht, verkeerd' betekent. Buma (1959: 24) wijst daarbij o.a. op Oudfries *tiôna*, *tiûna*, 'benadelen, krenken'. Buma heeft Halbertsma's artikel *tjûne* blijkbaar niet gezien, want daar vinden we precies dezelfde etymologie. Halbertsma spreekt zich, ondanks de aanwijzingen die hij daarvoor bij Grimm gevonden heeft, alleen niet duidelijk voor die etymologie uit. Hij geeft het Oudfries *tiôna*, 'nocere' immers slechts als één van de mogelijke oorsprongen van *tsjoene*. S.v. *BOTE* (kolom 468) is hij veel zekerder van zijn zaak, wanneer hij zegt dat *nocere* 'beschadigen, schade toebrengen aan' de grondbetekenis, 'notio primitiva', van *tsjoene* is. S.v. *eunjer* (kolom 946) refereert Halbertsma aan dezelfde betekenis en oorsprong voor *tsjoene*: '*tiône*, *tjoene*, fascinare; *tionster*, *tjonster*, *tsjûnster*, *venefica*, a Sax. v. *tiunian*, *huemu*, *injuriam*, *damnum inferre*, *nocere maligne*; *tiono*, *nefas*, *injuria*'. Vreemd genoeg zegt Halbertsma juist s.v. *tjûne* dat hij niet zeker is van de etymologie, terwijl hij s.v. *BOTE* en *eunjer*, waar hij, al associërend, op *tsjoene* komt, niet twijfelt en bovendien de nu nog als juist beschouwde etymologie geeft. Doordat Halbertsma de etymologie van *tsjoene* niet op heeft kunnen lossen, is *tsjoene* op de verkeerde plaats in het *Lexicon Frisicum* opgenomen. Wanneer hij de juiste etymologie had gezien, zou *tsjoene* het woordenboek helemaal

niet gehaald hebben, want Halbertsma's onvoltooide levenswerk is niet verder gekomen dan FEER.

Bibliografie

- Buma, W.J. (1959), 'Tsjoed en Tsjoene', in: *Us Wurk*, 22- 24.
- Dellen, S. van en T. Hoekema (1998), *Priuwke Lexicon Frisicum A*, diel 8. Frysk Ynstitút (Rijksuniversiteit Groningen).
- Feitsma, A. (1997), 'De eerste taalkundige publicatie van Joast Halbertsma (1822)', in: Ariane van Santen en Marijke van der Wal (red.), *Taal in tijd en ruimte*. Leiden, 143-152.
- Halbertsma, J.H. (1822), 'Ontwikkeling der gronden van mijn gevoelen nopens een paar regels uit Giisbert Japiks, voorkomende in eene redevoering van den hooggeleerden R. Koopmans over dien dichter', in: *Vaderlandsche Letteroefeningen, of Tijdschrift van Kunsten en Wetenschappen*. Tweede Stuk voor 1822. *Mengelwerk*, 526-534; 582-593; 625-633.
- Halbertsma, Justus (1872), *Lexicon Frisicum. A - Feer*. Post auctoris mortem edidit et indices adiecit Tiallingius Halbertsma Justi filius. Deventer.
- Sijmons, B. (1885), *Briefwechsel zwischen Jacob Grimm und J.H. [H]albertsma*. Halle a. S. [*Zeitschrift für deutsche Philologie*, 17, 257-292].

Dat gekke, dat prachtige *doen*

Enno Endt

Terwijl ik, het schrijven al aardig ontwend, de eerste zinnen van dit artikel bij elkaar krabbel, komt mijn vrouw uit de tuin binnen en zet in een glas water twee sneeuw-klokjes op tafel. Het zijn de eerste van het jaar. En dat op de 12de januari!

Hun verschijnen brengt me twee andere eerstelingen in herinnering, twee gedichtjes, die Herman Gorter inzonder ter publicatie in *De Nieuwe Gids* van 1889. Het was de eerste poëzie die men van Gorter te zien kreeg, na het grote verhalende *Mei*-gedicht. De vierduizend-en-zoveel regels daarvan, zijn debuut, waren kort tevoren in boekvorm op de markt gekomen. Maar nu telde van die twee gedichtjes het ene slechts twaalf en het andere slechts tien regels. En ze waren ook naar hun inhoud eerstelingen, want ze vertelden geen mythologisch verhaal meer, ze waren pure lyriek: heel persoonlijke ervaringen in stille woorden.

Een meisje.

*'S morgens op het witte laken
doet er een gelaat ontwaken –
dat ligt daar als een waterlelie
op een golf water, op de peluw.*

*'S middags loopt ze in het bosch te schijnen,
haar oogen tusschen bladen als twee kleine
vuurjuweelen, kijkend in een laan –
bladen ruischen weer dicht, ze is gegaan.*

*'S avonds lacht ze in een stille
kamer, zonder 't zelf te willen
wordt ze weer droomerig en lacht
minder en minder – zegt goênacht.*

Ik vind het zelf altijd prettig als het taaie proza van een artikel bij tijden onderbroken wordt door een gedicht. Ik ga zelfs dikwijls het eerst af op die open plekken in het woordenbos. Maar het *proza* van Gorter kan wel binnen mijn eigen woorden een plaats krijgen. Hij schrijft aan de redacteur van het tijdschrift: 'Amice! Zie hier de twee versjes. Het zal wel een beetje gek staan dat ze allebei denzelfden titel hebben, maar aan zulke dingen stoor ik me toch liever niet. Ik heb het *liefst* dat je den naam

heelemaal weglaat; waarom kan dat niet?; kan het niet, bedenk dan maar een of twee letters. tt. Herman G.'

De twee 'versjes' worden inderdaad zonder naam, zelfs zonder letters, afgedrukt, en met inachtneming van Gorters postscriptum: 'Verander vooral de interpunctie niet of laat mij de proef nog even zien.' Zelfs die eigendommelijke drie 'S-en zijn uit het handschrift overgenomen. Ze hebben beide, volgens voorschrift, dezelfde titel: 'Een meisje.'

Later, bij de herdrukken in boekvorm, raken de twee meisjes hun nabuurschap kwijt doordat Gorter de volgorde binnen zijn bundels herhaaldelijk wijzigt. Het tienregelig gedicht figureert in de eerste druk (1890) en in alle latere edities van de sensitieve verzen als openingsgedicht. Het twaalfregelige gedicht, hierboven geciteerd, blijft in de eerste druk geheel achterwege; het is wel in de tweede en latere edities te vinden, maar naar het lijkt vrij willekeurig geplaatst, tussen de tientallen andere verzen.

*

*'S morgens op het witte laken
doet er een gelaat ontwaken –*

Wat is toch die vreemde bekoring die ik ondervind bij die eerste twee regels? Ik heb daar al veertig jaar geleden naar gezocht, en er allerlei mooie woorden over opgeschreven; en het twintig jaar later nog eens geprobeerd. Ik heb een aantal andere plaatsen in het vroege werk van Gorter gevonden waar dat ongewone *doen* voorkomt. Zo in zijn jeugdwerk, in de nooit door hem gepubliceerde sonnetten:

*mijn kind, ik doe verlangen
droomwouden met U droomend door te gaan.*

Misschien sprak daar de herinnering mee aan de negende strofe van het Wilhelmus, waarin voorkomt:

*Daer na so doet verlanghen
Mijn Vorstelick ghemoet.*

Ook in een zestiende-eeuws *Tagelied* zingt de wachter in een slotstrofe:

*Reitst du hinweg, spar Gott dich gesund!
Mein Herz tut nach dir langen.*

En ook in het negentiende-eeuwse Duits kon de gemoedelijke Carl Spitzweg over zijn dagindeling vermelden:

...und abends tu ich dichten.

Wij weten dat Gorter Heines *Nordsee*-cyclus bewonderde. Daarin heeft hij dus in het tiende gedicht, 'Seegespenst', gelezen:

*Mir ist, als würden seine Wunden
Von lieben Lippen aufgeküßt,
Und täten wieder bluten.*

In de *Mei* (1889) is er één, lichtelijk te betwijfelen geval:

*...en er zal / eerst muziek drijven, dan een waterval /
daveren doen.*

Gorter houdt bij het schrijven van dat gedicht, dat immers de eerste presentatie van zijn dichterschap zal zijn, nog terdege rekening met de reacties van de aanstaande lezers. In de daarop volgende sensitieve verzen laat hij zichzelf voluit gelden als de eigenmachtige taalkunstenaar: 'Het zal wel een beetje gek staan [...] maar aan zulke dingen stoort ik me toch liever niet.' Twee extreme voorbeelden van deze gewaagdheden:

*De stille weg
de maannachtlichte weg –*

*de boomen
de zoo stil oudgeworden boomen –
het water
het zachtbespannen tevreë water.*

*En daar achter in 't ver de neergezonken hemel
met 't sterrengefemel.*

Wat ligt er nu meer gereed dan *gewemel*! Maar vier drukken later, in 1925, staat er nog steeds dat aanstootgevende *gefemel*. En, ander geval: in een van de tederste liefdesverzen word je plotseling onaangenaam gestoord door.. door...

*ik wou dat ik eens even u kon zijn
maar 't kan niet, ik blijf van mijn.*

Van mijn!! Rijm dwang! Of brutale provocatie! – Maar ik laat de verdediging over aan Gorter zelf: 'Hoor eens ouwe kerel [dat is Willem Kloos], jij die er mee begonnen bent, ouwe geluidgod, je moet niet denken dat ik de ouwe geboden vergeet. Voor ik schrijf, wacht ik tot het klinkt in mijn ooren, en als ik ophou is het omdat mijn ooren op zijn. Geloof dat maar al zie je me rare dingen doen.'

Maar valt dat gebruik van *doen* in 'doet er een gelaat ontwaken' nu ook toe te schrijven aan die autonomie van het dichterschap, de 'allerindividueelste expressie van

de allerindividueelste emotie'? Toch maar zeer ten dele, namelijk voorzover het de vrijheid is waarvan Gorter gebruik maakt om een in dialect wel degelijk bekende semantische waarde van *doen* als hulpwerkwoord te laten meespelen, nu hij die in zijn oren hoort klinken. Intussen wéét hij wel dat hij het officieel gebruikelijke te buiten gaat, want alleen in de bundel *Verzen* van 1890 komt de constructie met *doen* voor, en maar liefst zes keer. Maar ná die sensitieve bundel van 1890 kan ik er in het gehele overige oeuvre van Gorter nog maar één geval van aanwijzen. En dat komt voor in de sonnetten die hij schrijft ten tijde van zijn koerswijziging, omstreeks 1892, de kentering van zijn sensitivistische poëtica naar zijn filosofische, later socialistische overtuiging; waarbij ook zijn spreektrant zich wijzigt, van het emotionele *laissez faire* naar het rationeel beheerste taalgebruik van ons, van iedereen.

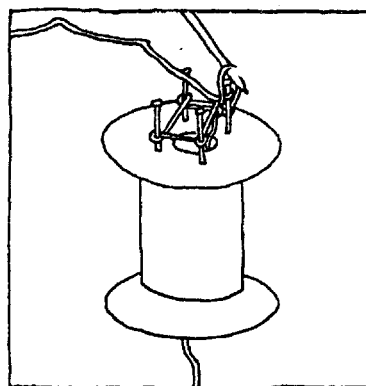
Ik weet niet of hij, desgevraagd, ook iets van de geografische verspreiding van dit *doen* had kunnen aanwijzen. Ik denk dat hij net zulke ervaringen van het Amsterdams en Waterlands heeft gehad als ikzelf: 'En die kat deed mauwen! Verschrikkelijk!' (op straat gehoord, uit vrouwenmond). Maar ik heb ook meldingen gekregen van zeglieden uit Brabant en de oostelijke provinciën. Is het zinnig om een relatie met de Engelse *to do*-constructies te overwegen?

Mijn onderzoek is altijd incidenteel geweest. Waar zijn de middelen waarmee je zo'n syntactische kwestie systematisch te lijf kan gaan? Het WNT geeft bij '*doen* als hulpwerkwoord' geen soelaas: het kent alleen de causale werking, en dat is de onze niet. En betrek je het stilistisch effect bij de vraagstelling, dan blijkt de context in hoge mate bepalend: nu eens is er sprake van een intensivering van de eigenlijke actie (het mauwen), dan weer prevaleert het aspect van duurzaamheid, geleidelijkheid (het ontwaken). In dat eerste Meisje-gedicht bewerkt het woordje *er* ook een vertraging en vervaging, en daarmee de onwillekeurigheid of passiviteit van het gebeuren. Maar zie daarvoor mijn mooie woorden van weleer.

Nee Noline, begin d'r niet aan. Laat mij maar met m'n gedichies.

Nee Nicolien, niet doen.

Puddingklosje?
O, zo'n houtere garenklosje. Die deden we vroeger zelf maken. Spijkers er op. Kon je 'n paardetuig mee maken. Draai je rond, met garendraad en d'r onder aan trekken. Nee, puddingvormen die heb ik wel. Ja, houten.

de Volkskrant neemt elke ochtend de draad weer op.

Een puzzel: de oorsprong van *filippine*

Jaap Engelsman

De etymologie van het woord *filippine* is een intrigerende en ook nog eens internationale kwestie, waarover onderzoekers zich al ruim een eeuw buigen zonder tot een sluitend resultaat te kunnen komen.

De digitalisering van de laatste jaren heeft het mogelijk gemaakt een scherper beeld te schetsen van opkomst, ontwikkeling en internationale verbreiding van *filippine* en zijn varianten. Aansluitend presenteer ik een nieuwe hypothese over de oorsprong van het woord.

Puzzel, amandel

Filippine is een ouderwets woord; velen zullen niet eens weten wat het betekent. Juist de enige betekenis die nog in zwang is, is in vrijwel geen woordenboek te vinden: een filippine is een puzzel die uit twee onderdelen bestaat: een kruiswoordpuzzel of cryptogram, gekoppeld aan een onderdeel waarheen de in bepaalde, genummerde vakjes ingevulde letters moeten worden overgebracht. Als het goed is verschijnt in dat tweede onderdeel van de puzzel een spreuk, die als oplossing van het geheel dient. In dit verband kun je op internet en in kranten de benamingen *(crypto)filippine*, *(crypto)filippien* en *filippinepuzzel* vinden. De benaming *filippine* voor zo'n puzzel dateert ten minste van voor 1980.

De betekenissen die *filippine* volgens de woordenboeken heeft, vormen een heel ander verhaal. De Grote Van Dale (1999) kan hier goed als houvast dienen:

1. amandel met dubbele pit, waarvan een heer en een dame er ieder een aten onder het maken van een afspraak (wie die niet nakwam, moest de ander een cadeautje geven);
2. (metonymisch) persoon met wie men een afspraak als in 1 genoemd had gemaakt;
3. zo'n afspraak.

Vermoedelijk is de naam *filippine* voor de tweeledige puzzel ontleend aan de betekenis 'amandel met dubbele pit'.

Omschrijving 1 staat in ongeveer deze vorm sinds 1898 in Van Dale; betekenis 3 kwam erbij in 1976 en betekenis 2 in 1992, maar het lijkt er sterk op dat de door Van Dale genoemde betekenissen nagenoeg in onbruik zijn geraakt. De uiteindelijke oorsprong van *filippine* ligt, zoals hierna duidelijk zal worden, in het begin van de negentiende eeuw.

Problemen

Het is goed om even samen te vatten welke problemen er spelen rond het complex-*filippine*:

1. Uit welke taal is het woord oorspronkelijk afkomstig? Uit het Duits, het Engels of het Frans?
2. Wat is de oorspronkelijke woordvorm? De kandidaten zijn *Vielliebchen*, *Philipp(in)chen* (Duits), *philippine*, *valentine* (Frans) en *valentine* (Engels).
3. Wat is de oorspronkelijke betekenis? De meest waarschijnlijke kandidaten zijn ‘dubbele amandel’ en ‘bepaalde rituele flirt’ (de term *rituele flirt* is van Ed Schilders).
4. Wat is de uiteindelijke etymologie?

Hieruit blijkt al dat het gaat om een internationaal verbreide groep woordvormen en betekenissen (waarvan ik alleen de meest relevante heb genoemd).

De rituele flirt verdient een iets uitvoeriger beschrijving: wanneer iemand in de negentiende eeuw bij het dessert een amandel met dubbele pit trof, kon hij of zij één helft daarvan aan een partner aanbieden. In een preutse wereld, waar de betrekkingen tussen vrouw en man streng gereguleerd waren, was dit een middel om op sociaal aanvaarde wijze contact te leggen met iemand van de andere sekse. Aan het gezamenlijk eten van de helften werd een afspraak verbonden, die er meestal op neerkwam dat men elkaar bij de eerstvolgende ontmoeting op een bepaalde manier diende te begroeten (bijvoorbeeld met *Bonjour, Philippine* of *Bonjour, Philippe*). Wie daar een fout mee maakte, of het vergat, moest de ander bij wijze van boete een cadeautje of een zelfgeschreven gedicht geven.

Taal en datering

Een van de zaken waar de etymologen tot dusverre mee worstelden, was dat het bij gebrek aan gegevens niet lukte om vast te stellen wat nu in dit verband de oudste woordvormen zijn, en dus ook wat de taal van oorsprong is. Dankzij de recente digitalisering heb ik een zeventigtal negentiende-eeuwse bewijsplaatsen kunnen vergaren, in vooral Duitse en Amerikaans-Engelse, en in mindere mate Franse en Nederlandse context.

Wat uit deze gegevens ondubbelzinnig naar voren komt is dat de oudste gevallen – een hele reeks – allemaal uit het Duits stammen: daar verschijnen omstreeks 1820 de vormen *Philippchen*, *Philippinchen* en *Vielliebchen*. Van deze vormen is in het Duits vrijwel alleen *Vielliebchen* in zwang gebleven.

Vanaf circa 1840 verschijnen dan de eerste voorbeelden in het Amerikaans Engels: vormen als *fillipeen*, *phillipina*, *philopena*, *philopoena* en soms *Vielliebchen*. De hele verdere negentiende eeuw komt de term in allerlei varianten volop in het Amerikaans Engels voor, maar vrijwel niet in het Brits Engels; de invloed in Amerika laat zich verklaren uit de omvangrijke Duitse immigratie in die tijd.

Eveneens vanaf circa 1840 wordt het woord aangetroffen in het Nederlands – het vroegste voorbeeld staat in het verhaal over Gerrit Witse uit dat jaar in de *Camera obscura* –, maar daar zijn veel minder bewijsplaatsen gevonden; het gaat om *philippine*, later *filippine*, en incidenteel *Vielliebchen*.

Pas in de jaren zestig van de negentiende eeuw verschijnt het woord in het Frans, gewoonlijk als *philippine*. De vroegste Franse bronnen benadrukken dat woord en ritueel afkomstig zijn uit Duitsland (Rozan; Littré; *Icc*). Later in de negentiende eeuw verschijnt het woord in de Scandinavische talen, in vormen als *filip(p)in(e)*.

Een en ander wijst erop dat de verbreiding van de benamingen – mét het ritueel – sedert 1820 vanuit het Duits heeft plaatsgevonden. Merkwaardig is daarbij dat terwijl in het Duits vrijwel uitsluitend de vorm *Vielliebchen* courant was, de ontleningen in andere talen – op een paar Amerikaanse en Nederlandse gevallen van *Vielliebchen* na – allemaal in de *filippine*-sfeer liggen; ook vormen als *philopoena* vallen daaronder. Dit lijkt te wijzen op ontlening aan een meer Franse vorm, maar dat strookt niet met de chronologie van de gevonden gegevens. Zeker is dat de *ch*-klank voor niet-Duitsers een obstakel vormde; misschien is men daarom uitgeweken naar een meer internationale, Frans aandoende vorm. Een goede verklaring heb ik hier echter niet voor.

Valentijn?

Al sinds de negentiende eeuw wordt in de literatuur over *filippine* af en toe gewezen op zekere overeenkomsten met de Britse viering van Valentijnsdag, die vanaf de jaren twintig van de negentiende eeuw een hoge vlucht heeft genomen, maar pas veel later op grote schaal naar het Europese vasteland is geëxporteerd. Sinds 1988 gaan de etymologen echter nog verder: men stelt vrijwel eensgezind dat *Philipp(in)chen*, *Vielliebchen* en *philippine* uiteindelijk zouden teruggaan op Frans of Engels *valentine*. Dit is echter klankmatig een onwaarschijnlijke ontwikkeling, die bij gebrek aan sterke niet-taalkundige argumenten moeilijk te verdedigen valt.

Inhoudelijk valt de associatie van het *filippine*-gebeuren met de valentijnviering wel te begrijpen: ook de viering van Valentijnsdag komt neer op rituele flirts waarbij cadeautjes een rol spelen, maar zonder karakteristieke elementen als de dubbele amandel, het afspraakje en de boete. De verwarring wordt in de hand gewerkt doordat Valentijnsdag tegenwoordig in het Duits ook wel *Vielliebchentag* wordt genoemd, een benaming waarvan in de negentiende eeuw echter geen spoor gevonden is.

Aansluitend bij de valentijnkwesitie geef ik een beknopt overzicht van de mij bekende etymologieën die voor *filippine* zijn voorgesteld:

1. Het zou verwijzen naar de liefde van Demophoon en Phyllis uit de Griekse mythologie; Phyllis werd door de goden in een amandelboom veranderd (Schilders);
2. Het zou verwijzen naar de twee dochters van de apostel Philippus, die samen in één graf zouden zijn begraven (*Century*; Hoffmann-Krayer);
3. Er zou verband zijn met het dertiende-eeuwse Provençaalse woord *felip* 'goede vriend' (Grimm);
4. Het zou gaan om een vervorming van Litouws *filibas* 'paartje', en vandaar 'dubbele hazelnoot' (Meyer);
5. Het zou een vervorming zijn van *valentine* (*Trésor*; Van Veen & Van der Sijs; Rey; Kluge) (zie boven);

6. *Vielliebchen* zou of een samenstelling zijn uit *viel* 'veel, zeer' en *liebchen* 'liefje' (*Trésor*; Rey), of zijn gevormd uit *viellieb* 'zeer geliefd' met de verkleiningsuitgang *-chen* (OED) (zie onder).

Een deugdelijke etymologie vereist dat het te verklaren woord en zijn veronderstelde oorsprong goed bij elkaar aansluiten in klank, betekenis, plaats, tijd en gebruikssfeer. De genoemde verklaringen voldoen daar niet aan.

Vroegste vormen

De vroegste sporen van het *flippine*-complex verschijnen dus in het Duits, omstreeks 1820. Vermoedelijk is de benaming pas kort voordien in gebruik gekomen. (Het is niet zo dat de digitale bronnen vóór 1820 veel schaarser zijn.) Juist die vroegste voorbeelden laten twee nogal verschillende vormen zien, *Philipp(in)chen* en *Vielliebchen*, waarvan de eerste spoedig uit het taalgebruik zou verdwijnen.

Dat vroege stadium, waarin beide woordvormen naast elkaar bestonden, wordt fraai geïllustreerd door een gedicht uit 1820 van de Weense auteur Franz Grillparzer (1791-1872), dat hij heeft geschreven om een *Vielliebchen*-schuld in te lossen. Het draagt de omslachtige titel 'Die Viel-Liebchen (Philippchen) der Doppel-Mandel', en beschrijft uitvoerig hoe de twee innig verbonden helften van een dubbele amandel (het '*Viel-Liebchen*'), eenmaal gescheiden, altijd weer bij elkaar terug proberen te komen, en zo ook de 'eigenaren' van de helften weer verenigen. Blijkbaar was dit flirtritueel toen nog niet algemeen bekend, want in een voetnoot bij de titel licht de auteur het toe.

Dat het flirtritueel met de dubbele amandel toentertijd ook los van deze benamingen in zwang was, blijkt uit een ander 'boetegedicht', uit 1819, van de Pruisische auteur Joseph von Eichendorff (1788-1857), die toen werkzaam was in Breslau (Wroclaw). In dit schertspoëem, dat 'Mandelkerngedicht' (Amandelpitgedicht) heet, komen de termen *Philipp(in)chen* of *Vielliebchen* niet voor. Hoeveel ouder het flirtritueel op zich was, los van de benaming, heb ik niet kunnen achterhalen. Voor de etymologie van het woord lijkt dit niet relevant.

De twee 'oervormen', die dus omstreeks 1820 naast elkaar voorkwamen, verdienen een nadere beschouwing. *Philippchen* en *Philippinchen* – samen de ene oervorm – zijn op het eerste gezicht verkleinvormen van de in de Europese cultuur wijdverbreide naam Philip en een vrouwelijke versie daarvan. Een inhoudelijk verband met amandel of ritueel is niet evident.

Over de andere oervorm, *Vielliebchen*, vallen twee dingen op te merken: 1) Er is een inhoudelijk verband met de rituele flirt, en wel in het element *liebchen* 'liefje', dat door *viel* nog eens wordt versterkt; 2) *Vielliebchen* is een voor het Duits eigenaardige vorming, ongeveer zoals *veelliefje* in het Nederlands een denkbaar, maar eigenaardig woord is. Niet-Duitse etymologen verklaren *Vielliebchen* als samengesteld uit *viel* 'veel, zeer' en *liebchen* 'liefje', of uit *viellieb* 'zeer geliefd' met de verkleiningsuitgang *-chen*, alsof dat heel gewone vormingen zouden zijn. Duitse naslagwerken noemen deze afleidingen niet, en dat zij *Vielliebchen* als 'on-Duits' beschouwen, geven zij impliciet aan door het op te vatten als een vervorming van Frans *philippine* (Grimm; Kluge). Dat is zoals gezegd op chronologische gronden onhoudbaar, want de Duitse

vormen zijn ouder dan de Franse. (Hierbij moet worden opgemerkt dat het Duits wel degelijk een woord *viellieb* 'zeer geliefd' kent, maar dat is heel zeldzaam en er zijn nauwelijks sporen van gevonden vóór 1820; misschien is het zelfs vooral verbreid onder invloed van *Vielliebchen*.)

Nog zonder dat de uiteindelijke etymologie van deze woorden is achterhaald, lijkt het mogelijk om uit te maken welke van deze twee woordvormen – *Philipp(in)chen* of *Vielliebchen* – de oorspronkelijke is, als wij aannemen dat een van de twee uit de andere is ontstaan. De ene vorm, *Philipp(in)chen*, is als woord of naam plausibel, maar lijkt geen inhoudelijk verband te hebben met de dubbele amandel of het flirtritueel; de andere, *Vielliebchen*, heeft wél inhoudelijk verband met het ritueel, maar is als woord eigenaardig. Tezamen wijst dit in de richting van volksetymologie: het ritueel en/of de amandel had oorspronkelijk een bepaalde benaming, *Philipp(in)chen* of *Vielliebchen*. Toen deze benaming niet meer werd begrepen, werd het woord in de volksmond omgevormd tot iets dat er qua klank in de buurt kwam en dat inhoudelijk wél van toepassing leek. Met de bekende woordvormen werkt deze redenering maar één kant op: naar *Vielliebchen* toe – en dan moet *Philipp(in)chen* dus de oudere vorm zijn. Om te verklaren waar die dan weer vandaan kwam, heb ik een nieuwe hypothese opgesteld.

Philippi

Om een beeld te krijgen van de achtergrond van mijn nieuwe hypothese over de oorsprong van *filippine* is een flinke reis door ruimte en tijd nodig: van de biedermeierwereld een kleine negentien eeuwen terug, naar de nadagen van de Romeinse republiek, en tegelijkertijd van het Wenen van Grillparzer zo'n duizend kilometer in zuidoostelijke richting, naar de plaats Philippi in het noordoosten van Griekenland. Bij Philippi (thans het gehucht Filippioi) – dat zijn naam dankt aan koning Philippus II van Macedonië (4de eeuw v.Chr.) – hebben in het jaar 42 v.Chr. twee belangrijke veldslagen om de heerschappij in het Romeinse Rijk plaatsgevonden, waarin Brutus en Cassius streden tegen Marcus Antonius en Octavianus (de latere keizer Augustus).

Marcus Junius Brutus (geboren ca. 85 v.Chr.) was in 44 v.Chr. een van de moordenaars geweest van alleenheerser Julius Caesar. Na die moord wist Brutus samen met Cassius grote macht te verwerven in het oostelijke deel van het Romeinse Rijk, dat toen al een groot deel van het Middellandse-Zeegebied omvatte; hun rivalen in het westen waren Marcus Antonius en Octavianus. In 42 v.Chr. kwam het tweemaal tot een treffen bij Philippi, halverwege oost en west. In de eerste slag overwon Brutus Octavianus, maar in een tweede veldslag, een paar weken later, leed Brutus een nederlaag, waarna hij zelfmoord pleegde.

Een belangrijke bron over deze gebeurtenissen is de Griekse historicus Plutarchus (ca. 47-ca. 125 n.Chr.). Deze schrijft, in §69 van zijn biografie van Julius Caesar, dat toen Brutus op het punt stond van Abydos in Klein-Azië de Dardanellen over te steken naar Europa, 's nachts in zijn tent zijn 'boze genius' (*daimoon kakos*) aan hem verscheen, die zei: 'Jij zult mij weerzien bij Philippi', waarop Brutus stoutweg antwoordde: 'Goed, dan zie ik je wel weer.' Later, bij Philippi, aan de vooravond van

de noodlottige tweede veldslag, vertoonde de geestverschijning zich nogmaals, nu zwijgend. Toen wist Brutus dat het met hem gedaan was.

Mijn vermoeden is nu dat begin negentiende eeuw ergens in erudiete Duitse kring iemand het bestaande flirtritueel met de amandel een nieuwe draai heeft gegeven door – zinspelend op Brutus en zijn ‘afpraakje’ met de boze geest – schertsend aan een partner een ‘Philippi’ voor te stellen. Dit zal dan, om het venijn eruit te halen, in een verzachtende verkleinvorm zijn omgezet: een ‘Philippi’tje’, een *Philippichen* (een vorm die niet is aangetroffen). Toen de benaming zich verbreidde, werd het niet meer begrepen *Philippichen* enerzijds tot *Philippchen*, anderzijds tot *Philippinchen* – het eerste stadium van volksetymologie. Vervolgens – zo speculeer ik verder – werd *Philippchen* in verband met het flirtkarakter geïnterpreteerd als *Vielliebchen*, terwijl *Philippinchen*, dat die mogelijkheid niet bood, in onbruik raakte.

Shakespeare

De hele episode rond Brutus, de geest en Philippi behoorde sinds lang tot de culturele bagage van de ontwikkelde elite. Merendeels indirect weliswaar, want Plutarchus schreef in het Grieks, en daarmee is ook sedert de Renaissance altijd maar een zeer kleine groep werkelijk vertrouwd geweest.

Van de indirecte bronnen verdient er één bijzondere aandacht: de Engelse toneelschrijver William Shakespeare (1564-1616). Deze heeft de episode van Brutus met de geest beschreven in het vierde bedrijf (derde akte) van zijn *Julius Caesar* (1599). De kwestie van het weerzien bij Philippi krijgt bij Shakespeare nog meer aandacht dan bij Plutarchus: Philippi wordt maar liefst driemaal genoemd.

Maar waren de Duitsers begin negentiende eeuw dan zo vertrouwd met Shakespeare? Nou en of! Onder de Duitse intellectuele elite heerste sinds halverwege de achttiende eeuw een ware Shakespeare-gekte, die omstreeks 1820 in de ogen van sommigen ondraaglijke vormen begon aan te nemen. Twee illustraties van de rage zijn Goethes bekende verhandeling ‘Shakespeare und kein Ende’ (dl. 1 en 2, 1813-1815), waarin hij juist enigszins afstand neemt van zijn eigen vroegere Shakespeare-bevlogenheid; en Chr.D. Grabbes ‘Über die Shakspearo-Manie’ (1827), waarvan de titel voor zich spreekt.

Niet dat de stukken van Shakespeare nu zo vaak werden *opgevoerd*, en als dat al geschiedde, dan werden ze ingrijpend bewerkt. Maar *gelezen* werden ze zeker, en daar hoefden de Duitsers geen Engels voor te kennen, want in 1820 waren al minstens drie vertalingen van *Julius Caesar* beschikbaar. In alle drie wordt de scène met de geest en de drievoudige vermelding van de afspraak bij Philippi onverkort weergegeven, in de vertaling van A.W. Schlegel (1797) bijvoorbeeld als volgt:

BRUTUS. Weswegen kommst du?

GEIST. Um dir zu sagen, daß du zu Philippi mich sehn sollst.

BRUTUS. Gut, ich soll dich wiedersehn.

GEIST. Ja, zu Philippi. (Verschwindet.)

BRUTUS. Nun, zu Philippi will ich denn dich sehn.

Dat deze scène van Plutarchus en Shakespeare de aanzet heeft gegeven tot de benaming *Philippchen* voor het amandelritueel is een veronderstelling. Zeker is dat ze aanleiding heeft gegeven tot een internationale zegswijze, die in het Duits luidt: *bei Philippi sehen wir uns wieder!* Wat zeggen wil: 'jij bent nog niet van me af; jou krijg ik nog wel' of, schertsend, 'de mazzel, toedeloel!' Het vroegste voorbeeld dat hiervan kon worden achterhaald is van 1836, en in het citatenboek van Büchmann uit 1872 wordt het een 'bekend gezegde' genoemd.

Conclusie

Uit de gevonden bewijsplaatsen blijkt dat de oorsprong van *filippine* moet liggen in het Duits, tegen 1820. De algemeen aanvaarde afleiding van *valentine* lijkt niet houdbaar. Het is niet bewezen, maar wel plausibel, dat een schertsende interpretatie van het weerzien van Brutus en de geest bij Philippi de oorsprong vormt van de *Vielliebchen*- en *filippine*-traditie. Dat betekent dat 'bepaalde rituele flirt' de oorspronkelijke betekenis zou zijn, en 'dubbele amandel' een afgeleide betekenis. Het betekent ook dat *filippine* uiteindelijk zou teruggaan op een plaatsnaam, en dus een geoniem zou zijn.

Bibliografie

- De aangehaalde werken van Grillparzer enz. zijn gemakkelijk in standaardedities na te slaan. Bewijsplaatsen zijn vooral vergaard uit de hieronder genoemde literatuur en met behulp van: American Memory <http://memory.loc.gov/ammem>; de cd-roms van de Digitale Bibliotheek (Directmedia, Berlin); <http://gallica.bnf.fr>; <http://gutenberg.spiegel.de>; Google.
- Blinn, H. (red.) (1982, 1988), *Shakespeare-Rezeption: die Diskussion um Shakespeare in Deutschland. I. Ausgewählte Texte von 1741 bis 1788, II. Ausgewählte Texte von 1793 bis 1827*. Berlin.
- Büchmann, Georg (1872), *Geflügelte Worte*, 7de dr. Berlin, 114.
- Century 1899 – *The century dictionary and cyclopedia*, dl. 5. New York: *philopena*.
- Courrier de Vaugelas, le* (1868-1869), afl. 8, p. 3 (<http://gallica.bnf.fr>): *Bonjour, Philippine!*
- Grimm, Jacob & Wilhelm [e.a.] (1854-1971), *Deutsches Wörterbuch*, 17 dln. Leipzig (ook cd-rom Frankfurt am Main 2004): *Vielliebchen* (1919).
- Hoffmann-Krayer, E. (1921), 'Fragen und Antworten: *Vielliebchen*', in: *Schweizer Volkskunde* 11, 50-51.
- Icc – Intermédiaire des chercheurs et curieux*, dl. 26, kol. 277-278 (10.09.1892); dl. 39, kol. 545 (20.04.1899) (<http://gallica.bnf.fr>): *philippine*.
- Kluge, Elmar Seebold (red.) (2002), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 24ste druk. Berlin (ook cd-rom): *Vielliebchen*.
- Littre, É. (1863-1877), *Dictionnaire de la langue française*. Paris (en cd-rom Marsanne z.j.): *philippine* (Suppl. 1877).
- Meyer 1909 – *Meyers großes Konversations-Lexikon*, 6de druk, dl. 20. Leipzig / Wien: *Vielliebchen-Essen*.
- OED – *Oxford English Dictionary*, 2de druk. Oxford 1989 (ook online): *philippina, philopena*.
- Rey, Alain (red.) (1998), *Dictionnaire historique de la langue française*, 3 dln., 2de druk. Paris: *philippine*.
- Roza, Ch. (1868), *Petites ignorances de la conversation*, 5de druk. Paris, 1-2: *Bonjour, Philippine!*

- Schilders, Ed (1993), 'Filippine', in: *de Volkskrant*, 10.04.1993, 27.
- Trésor – Trésor de la langue française* (1971-1994) (ook <http://atilf.atilf.fr/tlf.htm>): *philippine* (1988).
- Veen, P.A.F. van, en Nicoline van der Sijs (1997), *Etymologisch woordenboek*. Utrecht / Antwerpen: *philippine*.
- Woordenboek der Nederlandsche Taal* (1882-1998). 's-Gravenhage / Leiden (ook cd-rom 2003): *filippien* (1919).

Is dit opzet?

Dirk Geeraerts & José Tummers

De lexicografie kent zo haar eigen tradities: beschrijvingen worden soms van editie tot editie, van referentiewerk tot referentiewerk, van generatie op generatie herhaald zonder dat de oorspronkelijke of de blijvende geldigheid van de vaststellingen gecontroleerd wordt. Een voorbeeld van zo'n overgeleverde beschrijving betreft het onderscheid tussen *het opzet* en *de opzet*.

In zijn elektronische *Taalmail* van 17 maart 2003 corrigeert Ruud Hendrickx, de taaladviseur van de Vlaamse openbare omroep VRT, zin (1) tot zin (2), met (3) als verklarende uitleg.

- (1) Over het opzet van de film kan ik alleen maar lovend zijn.
- (2) Over de opzet van de film kan ik alleen maar lovend zijn.
- (3) *De opzet is de manier waarop iets in elkaar zit. Het opzet is negatief: er is boos opzet in het spel; hij schoot met het opzet te doden.*

In het *Stijlboek VRT* (Utrecht 2003) formuleert Hendrickx het onderscheid lichtjes anders, op de volgende wijze.

- (4) *Opzet is doorgaans een de-woord in de betekenis van 'plan'. Het opzet is negatief en impliceert vaak opzettelijkheid. De opzet van het onderzoek werd uitvoerig toegelicht. Hij schoot met het opzet te doden.*

Waar komt dit advies vandaan, en in welke mate beantwoordt het aan de taalwerkelijkheid? In de best bekende taalgidsen uit de Vlaamse taalzuiveringstraditie komt het nauwelijks voor: wel in de 8ste editie van het *ABN Woordenboek* van H. Heidbuchel (Hasselt 1970), maar niet langer in het *AN Woordenboek voor correct taalgebruik* van S. Theissen en J. Vromans (Antwerpen 1987), dat een volledig herziene versie is van het *AN Woordenboek*. Evenmin wordt het *opzet*-geval vermeld in (chronologisch geordend) de *Hier spreekt men Nederlands*-reeks van J. Florquin (Hasselt 1967, 1968, 1971, 1972), *Honderd taaie belgicismen* (Hasselt 1968) van M. van Nierop, *Verzorgd taalgebruik* van P. Buyse en W. Penninckx (Kortrijk 1977), de *ABN-gids* van P.C. Paardekooper (Antwerpen 1979) en de *Standaard gids voor goed Nederlands* van P. Cockx (Antwerpen 1981). Ook in de meer descriptief georiënteerde beschrijvingen

van het Vlaamse taaleigen, zoals het *Zuidnederlands woordenboek* van W. De Clerck ('s Gravenhage 1981) en *Verboden op het werk te komen* van T. van der Wouden (Enschede 1998) komt het niet voor, en in taalgidsen van Nederlandse origine hebben wij het uitsluitend teruggevonden in *Twijfelgevallen Nederlands* van C.G.L. Apeldoorn (1983).

In de grote woordenboeken van het Nederlands wordt het genusonderscheid wel systematisch beschreven. Opmerkelijk is daarbij de evolutie die de semantische beschrijving in de Grote Van Dale doorloopt. In de 5de editie uit 1914 wordt het masculiene gebruik door Van Malssen omschreven als 'het opgezette'; het neutrale gebruik krijgt de definitie in (5).

- (5) (Fig.) besluit, toeleg, voornemen, plan: zijn opzet is mislukt; – *het opzet van de begroting*, het opzetten, ineenzetten ervan; – *met opzet*, met eene bepaalde bedoeling; *zonder opzet*, bij vergissing, zonder het te willen.

Deze beschrijving blijft ongewijzigd in de 6de editie, maar in de 7de editie (1950) introduceren Kruyskamp en De Tollenaere een gewijzigd semantisch profiel: bij de betekenissen van het *de*-woord wordt de definitie onder (6) toegevoegd, en bij het *het*-woord wordt melding gemaakt van een negatieve bijklank; zie (7).

- (6) Het op touw zetten van iets; of de wijze waarop dit geschiedt: *het plan kon niet slagen want de opzet was verkeerd*; – *de opzet van de begroting*, het opzetten, ineenzetten ervan.
- (7) Dat wat men opzet, beraamt; bedoeling, voornemen, plan (vaak ongunstig): *zijn opzet is mislukt*; *een opzet maken*, smeden, doorzetten; – *met het opzet om*, zich voorgenomen hebbende; – *boos opzet*; – *met opzet*, willens en wetens, expres; *zonder opzet*, bij vergissing, zonder het te willen.

Opmerkelijk hierin is de verschuiving van de voorbeeldzin *opzet van de begroting*, die in de 5de editie met *het* maar in de 7de met *de* wordt geconstrueerd. Ook valt op dat de nieuw toegevoegde betekenis van het *de*-woord wel heel dicht ligt bij die van het *het*-woord: de wijze waarop iets op touw gezet wordt en een 'bedoeling, voornemen, plan' liggen conceptueel zo dicht bij elkaar dat niet helemaal duidelijk is of hier wel van betekenisonderscheid gesproken kan worden. Iets duidelijker wordt het wanneer het onderscheid geconstrueerd wordt (zoals Hendrickx doet) tussen het plan als geheel van stappen en de psychologische opzettelijkheid waarmee dat plan ontwikkeld wordt, maar ook dan is het onduidelijk waarom *een opzet maken* bij die laatste interpretatie zou aansluiten.

De indeling van de 7de editie van Van Dale is, op enkele kleine aanpassingen in de formulering en op enkele toegevoegde voorbeelden na, ongewijzigd gebleven tot op heden, in de 13de editie. Ook Wolters en Verschueren volgen in essentie de Van Dale-indeling.

Waar de (niet volstrekt heldere) indeling vandaan komt die in de 7de editie van Van Dale geïntroduceerd wordt, is niet helemaal duidelijk, maar vermoedelijk heeft

het WNT hierin een rol gespeeld. De relevante WNT-betekenis van *opzet* heeft drie subbetekenissen, met de definities die zijn weergegeven in (8). Bij ieder van die betekenissen geven we aan hoeveel van de in het WNT opgenomen citaten uit de negentiende eeuw *opzet* als *de*-woord dan wel als *het*-woord vermelden. (De Ø-categorie geeft het percentage gevallen waarin het genus niet kan worden vastgesteld, bijvoorbeeld doordat er geen lidwoord aanwezig is.)

- (8) a) Het op het touw zetten van iets, of de wijze waarop dit geschiedt.
de 50%, *het* 0%, Ø 50%
 b) Dat wat men opzet, beraamt. α) In het algemeen. Voornemen, bedoeling, toelg. β) Vooruit beraamd plan, vast voornemen; zoowel ten goede als ten kwade. Soms ook bepaaldelijk: boos plan, aanslag, samenzwering.
de 0%, *het* 64%, Ø 36%
 c) De bedoeling om iets te doen, het willen van eene daad met het oogmerk om een bepaald gevolg te verkrijgen.
de 0%, *het* 33%, Ø 67%

Deze gegevens verduidelijken dat voor de b)- en c)-betekenissen *het*-gebruik dominant lijkt te zijn. Voor de b)-betekenis wordt dat trouwens expliciet door het WNT vermeld. Ook laten de gehanteerde definities zien dat Kruyskamp en De Tollenaere niet alleen voor de genustoekenning bij het WNT aansloten.

Maar hoe adequaat is deze beschrijving nu t.a.v. het hedendaagse taalgebruik? In het krantenmateriaal uit het ConDiv-corpus (zie S. Grondelaers et al., 'Het ConDiv-corpus geschreven Nederlands', in: *Nederlandse Taalkunde* 5: 356-363, 2000, voor een beschrijving) hebben we de vindplaatsen van *opzet* verzameld. De zoekopdracht naar *opzet*, met uitsluiting van de combinatie *met opzet*, levert in totaal 395 observaties op. Na eliminatie van de observaties waarvan het genus niet kan worden vastgesteld op basis van de contextuele informatie, resten er 282 attestaties. Daarvan zijn er 144 *het*-woorden en 138 *de*-woorden. Wat zijn dan de tendensen die de keuze voor een neutraal of een niet-neutraal genus bepalen?

In de eerste plaats blijkt een geografische factor mee te spelen. Uit de distributiegegevens die in (9) zijn weergegeven blijkt dat in Nederland uitsluitend de *de*-variant wordt gebruikt. Het voorbeeld onder (10) zou als uitzondering kunnen gelden, maar evengoed zou hier sprake kunnen zijn van het verlies van de flexie-uitgang dat bij langere adjectieven op *-er* wel vaker voorkomt.

- (9) Distributie van de *opzet*-genera volgens geografische criteria

	Bel.	Ned.	tot.
de-woord	29	109	138
het-woord	143	1	144
totaal	172	110	282

- (10) De vrees bestaat dat een soberder opzet ten koste gaat van de inpassing van het spoor in Leidsche Rijn. [NRC *Handelsblad*]

Het Belgische Nederlands verkiest de neutrale variant, maar vertoont enige vorm van variatie waar we dadelijk dieper op ingaan. Het onderscheid tussen Belgisch Nederlands en Nederlands Nederlands is overigens statistisch zeer significant. (De Fisher Exact-test geeft de p-waarde : $p \leq 2.2e-16$.)

In de tweede plaats stellen we vast dat in geen van beide nationale variëteiten de semantische voorschriften gevolgd worden die uit Van Dale kunnen worden afgeleid en die door Hendrickx worden geëxpliciteerd. In het Nederlandse materiaal vind je de niet-neutrale variant waar je volgens de semantische criteria de neutrale zou verwachten.

(11) Het was absoluut niet hun bedoeling Meindert Tjoelker te doden en daarom kan de opzet in hun ogen niet worden bewezen. [*De Limburger*]

(12) Dat hoeft helemaal geen kwade opzet te zijn. [*NRC Handelsblad*]

In het Belgische materiaal wordt het betekenismoment 'opzettelijkheid/doelbewustheid' altijd aan de hand van een *het*-woord uitgedrukt, zoals 'voorgeschreven'. De connotatie blijkt dan altijd negatief te zijn. De betekenis 'doelstelling, plan' vertoont variatie tussen de *de*-variant en de *het*-variant, met een duidelijke voorkeur voor de *het*-variant. De cijfergegevens voor de semantiek van *opzet* in België zijn te vinden in (13); de semantische twijfelgevallen (waarvan de aanwezigheid niet verwondert, gezien de eerder gesignaleerde vaagheid van het semantische onderscheid) zijn niet opgenomen. (Ook deze data zijn statistisch significant volgens Fisher Exact: $p \leq 0.001514$.)

(13) Distributie van de *opzet*-genera in Vlaanderen volgens betekenis

	opzettelijkheid	doelstelling/plan
de-woord	0	29
het-woord	33	110
totaal	33	139

Er is overigens ook aan semantische kant een geografisch effect te signaleren. In Nederland wordt *opzet* ook in de meer letterlijke en materiële betekenis van 'het opzetten, het tot stand brengen, realisatie' gebruikt, als in (14) en (15). We treffen hiervan een dertigtal attestaties aan. Deze betekenis is afwezig in het Belgische materiaal.

(14) Die kritiek lijkt enig succes te hebben gehad. Westerse hulporganisaties onderhandelen nu voorzichtig met de Taliban-autoriteiten voor een kleinschalige opzet van meisjesscholen en thuis-onderwijs voor vrouwen. [*Telegraaf*]

(15) Het weekeinde wordt zachtmoedig omdat de Zon en Saturnus zaterdag hun best doen voor de opzet van duurzame politieke structuren. [*Telegraaf*]

We concluderen dat het semantische onderscheid dat door het WNT geïntroduceerd werd en dat via de Grote Van Dale ook in de taaladviesliteratuur is doorgedrongen,

de feitelijke distributie van het genusonderscheid niet volledig dekt. Onze corpusgegevens (die natuurlijk zelf nog bevestigd zouden moeten worden door aanvullend onderzoek) laten zien dat de keuze tussen *het opzet* en *de opzet* door drie kenmerken bepaald wordt: ten eerste, in Nederland treffen we uitsluitend *de opzet* aan; ten tweede, Vlaanderen kiest systematisch voor *het opzet* wanneer een negatieve intentie en kwaadaardige bedoelingen in het geding zijn; ten derde, in de overige betekenissen kiest Vlaanderen dominant voor *het opzet*, maar met een substantiële minderheid van *de*-gevallen.

Het weergeven van deze bevindingen als een overzichtelijk woordenboekartikel zal geen sinecure zijn, maar de moeilijkheidsgraad van die opdracht verzinkt in het niet naast de grotere taak waartoe het *opzet*-verhaal oproept: als de schatplichtigheid van de Grote Van Dale aan het WNT (en de schatplichtigheid van de overige woordenboeken en de taaladviesliteratuur aan de Grote Van Dale) niet beperkt is tot *opzet*, hoeveel moeite zal het de hedendaagse lexicografie van het Nederlands dan kosten om onder de – oorspronkelijke of gegroeide – onvolkomenheden van de WNT-beschrijving uit te komen?

Een Geschiedenis van de Nederlandse Syntaxis

Joop van der Horst

In het *Van Dale Etymologisch Woordenboek* (vVeen & vdSijs 1997) en in haar *Chronologisch Woordenboek* (vdSijs 2001) heeft Nicoline van der Sijs belangrijke bijdragen geleverd aan het onderzoek naar vroegste dateringen van woorden. Met name het elektronisch doorsnuffelen van WNT en MNW heeft van heel wat woorden een vroegere eerste attestatie opgeleverd dan op dat moment bekend was. Waarschijnlijk mag men ook stellen dat zij in het algemeen heeft bijgedragen aan een meer historische belangstelling in de lexicografie. Geheel nieuw was die belangstelling natuurlijk niet: de samenstellers van het WNT hebben reeds vanaf het midden van de negentiende eeuw oog gehad voor het belang van 'vroegste attestaties'. Toch had de Nederlandse lexicografie in dit opzicht, ondanks alle verdiensten van het anderszins vaak superieure WNT, een achterstand bij het historisch woordonderzoek van ons omringende talen, maar mede dankzij Nicoline van der Sijs wordt die achterstand thans snel ingelopen. Deels door de door haar gevonden vroegere attestaties, deels doordat de stand van het onderzoek nu overzichtelijk in kaart gebracht is en gepresenteerd, waardoor gemakkelijker valt na te gaan of een vroege vindplaats wel een 'vroegste' vindplaats is, hetgeen allerlei andere onderzoekers stimuleert om Van der Sijs aan te vullen en te verbeteren. Als het *Chronologisch Woordenboek* daardoor snel veroudert, dan moet dat, paradoxaal genoeg, beschouwd worden als de grote verdienste ervan.

Een 'eerste attestatie' is uiteraard niet noodzakelijk, en zelfs meestal waarschijnlijk niet, de 'eerste keer dat een woord gebruikt wordt'. Het is slechts de eerste keer dat een woord, voorzover we weten, in de overgeleverde bronnen is aangetroffen. Een woord kan namelijk al heel lang bestaan voordat het voor het eerst wordt opgeschreven. Het kan ook al vele malen opgeschreven zijn, maar die teksten zijn toevallig verloren gegaan. Eerste attestatie is iets heel anders dan eerste keer dat een woord gebruikt wordt. Daar kunnen eeuwen tussen zitten. Niemand zal zich daarvan sterker bewust zijn dan Nicoline van der Sijs. Toch: de bedoeling van het zoeken naar eerste attestaties is het benaderen van het eerste gebruik. Anders had het hele spel geen zin.

Wat betreft een ver verleden zal die benadering noodzakelijk globaal zijn: het corpus van overgeleverde teksten uit bijvoorbeeld de dertiende en de veertiende eeuw is relatief beperkt. Naarmate het om een minder ver verleden gaat, kan de benadering veel nauwkeuriger zijn. Een 'datering' ergens in de negentiende eeuw 'zegt meer' dan een datering ergens in de veertiende eeuw. Ofschoon men ook aangaande een minder ver verleden de plank nog wel eens ernstig mis kan slaan.

De speurtocht naar eerste dateringen levert niet enkel aardige 'weetjes' op. Ofschoon er niets mis is met een gezonde weetlust, krijgen de dateringen van allerlei woorden, en meer nog het historisch perspectief door dateringen van samenhangende groepen woorden, hun eigenlijke belang in de cultuurgeschiedenis, de externe taalgeschiedenis en, voorzover het functiewoorden betreft, de interne taalgeschiedenis.

Wie gedacht zou hebben dat het *Chronologisch Woordenboek* een samenvatting betekende van voorheen vergaarde kennis, en daarmee een waardige afsluiting van twee eeuwen filologisch werk, vergist zich. Wel verre van een afsluiting blijkt het een stimulans voor nieuw onderzoek (ofschoon onderzoek van een type dat geldverschaffende instanties strijk en zet niet wensen te subsidiëren: 'niet innovatief'). De stroom aan vroegere dateringen is groter dan hij ooit geweest is.

Historische syntaxis

Hoeveel er ook nog te doen valt voor het historisch woordonderzoek, en hoeveel men ook nog mag verwachten van komend onderzoek, allicht met steeds geavanceerder instrumenten, ondertussen is al veel bereikt. Vanuit de historische syntaxis kan men daar slechts met jaloezie naar kijken. Inderdaad, voor de geschiedenis van onze grammatica, opkomst en neergang van constructies, zinspatronen, functiewoorden, enz., kunnen we niet tippen aan wat de historische lexicografie reeds tot stand gebracht heeft.

Er zijn verschillende verklaringen aan te wijzen voor dit grote verschil. Zonder de kwestie uitvoerig te behandelen, wil ik toch kort de volgende vier overwegingen geven.

In de allereerste plaats moet opgemerkt dat de negentiende-eeuwse taalwetenschap, de eerste eeuw van haar grote bloei, eerst en vooral gericht was op klankleer en woordenschat. Veel meer dan op syntaxis. Dat laat zich verklaren, maar we hoeven er hier niet op in te gaan. Feit is dat in de negentiende eeuw het fundament gelegd is voor de grote woordenboeken, en er een krachtig begin mee gemaakt is: WNT en MNW. Die zijn in de twintigste eeuw voltooid, en hebben een belangrijke aanvulling gekregen met het VMNW, terwijl een Oudnederlands woordenboek en een groot hedendaags wetenschappelijk woordenboek op stapel staan. Hoewel het gangbare beeld dat negentiende-eeuwse syntaxis slechts een zaak van onderwijzers en leraren was, stellig onjuist is, is toch waar dat de syntaxis in de negentiende eeuw geen prioriteit had. In de twintigste eeuw verandert dat: syntaxis wordt een steeds centraler domein van taalstudie, maar niet de historische syntaxis doch de eigentijdse. En die dan verspilt veel van haar kruis in een even heilloze als chronische richtingenstrijd en het formuleren van methodologische en theoretische spitsvondigheden, met weinig belangstelling voor het verzamelen van feitelijkheden. En door het beleid van bovengenoemde geldverschaffende instanties zal dat voorlopig niet beteren. Historisch syntactisch onderzoek komt eigenlijk pas de laatste decennia weer een beetje in de belangstelling. En moet dan vaststellen welk een enorme achterstand intussen opgelopen is ten opzichte van het historisch woordonderzoek.

In de tweede plaats moet er natuurlijk op gewezen worden dat het dateren van een constructie doorgaans veel lastiger is dan het dateren van een woord. Ik ben niet

blind voor de moeilijkheden die zich soms bij woord-dateringen kunnen voordoen, maar in het algemeen is duidelijk of een tekst een bepaald woord bevat of niet bevat. In de historische syntaxis hebben we die zekerheid heel dikwijls niet. Syntactische constructies en patronen zijn in het algemeen frequenter dan woorden (afgezien misschien van enkele honderden hoogfrequente woorden, die allicht qua frequentie kunnen wedijveren met de meeste constructies). Die grotere frequentie lijkt op het eerste gezicht een voordeel voor syntactische dateringen, maar dat is schijn. Ze zijn namelijk slechts frequenter na abstractie van de concrete lexicale invulling. Het probleem zit 'm in die abstractie. Die is al in het hedendaagse Nederlands in talloze gevallen onduidelijk, hypothetisch, betwistbaar en/of theorie-afhankelijk; in taal van voorgaande eeuwen, over honderden jaren gezien, is die abstractie bij constructies 'in opkomst' of 'in overgang' enz. soms absoluut onmogelijk. De onderzoeker stuit in oude teksten voortdurend op gevallen die misschien, of misschien niet, of net niet, of nog niet, in zijn twintigste-eeuwse hokjes passen. Constructies en patronen dateren kan dus onmogelijk zo exact zijn als woordattestaties dateren.

Dan is er nog iets dat daarmee samenhangt. Iedereen die veel oude teksten onderzoekt, kan beamen dat zowat alles wel eens ooit voorkomt. Als het corpus maar groot genoeg is, komt nagenoeg alles van het hedendaagse Nederlands ook wel ergens in het verleden voor, en is er amper een 'verdwenen' constructie die niet ook nog wel eens in de twintigste eeuw wordt aangetroffen. Toch zou het heel onjuist zijn om te zeggen dat er op syntactisch vlak weinig verandert. Het tegendeel is waar. Maar wat doe je met die pas einde negentiende eeuw opgekomen constructie waarvan je toch ineens één voorbeeld aantreft in een vroeg veertiende-eeuws handschrift? Wanneer 'bestaat' een constructie? Ik besef dat ook rond het 'bestaan' van een woord wel eens enige discussie mogelijk is, met name als het aanvankelijk slechts in zeer beperkte kring wordt aangetroffen, maar die discussie is relatief simpel en marginaal vergeleken bij dezelfde vraag bij constructies en patronen. Juist hun (veel) grotere frequentie en wisselende lexicale invulling openen de deur voor altijd weer verrassende varianten.

Als vierde en laatste punt van verschil tussen lexicale en syntactische datering noem ik hier de ongelijke mogelijkheden van digitaal zoeken. Het is duidelijk dat het historisch woordonderzoek enorme vooruitgang heeft geboekt dankzij de computer. En naarmate meer historische teksten worden uitgegeven en digitaal beschikbaar komen, valt nog heel veel voor de toekomst te verwachten. Uiteraard heeft ook het historisch syntactisch onderzoek veel baat bij de computer. Maar toch vooral in situaties waarin op woorden, woordreeksen en woordcombinaties gezocht kan worden. Niet of nauwelijks als naar constructies en patronen gezocht wordt. (En we zien nu al hoe het historisch syntactisch onderzoek zich dreigt te verengen tot wat digitaal doenbaar is). Wel mogen we voor de toekomst nog wel wat verwachten van verbeterde technieken voor automatische syntactische labeling, maar juist door de problematiek van de verschuivende categorisering van constructies 'in opkomst' of 'in overgang' (zie boven) mag men daar geen al te grote verwachtingen van hebben. Er zal altijd ook veel manueel geëxcerpeerd moeten worden.

Wellicht zijn meer omstandigheden te noemen die mede debet zijn aan het grote verschil in verworvenheden van het historisch woordonderzoek en het historisch

syntactisch onderzoek. Het is hier niet de plaats om een uitputtend overzicht te geven. Maar alleen al deze vier zijn stuk voor stuk van grote invloed. En afgezien van de eerste (de historische voorsprong van de lexicografie) zijn ze structureel van aard, zodat de verhoudingen allicht niet wezenlijk zullen veranderen. Verschil zal er blijven.

Een Geschiedenis van de Nederlandse Syntaxis

Toch is daarmee de zaak niet afgedaan. Hoe belangrijk en onontkoombaar een en ander ook moge zijn, er was ondanks alle achterstanden en belemmeringen bepaald wel iets meer mogelijk geweest. Of, positiever en naar de toekomst geformuleerd: er is wel iets meer mogelijk. Er zijn in de afgelopen honderdvijftig jaar toch heel wat detailstudies verricht, waarvan de resultaten zijn neergelegd in monografieën en artikelen. Ik denk zelfs: meer dan men in het algemeen beseft. Het had veel meer kunnen zijn, en het is niet zo veel als voor de ons omringende talen, maar we staan bepaald niet met lege handen. Ook voor historisch syntactisch onderzoek is trouwens veel te vinden in WNT, MNW en VMNW. Wel is het overzicht soms ver te zoeken, en zijn oudere publicaties niet zelden onbekend, vergeten of moeilijk te vinden. Het aantal betrouwbare tekstedities neemt nog almaar toe, ook van informeel en niet-literair proza. En het moge zo zijn dat in historisch syntactisch onderzoek lang niet alles met de computer te doen is, er kan wel veel digitaal gedaan worden.

Kortom, het wordt de hoogste tijd dat er een *Geschiedenis van de Nederlandse Syntaxis* komt, bij de samenstelling waarvan men best met een schuin oog naar het *Chronologisch Woordenboek* mag kijken: dat wil zeggen: eerst en vooral gericht op inventarisatie van de feiten, met veel aandacht voor datering, en voorlopig zo min mogelijk verklaringen, theorieën en interpretaties. Plus een zo volledig mogelijke bibliografie van wat al onderzocht is. Een naslagwerk dus waarin men kan zien sedert wanneer er voorzetselvoorwerpen in onze taal zijn (grosso modo: sedert de zestiende eeuw); sedert wanneer het werkwoord *durven* ook wel met een lange infinitief gecombineerd wordt (*durven te lopen*, naast ouder *durven lopen*; vanaf de achttiende eeuw); hoe de grote lijn is in de ontwikkeling van onze voegwoorden (eerst weinig, vanaf het latere Middelnederlands een enorme aanwas van min of meer losse voegwoordelijke groepen, en vervolgens in de laatste paar eeuwen een zekere sanering, hoewel er per saldo nu meer zijn dan in het Middelnederlands); sedert wanneer de constructie *aan het lezen* gebruikt wordt (zestiende en zeventiende eeuw), waarbij meteen te zien valt dat haar opkomst vrij goed aansluit bij de neergang van een andere constructie, t.w. *is lezende*; welke voorzetsels waren er in het late Middelnederlands?; welke bijwoorden van graad waren in de achttiende eeuw gangbaar?; enz. enz.

Omdat het niet in mijn aard ligt mensen aan te sporen en dan af te wachten tot er iets gebeurt, ben ik zelf aan het werk getogen, ruim vijftien jaar geleden. Mijn *Geschiedenis van de Nederlandse Syntaxis* is nu bijna af. Ook al zal de eigenlijke afronding nog wel enkele jaren in beslag nemen, want het is nogal een omvangrijk boek geworden.

Scherpe dateringen mogen op syntactisch gebied niet verwacht worden, en zeker niet in een eerste inventarisatie. Daarom heb ik het werk verdeeld in zeven 'boeken': I Oudnederlands; II Middelnederlands 1200-1350; III Middelnederlands 1350-1500; IV

zestiende eeuw; v zeventiende eeuw; vi achttiende eeuw; vii negentiende en twintigste eeuw. In principe is elk van deze boeken een synchrone syntaxis van de betreffende periode. Maar de indeling is strikt parallel, zodat men de zeven boeken ook 'horizontaal' kan lezen: in elk boek behandelt hoofdstuk 7.2 de aanwijzende voornaamwoorden, en hoofdstuk 16.3.1 de zg. 'rode en groene volgorde'. De hoofdstukken I-7.2, II-7.2, III-7.2 enz. bevatten samen een chronologisch overzicht van de ontwikkelingen bij het aanwijzend voornaamwoord. Misschien wel de helft van alles bestaat uit voorbeeldzinnen (en uiteraard allemaal voorzien van brongegevens).

De indeling is om verschillende redenen gebaseerd op de vormen, niet op de functies. Dat betekent concreet: naamvallen, woordsoorten, volgordeverschijnselen. Functies worden dus besproken bij de vormen, niet andersom. Ten eerste omdat de functies een stuk minder evident zijn dan de vormen; ten tweede omdat de 'opzoekbaarheid' gediend is bij een indeling op basis van niet alleen algemeen gangbare, maar ook zo eenduidig mogelijke taalkundige onderscheidingen. Dat wil zeggen: niet 'aspect', 'topic' of 'subject', maar: 'accusatief', 'aanwijzend voornaamwoord', 'voorzetsel'. Dit is al aanbevelenswaardig voor het hedendaagse Nederlands, voor oudere taalfases is het bijna dwingende noodzaak.

Bij elk hoofdstuk, paragraaf en subparagraaf vermeld ik secundaire literatuur, voorzover beschikbaar en mij bekend. Een studie over een onbepaald voornaamwoord in de achttiende eeuw staat dus vermeld in hoofdstuk VI-7.6.

Dat volledigheid in een werk als dit absoluut onmogelijk is, en zelfs niet benaderd kan worden, daarvan ben ik me pijnlijk bewust. Waarschijnlijk meer dan enig ander. Het is veeleer een eerste poging een samenvattend overzicht te bieden. Als het na verschijnen weldra reeds verouderd zou zijn, doordat dan zoveel meer bekend is, doordat eerdere of latere dateringen boven water komen, doordat de bibliografie drastisch aangevuld dient te worden, dan zal ik niet ongelukkig zijn, en geregeld denken aan Nicoline van der Sijs en haar *Chronologisch Woordenboek*.

Bibliografie

- Nicoline van der Sijs (2001), *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam / Antwerpen.
- Veen, P.A.F. van & N. van der Sijs (1997), *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*, 2e druk. Utrecht / Antwerpen.

Noors hout over Gibraltar: bouwstoffen voor een Multatuliaans houtlexicon

Atte Jongstra

Wanneer de lezer klagen mocht, dat ik hem ophoud met [...] houtwerken, waarmede hy schynbaar niet te maken heeft, moet ik hem verzoeken niet onopgemerkt te laten dat hier eigenlyk sprake is van geheel iets anders...
(Multatuli)

Wie is van hout?
(Jan Foudraine)

't Zal my benieuwen of ik op m'n verjaardag 'n doos timmergereedschap kryg...
(Multatuli)

Aanvang Men kan ook bij het lemma **lexicon** beginnen.

Angst Over de hoge moed der timmerlieden geeft Multatuli in Idee 1257 deze dialoog:

'Ach, vader, antwoordde Karel, ik kan niet slapen; ik moet gedurig denken aan die timmerlieden op het huis dat aan den overkant van de straat gebouwd wordt. Als er nu maar niet een daarvan valt, en den arm breekt of zelfs dood is.'

'Weet ge wat, Karel,' zeide de vader, 'wy zullen den goeden God bidden dat Hy hen beware en hun val verhoede!'

Waarschijnlijk ziet Multatuli toch niets in zo'n schietgebedje. Natuur mag dan haar zwaartekracht huldigen, er bestaat ook nog zoiets als de evenwichtskunst van de vakman. De timmerman had daar in de eeuwen vóór de Arbowet inderdaad ook meer aan, dan aan God.

Arke Noachs Wordt door Multatuli met vakkennis beschreven: 'n goferhouten ark, van-binnen en van-buiten bepekt met pek.' (Idee 1144) Veel fiducia in de zeewaardigheid van dit vaartuig heeft hij echter niet: 'De scheepstimmerlui die aan de ark werken, schynen nooit 'n zaag in handen te hebben gehad.' (*Causeriën*) Waren dat wel echte scheepstimmerlui?

Vgl. Epictetus in diens *Colleges*: 'Als de ene man een ander onhandig met een bijl ziet werken, zegt hij niet: wat is het nut van de timmerkunst? Hij zegt het omgekeerde: deze man is geen timmerman, want hij gaat onhandig met een bijl om.'

Als de Ark al niet een erg zeewaardig vaartuig was, het lag hem niet aan de timmerlieden: zie **Goferhout**.

Auteur Door Multatuli ook wel 'aandoenings-schryner' genoemd. De auteur wordt echter ten onrechte niet afgerekend op het resultaat van zijn arbeid, in tegenstelling tot de echte

schrijnwerker. Vgl. Idee 771: 'Zelfs een auteur – wiens ambacht het schryven en beschryven is – wordt al te goedig vergeven, indien hy ons herhaaldelyk den afgezaagden deun naar 't hoofd werpt: dát... dát... dát is niet te beschryven. Die betuiging zelf geldt dan voor een soort van beschrijving, en wordt als zodanig aangenomen door lezers die toch weigeren zouden de rekening te betalen voor een niet geleverde tafel of kast, welke de schrynwerker had betuigd niet te kunnen maken.[...] Maar, beste auteur, aandoenings-schrynwerker, ge hadt toch op u genomen dat wanhoopstafeltje kant en klaar te leveren! En al uw byvoeglyke naamwoorden bewyzen dat ge 't leveren wildet, ja zelfs gy neemt den schyn aan, dat werkstuk geleverd te hebben. Slotsom: het ware te wenssen dat ieder die zich zyner volkomen onmacht bewust is, om weer te geven wat hy gevoelt, of zelfs om met wat schyn van waarheid te pronken met wat hy niet voelt, zich eens voor al onbekwaam verklaarde om mee te spreken.'

Beroepsbescherming 'Wie een tafel of kast maken kan – en zelfs wie die dingen niet kan maken – mag zich etablisseren als schrynwerker.' Mogen we bij deze regel uit *Causeriën* aannemen dat Multatuli van schrijnwerker een beschermd beroep wilde maken?

Bijwerkingen van het timmeren Zelf werken met hamer, hout en spijkers is iets anders dan overlast van timmerlieden.

'Men timmert en metselt om my heen. Het huis dat ik bewoon, wordt verbreed, en hoe breder het wordt, hoe benauwder ze 't my maken. Men klopt en schaافت en bikt en zaagt my 't hoofd in twee... dat is onaangenaam.

[...] Ik ga uit om wat rust te zoeken op de woelige straat.' (*Minnebrieven*)

Plato mag dan in *Philebus* schrijven 'Want de vakman gebruikt een regel, zo stel ik me voor, een lei, waterpas en een timmermanspotlood', zonder een hamer doet hij toch niet veel en die maakt lawaai. Over zingen tijdens het werk – nog meer overlast – horen we Multatuli niet, in tegenstelling tot wat Walt Whitman in 'I Hear America singing' beweert:

I hear America singing, the varied carols I hear;

The carpenter singing his, as he measures his plank or beam...

Boom, dr. K.A. (1901-1976) Bij mijn weten de enige auteur die, in *Onze boomen* (1924), melding heeft gemaakt van Multatuli's opvallende aandacht voor hout en timmeren, volgens hem omdat hij in Jezus een timmerman zag en zich graag met diens Lijdensgeschiedenis vergeleek. Multatuli zou hem wel (zie naam plus boektitel) 'een dubbele specialiteit' hebben genoemd.

Boren Het is dienstig voor sprekers studie te maken van het geluid dat de timmerman produceert tijdens het boren. De eentonigheid van dit geluid, zeker bij het krachtig boren in hard hout, kan door de menselijke stem nagebootst een extra effect bij het publiek teweegbrengen. Vgl. Max Havelaar in zijn toespraak tot de hoofden van Lebak: 'Juist door deze eentonigheid maakte hy den indruk zyner woorden sterker.' (*Max Havelaar*)

Bruikbaarheid Niet alle hout is timmerhout, maar ook in slecht timmerhout zijn soorten en maten: 'Een balk met kwasten en spleten is bruikbaar dan vervuurd [verbrand, AJ] hout.' (*Millioenenstudiën*)

Buigbaarheid Aanleiding voor een van de vele gelijkenissen in het werk van Multatuli: ‘Gy weet, hoe ’t hout dat makk’lyk buigt, niet breekt, en hoe het harde knakt, by ’t minste buigen... Zó ook die man... ik zeg u, hy is taai!’ (*Minnebrieven*)

Djatihout Geschikt voor duurzaam bouwen. ‘Waarom botanici hem den naam van *quercus indica* gegeven hebben, weet ik niet, daar hy geenszins met onzen eik overeenkomt. “Kajatenhout” is pleonastische verbastering van *kajoe-djati* = djatihout.’ (*Aantekeningen en ophelderingen Max Havelaar*)

Eenheid, architectonisch Over het bouwen met hout en steen formuleerde Multatuli de volgende grondwaarheid: ‘Een verzameling van hout, steen, kalk, enz. is niet altyd een gebouw.’ (*Aantekeningen Over Vryen Arbeid*)

Eisen voor de timmerman Schaven moet, zeker als het gaat om zitmeubilair. ‘Slechts twee half verrotte, uit ongeschaafd hout samengestelde tafeltjes, met een paar ruwe vuile herbergbanken, nodigden – en niet zeer dringend waarlyk – den bezoeker uit, plaats te nemen.’ (*Millioenenstudiën*) Maar een kritische houding blijft geboden, ook voor de meubelmaker. ‘Het hout is de schaaf niet waard’, dat kan ook. (Opmerkingen bij *De bruid daarboven*)

Galg zie **Werkwerving**

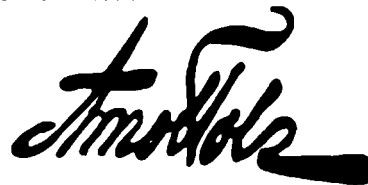
Goferhout William Marrion Branham schrijft op www.vrijezending.nl: ‘Laten we eens even op zijn ark letten, het was nogal een fanatieke manier om het te bouwen. Heeft u het opgemerkt daar in *Genesis*, dat Hij zei: “Maak het van goferhout”? Nu, als u het neemt en bestudeert wat goferhout was, het is bijna gelijk aan balsa. Het is een

heel lichte houtsoort, en het is net als een spons. Het zit helemaal vol met kleine cellen. Wanneer het nog levend is, in de boom, zit er levenssap erin. En zodra u het omhakt, stroomt het sap eruit. Dus, het wordt niets anders dan een spons. Nu, Hij zei: “Maak het niet uit goed, hard eikenhout. Maak het niet uit essenhout of een stevige massieve houtsoort. Maar maak het uit goferhout, de lichtste en meest sponzige houtsoort die er maar zijn kan.” Als zo’n schuit in het water gezet wordt, zal hij binnen een minuut zinken.’ Tenzij je het van binnen en van buiten met pek bestrijkt natuurlijk, dan wordt zelfs een spons waterdicht.

Grenen Naaldhout, volgens Multatuli zo zacht als modder: ‘Op den grenenhouten vloer bemerkte hy indrukken van voetstappen.’ (Idee 1191)

Hammer, Julius (1810-1862) Duitse dichter, vreemd genoeg nergens genoemd in het oeuvre van Multatuli.

Holz, Arno (1863-1929) Pionier van het Duitse naturalisme, die slechts in zijn houtachtige karakter met Multatuli overeenstemt. Leefde en werkte in de periode 1887-1892 samen met Johannes Schlaf, door de geschiedenis uitgeroepen tot medepionier. Opmerkelijk is wel dat Holz zich geroepen voelde als *Reformator*, wat hij met multatuliaanse ‘afzondering en economische nooddrift bekopen moest’. En zijn handtekening ziet eruit als een houtsnode:

Houten zeden, inheems ‘De eikenstam die bestemd is om gaaf droog hout te

leveren, moest z'n bestaan aanvangen als sappige tak.' (*Max Havelaar*)

Houten zeden, uitheems 'Ethnologie mag niet belemmerd worden door preutsheid! De mannen dragen in 't uiteinde van den penis een ebbenhouten dwars-spalk, te welken einde reeds op zeer jeugdigen leeftyd dat lichaamsdeel doorboord wordt.' (*Aantekeningen en ophelderingen Max Havelaar*)

Houtkennis, niet vergeten 'De erfzonde, als theologisch stelsel een zotterny, is waarheid als psychologisch verschynsel. Wie dit over 't hoofd ziet, gelykt den timmerman die by 't bewerken van eikenhout niet rekent op de kwasten.' (Idee 876)

Multatuli spreekt hier duidelijk uit ervaring, met kwastenhout gebeurt het immers vaak dat men de naam van God ijdel gebruikt. Hoe zot ook – het timmerstuk dat men onder handen heeft wordt er immers niet beter van.

Houtzaagmolen Kun je verliefd op worden, zo beweert Multatuli nadrukkelijk, en dat kan duren: 'Hij heeft lang heeft nagesukkeld aan die kwaal. Want verliefdheid is 'n kwaal, al is 't maar op 'n molen.' (Idee 412) Multatuli doelt hier niet op één H. in het bijzonder, kennelijk is vooral het verschijnsel van de H. aantrekkelijk: 'Om den lezer niet te brengen in de verkeerde mening dat er iets byzonders was in die molen, haast ik my te zeggen dat ze knarde en knerste juist als andere houtzaagmolens. [...] Zy riep als houtzaagmolens gewoon zyn Karre karre, kra kra...' (Idem)

Humaniora Over sommige houtbewerkers-vergelijkingen bij Multatuli moeten we heel lang nadenken. Bij voorbeeld: 'Mogen wy den onontwikkelden ambachtsman hard vallen,

als we zien dat voorgangers in humaniora zo bitter slecht timmeren?' (*Duizend en enige hoofdstukken over Specialiteiten*). Duidelijk is wel dat heel wat beoefenaars van de literatuurwetenschap zouden opknappen als ze eens een eenvoudig kastje probeerden te timmeren. Zie ook: **Therapie**.

Kajatenhout zie **Djatihout**

Koopvaardij 'De mening van landkrabben dat de stuurman... stuurt, d.i. aan 't roer staat, is onjuist. Hy surveilleert den matroos die aan 't roer staat. Deze heet: roerganger of man-te-roer. In vroeger tyd was 't op hollandse koopvaardyschepen de gewoonte, dat de timmerman – "de baas" noemt men hem aan boord – aan 't roer stond by het uitzeilen. De oorsprong van dit gebruik is my onbekend.' (Aanteekening bij Idee 229)

Dit is een van passages in Multatuli's werk waarin hij de timmerman weliswaar nog niet op Verlossersniveau voorstelt, maar toch duidelijk werkt aan statusverhoging van het beroep.

Kwaliteiten van de timmerman Als Multatuli in de Wouter-geschiedenis schrijft 'Dr Klesmeyer ware misschien 'n bekwaam timmerman geworden, als-i zich had toegelegd op 'n wezenlyk bedryf' (Idee 417), dan refereert hij aan het feit dat, hoe vakbekwaam iemand ook als timmerman werkt, zaken als boekhouden en sociaal verkeer (i.v.m. werving van werk) eveneens van wezenlijk belang zijn.

Lexicon Over alle schrijvers valt een lexicon samen te stellen op een deelonderwerp, zoals dit houtlexicon in het geval van Multatuli. Op het werk van Hugo Claus en Cees Nooteboom zou eens een Klassiek Woordenboek moeten worden samengesteld, het

werk van Goethe leent zich voor een natuurwetenschappelijk lexicon (plantkunde, geologie), op het werk van Strindberg is een marinebiologisch naslagwerk beslist geen overbodige luxe, geef de Rabelais-studie een medisch lexicon, et cetera.

Elk lexicon bevat zowel nuttige als onnutte informatie (zie **Vuyk, Beb; Schlaf, Johannes** of **Noors hout**). Dat is niet erg, zolang de lexiconsamensteller daar eerlijk voor uitkomt (zie **Lexicon**). Intussen is welke invalshoek dan ook op het werk van een schrijver uitstekend, omdat men dat werk met andere ogen leest. Onverwachte details geven een ander beeld op de hoofdlijnen (in motto één liet ik het Multatuli zelf al zeggen) en de Jezus-, of beter Christusidentificatie van Multatuli is beslist een wezenlijk thema. Timmeren en hout vormt daarvoor een vruchtbare invalshoek. Zie ook **Boom, dr. K.A.** en **Zwaar hout**.

Lind, Jakov Schreef de roman *Een ziel van hout* (1969), een boek dat weliswaar niet naar de letter tot 'bouwstoffen' voor dit lexicon kan worden gerekend, maar zeker naar de geest.

Literatuur, de Tempel van de Eerste universiteit van Vietnam, sommige delen dateren uit het jaar 1070. Alle perioden in de Vietnamese schrijnwerkers- en houtdecoratiekunst zijn in dit gebouw te Hanoi terug te vinden.

Meubelmakerij zie **Tafel, onrecht jegens de**

Noors hout De in de zangliteratuur van de Beatles voorkomende titel 'Norwegian Wood' blijkt niet met Noors hout samen te hangen, aldus Beatles-producer George Martin. Het is een verbastering van *knowing she would*.

Elke link met Multatuli berust hier derhalve op een misverstand.

Rechterhanden, twee Het is onzeker hoe handig Multatuli met hamer en zaag was. Misschien kon hij een simpel tuinhokje timmeren, misschien zelfs iets ingewikkelder dingen. Maar: 'Schrynw werken kan ik nog niet.' (Idee 559)

Rhetorica zie **Boren**

Schaften Een timmerman moet eten, daar is het een mens voor. Als je Lewis Carroll in diens *Through the looking glass* mag geloven, schaften timmerlieden zeer uitgebreid. Anders kan ik het volgende niet begrijpen: 'Hij at zelfs meer dan de timmerman', zei Tweedledee. 'Zoals je zag hield hij zijn zakdoek voor zijn mond, zodat je niet kon zien hoeveel hij precies naar binnen werkte.' Niet alleen in het beperkte kader van hout en timmeren, maar in het algemeen valt het op hoe weinig er in het werk van Multatuli wordt gegeten. Een lekkerbek was hij zeker niet.

Schlaf, Johannes zie **Holz, Arno**

Schrijnwerkers Kennelijk heeft Multatuli zelf gemerkt dat hij zeer veelvuldig naar de schrijnwerker verwijst als hij over zaken schrijft die niets met meubels en kastjes te maken hebben. In Idee 849 relateert hij deze gewoonte, overigens zonder hem overboord te zetten: 'In plaats van schrynwerker, had ik even gepast den beoefenaar van enig ander beroeps-vak kunnen noemen, 'n advokaat, geneesheer of staats-dienaar.' Zie ook **Beroepsbescherming en Auteur**.

Slangenhout Een zeer harde houtsoort uit Zuid-Amerika, en 'zo zwaar te bewerken dat Europese schrynwerkers er ongaarne mee te doen hebben, ofschoon de daaruit vervaardigde

meubelen zich zeer schoon laten polysten.’ Multatuli noteert hier volks-geloof in Guyana omtrent de naam van de boom, waarom zich graag slangen zouden winden, maar houdt het op een nuchterder verklaring: ‘De kleur is bruingeel met kleine donkere vlekken, liever schryf ik hieraan den naam toe.’ Ook over speciale toepassingen van deze houtsoort heeft hij zo zijn twijfels: ‘Of het veerkrachtig genoeg is om tot boog te dienen, kan ik niet verzekeren.’ (Aantekening bij Idee 518, naar aanleiding van de zin: ‘Strak omklemde de linkerhand den slangenhouten boog.’)

Tafel, onrecht jegens de Interessant is de meubelmetafoor die Multatuli in Idee 806 voor het gelijkheidsbeginsel en het zelfredzaamheidsprincipe gebruikt: ‘Ik reteneerde m’n stoel, en maakte my dus schuldig aan het vergryp waarover ik me zo dikwyls erger in anderen. Op publieke plaatsen ziet men gewoonlyk de helft van de zetels op nonactiviteit. Het afschaffen van dit ingeslopen misbruik zou veel bydragen tot comfort, de som van genot verhogen, en dus deugdzaam zyn. Bovendien ze staan lelyk – in alle betekenissen – die tegen de tafeltjes leunende stoelen. Vooreerst is ’t onbarmhartig, omdat de tafeltjes zelf gewoonlyk kreupel zyn, en dus niet dan zeer onbillykerwyze kunnen belast worden met het schragen van andere voorwerpen, waaraan de goede natuur door bemiddeling van den schrynerwerker vier poten gegeven heeft. Ieder moet op z’n eigen benen staan.’

Therapie Houtbewerken kan bijdragen aan het herstel van geestelijk evenwicht en stress bestrijden: ‘Wie te vermoeid is tot denken, kan hout-zagen

ook. Dit herstelt, geloof me!’ (Idee 1191a)

Voddenraper Bij Multatuli ‘voddekrabber’. ‘Ik vorder voor den Nederlandsen werkman minstens gelykheid met een voddekrabber’, schrijft Multatuli in Idee 451. Minstens, want ‘Den timmerman en den schrynerwerker brengen in hun bedryf toch allen een zeker kapitaal van kennis mee, van handigheid, bekwaamheid en kracht, terwyl de voddekrabber geen andere bezitting inlegt dan ogen, benen, een haakstokje, en wat relatie met ’n opkoper van z’n straattoogst.’ (Idem) Zie ook **Koopvaardij**.

Volkskunde ‘By volslagen wilden, waar koningen hun eigen hout hakken, vindt men weer andere fouten die even onplezierig zyn.’ (Idee 1176) Multatuli beschouwt hier het vermogen van vorsten om terug te keren tot de basisvaardigheden – het hakken van je eigen hout – niet als onomstotelijk bewijs van de adel van een samenleving als geheel. Voor je van een utopie kunt spreken moet aan méér eisen worden voldaan.

Vraag en aanbod Bij ruim aanbod van hout zijn de prijzen laag, bij schaarste hoog. Dit feit vormt de economische basis voor Multatuli’s regel: ‘Ieder kan geen profeet wezen, of apostel... hm, het hout zou duur worden van ’t kruisigen!’ (*Max Havelaar*)

Vuyk, Beb Aan Beb Vuyk zit een Multatuli-link, twee zelfs. Ze heeft een Indisch verleden, en schreef houtgeschiedenis: *Het hout van Bara* (roman, 1947).

Wanhoopstafeltje zie **Auteur**

Werkwerving Niet iedere werkman kon in Multatuli’s dagen schrijven, en zeker niet zonder fouten. Wat deed het er toe? Als toon en inhoud van

wervende missives maar werkten. Dit briefje zal zeker een opdracht hebben opgeleverd: 'Ik vraag om die reedene aan Uwe Exelentie met neederige onderdanighijt om de betrekking van gouvernemens beul met eenhalve gulden per dag en ook de buite kansies van weege de ophangerij van gestrafte persooene voor de galg, waarmede ik ook aan Uwe Exelentie met diepe onderdanighijt mededeelt, dat ik smit en timmerman ben en reperasies aan de galg kan in order maake voor een klijnighijt.' (*Aantekeningen bij Nog eens: Vryen arbeid*). Vooral dat 'klijnighijt' zal wervend hebben gewerkt.

Zagen zie Therapie.

Zeevrachtprijzen 'Wie balken naar Noorwegen vervoert, mag zich niet beklagen dat men daar minder geld voor z'n hout biedt, dan hy te Amsterdam zou kunnen bedingen.' (*Causeriën*) Dit is Multatuli's eigen, houten variatie op de Engelse uitdrukking *to carry coals to Newcastle* of de Nederlandse *water naar zee dragen*. Vreemd genoeg meent Multatuli zijn zegswijze uit te moeten leggen, en wel dubbel, door antwoord te geven op zijn eigen retorische vraag: 'Zouden wy Hollanders genegen zyn Noors hout te ontvangen over Gibraltar? Immers neen!' (Idem)

Zwaar hout Nergens toont Multatuli meer onomwonden waar zijn hout-en timmermansfascinatie vandaan komt dan in 'Kruissprook' in *Minnebrieven*. Er wordt opgeroepen om mee te gaan naar Golgotha, omdat daar iets schoons te zien is. Wat? Een nog jonge man, taai als geïmporteerd **Slangenhout** (zie aldaar) bezwijkt onder een kruis ('t Kruis is zwaar... Ik hoor, het is van 't allerbeste hout!'). Volgt een vreemd detail. Genoemde taaie jongeman is timmerman, en het kruis zou afkomstig zijn uit zijn eigen werkplaats: 'Ze zeggen dat hyzelf het heeft geleverd, toen hy als timmerman nog aan de schaafbank stond... Want, buurman, vóór hy, 'k weet niet wát, misdeed, ja, óf hy iets misdeed zelfs, weet ik niet... Maar vóór hy deed wat men hem euvel nam, was hy een timmerman als wy.'

Dit 'wy' mogen we opvatten als *pluralis majestatis*, want het is immers Multatuli zelf die zich bij voortduring met de taaie, uitverkoren timmerman Jezus vergelijkt.

Zweet Lichamelijk druiptverschijnsel bij ingespannen timmerwerk, zonder verbaal omhaal door Multatuli genoemd in Idee 887: 'Het klamme zweet... neen, beschryven wil ik niet. 't Is te akelig.' Zie ook **Aanvang**.

Open en gesloten taalgrenzen

Joep Kruijsen

Zeer onlangs verschenen tegelijk twee afleveringen van het *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (WBD) en van het *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD), beide over het thema 'Eten en Drinken' (Blomme 2004 en Van de Wijngaard 2004). Ze omvatten elk zo'n tienduizend trefwoorden uit het omvangrijke thema van al wat met eten en drinken van doen heeft: eerst komen de algemene begrippen aan bod zoals (manieren van) eten en drinken, honger en dorst, smaak en lekker (of niet), dan de soorten vlees en vis en de gerechten die daarvan worden bereid, vervolgens de graan- en deegproducten, de zuivel, de groenten, de specerijen en het bereiden van de maaltijd en de hoofdgerechten, het fruit en het snoep, de dranken en ten slotte de tabak.

Omdat in de fijne keuken van oudsher de Franse smaak hoog in aanzien stond en er zodoende veel leenwoorden van over de Germaans-Romaanse taalgrens in deze zuidelijke dialecten te verwachten zijn, vormt het verschijnen van deze afleveringen een goede aanleiding om die leenwoorden eens nader te bezien. De studie van de leenwoordenschat in het Nederlands heeft immers door het werk van Nicoline van der Sijs in het laatste decennium een belangrijke impuls gekregen.

In haar *Leenwoordenboek* onderscheidt Van der Sijs (1996: 9-12) drie soorten ontleningen: (a) betekenisontleningen, (b) vertalende ontleningen en (c) de leenwoorden zelf die, naar de mate van aanpassing aan de lenende taal, weer worden onderverdeeld in exotismen, vreemde woorden, bastaardwoorden en ten slotte de niet meer van erfwoorden onderscheiden inheemse woorden.

Voorbeelden van deze categorieën zijn gemakkelijk in de zojuist verschenen woordenboeken te vinden. Waar niet uitdrukkelijk een andere vindplaats is aangegeven, wordt hier steeds verwezen naar de twee afleveringen van WBD en WLD.

(a) Voor de zeldzame betekenisontlening – een nieuwe betekenis van elders wordt aan een bestaand woord toegevoegd – kan de betekenisuitbreiding van *regime* gelden: de betekenis 'dieet', die wordt gevoegd naast de bestaande betekenis 'regeringsvorm' (Cajot 1989).

(b) De letterlijke leenvertaling *verloren brood* vindt men in beide zuidelijke woordenboeken voor het begrip 'wentelteefje', overigens vlak in de buurt van enkele dialecten die ook de Franse oorsprong *pain perdu* hebben behouden.

Onder de term 'vertalende ontlening' wordt doorgaans een wat ruimere, vrijere vertaling verstaan dan de strikte leenvertaling. Enkele fraaie voorbeelden uit de eten-en-drinkenterminologie vormen de uitdrukkingen voor 'in de schil gekookte aardappelen': *aardappelen met de jas aan* in Boukoul, of *patatten in hun kazakje* in

Helchteren, beide in Limburg, voor *pommes de terre en robe des champs* of *pommes de terre en chemise*. Nog vlak bij de oorspronkelijke uitdrukking staat *patat in haar hemd*, opgetekend in Brabant: in Aarschot en Eindhout.

(c) Dan de leenwoorden zelf; men struikelt er bijna over. En dat is niet verwonderlijk. In haar *Chronologisch Woordenboek* beschrijft Van der Sijs (2001) de opbouw van het Nederlandse lexicon. Voorafgaand aan de eigenlijke lijst van woorden gerangschikt naar hun ouderdom, wordt de woordenschat thematisch ingedeeld en gepresenteerd.

De thema's zijn zeer onderscheiden van grootte. Het thema 'consumptie' (zo vat Van der Sijs 'eten en drinken' samen) beslaat 30 pagina's, het is verreweg de grootste rubriek van het lexicon. Vergelijkenderwijs heeft de rubriek 'plantenwereld' maar vijf pagina's nodig, de dieren beslaan bijna het driedubbele daarvan; de handel komt met acht pagina's uit, het leger met tien, en sport en spel ook met tien.

Het thema 'consumptie' is onderverdeeld in subthema's, die in grote lijnen overeenstemmen met de bovengenoemde hoofdstukindeling van de afleveringen van WBD en WLD. In de subthema's is ook de herkomst van het woord aangegeven: erfwoord of leenwoord, met de taal van oorsprong. Het thema beslaat ongeveer zevenhonderd inhoudswoorden, tweehonderd daarvan zijn erfwoorden; van de vijfhonderd leenwoorden zijn er tweehonderd van Franse oorsprong.

Van der Sijs beschrijft de situatie van het Algemeen Nederlands. Nieuwe leenwoorden komen hier door de geschreven taal binnen en worden er als navolgenswaardige cultuurwoorden, mode- of cultwoorden, verder verspreid en opgenomen. De traditionele dialecten daarentegen hebben geen schrijftaal – tenminste tot aan de erkenning als minderheidstaal niet – en hier dringen leenwoorden, voor zover ze niet uit de standaardtaal neerdalen, via taalcontact binnen.

Weinreich (1953) en in zijn voetspoor Trudgill (1986) beschrijven hoe dit taalcontact 'in loco et in persona' plaatsvindt. Taalcontact is een proces van frequent en langdurig contact tussen groepen tweetaligen die op elkaar zijn (in)gesteld. Hun taalgedrag is accommodatief (zie ook Kruijsen 1995: 26-29), de groepen willen ook met elkaar in contact treden, doen moeite om de andere groep te verstaan en zich bij hen verstaanbaar te maken. In zo'n situatie moet de taalgrens open zijn, zijn er geen fysieke hindernissen die de twee taalgroepen uit elkaar houden zoals bergen of moerassen. Bij voorkeur zijn er ook andere redenen waarom men met elkaar in contact treedt, economische bij voorbeeld: men heeft werk aan de andere kant van de taalgrens en de marktbereiken overschrijden de grens. Leenwoorden komen druppelsgewijs binnen, worden in de tweetalige taalgemeenschap begrepen, verspreiden zich gemakkelijk binnen die gemeenschap en worden algemeen aanvaard: een oorspronkelijk ideolectisch exotisme wordt een dialectisch leenwoord in de plaatselijke gemeenschap. Van daaruit gaat het naar een naburige plaats en verspreidt zich zo verder de eigen taalgemeenschap in, ofwel het blijft aan de taalgrens hangen in een klein verspreidingsgebied.

Een dergelijke situatie doet zich voor aan de Romaans-Germaanse taalgrens die de zuidelijke begrenzing vormt van het werkgebied van het WBD en WLD. De taalgrens loopt hier van oost naar west dwars door de vruchtbare Haspengouwse hoogvlakte en het tot voor enkele decennia nog ongedeelde Zuid-Brabant (nu gesplitst in Vlaams

Brabant en Brabant Wallon). Het gebied leent zich naar zijn aard tot overname van allerhand termen vanuit de naburige dialecten, ook al behoren die tot een andere taalfamilie. André Stevens (1986) toont in zijn indrukwekkende beschrijving van het Tongers dialect, een oud stadsdialect op enkele kilometers van de taalgrens, aan welk stempel de naburige Waalse dialecten op het lexicon van die stad hebben gedrukt. Tongeren is een latent tweetalige stad. In de winkels en op terrassen hoort men voortdurend Frans, en de Tongernaren, aangezet door motieven van economische aard, bedienen zich vaardig van die taal. Tongeren is in dit opzicht goed te vergelijken met Venlo, waar de Duitse burens in groten getale hun inkopen komen doen en ook als vanzelfsprekend in het Duits te woord worden gestaan.

Ontlening door taalcontact is een langdurig fusieproces, waarbij de overschrijding van de taalgrens als vanzelfsprekend verloopt. Typische kaartbeelden daarbij zijn kleine uitstulpingen of lintvormige gebieden aan de taalgrens (zie Kruijsen 1995: 15-26). Daarnaast is er soms ook sprake van sprongsgewijze overname van bijvoorbeeld een vaktaalterminologie, waarbij de taalgrens geen rol speelt en gesloten blijft. Een voorbeeld van een dergelijke 'springend lexicon' is de mijnbouwterminologie in de Limburgse Kempen, die is meegenomen door Kempense mijnwerkers uit het Luikse kolenbekken. Tot in het begin van de twintigste eeuw, voordat de steenkolenlagen bij Genk werden ontdekt en ontgonnen, trokken groepen Kempenaren naar de Luikse mijnen. Toen de Limburgse mijnen in exploitatie kwamen, vormden zij de eerste groep mijnwerkers en brachten hun Waalse vakterminologie mee (zie Crompvoets en Van de Wijngaard 1989 en Kruijsen 1990). De kaartbeelden zijn hier geheel anders dan in het fusie-proces van taalcontact dat de landbouwterminologie kenmerkt.

Terug naar 'de leenwoorden zelf', die legio zijn in de woordenschat rond eten en drinken van de pas verschenen Brabantse en Limburgse woordenboeken. We geven hier van de vier stadia van aanpassing die Van der Sijs (1996) in leenwoorden onderscheidt enkele sprekende voorbeelden.

- Voor het 'exotisme', het nog geïsoleerde en onaangepaste anderstalige woord, zou het Waalse *dorèye* (vergelijk Frans *doré*) als voorbeeld kunnen dienen. Men duidt er in Tongeren en in het vlak daarbij gelegen Sluizen, pal op de taalgrens, de Limburgse vlaai mee aan.
- Het 'vreemde woord' is het stadium van exotisme voorbij, het is nog wel duidelijk als vreemd gemarkeerd, met in dit geval Franse of Waalse klanken, maar leent zich tot hybride samenstellingen of wordt van een inheems meervoudssuffix voorzien zoals *crevettes* dat in de taalkaart voor het gerecht 'garnalen' langs de hele taalgrens wordt opgegeven. Men vindt daarnaast ook al *een crevettes-schotel* (hybride samenstelling) en *een schotel crevetten* (met inheems meervoud).
- Het volgende stadium van aanpassing wordt gevormd door de 'bastardwoorden'. De vreemde woorden raken hun opvallende buitenlandse karakteristiek kwijt, de woordvorm raakt ingeburgerd. De klank wordt aangepast (*tarte aux pommes* wordt *taartenpom*), de spelling ook (*haché* wordt *hachee*), en de woordvorming (*een lekker ragoutje*) en het procédé van de hybride samenstellingen zijn productief (*aardappelen-potage* wordt *erpelenpetazzie*). Maar er is nog onderscheid tussen deze groep woorden, die vaak nog worden herkend als van vreemde oorsprong, en de werkelijk inheemse woorden. Aanpassingsverschijnselen vinden op allerlei ni-

veaus plaats, naar gelang de contrasten tussen de betrokken talen, bijvoorbeeld in de foneeminventaris. Nasale klanken uit het Frans worden aangepast aan het Nederlandse systeem, waar nasalen zeldzaam zijn. *Vol-au-vent* is een zeer verspreid woord voor 'pasteitje' in Brabant en Limburg; de laatste lettergreep wordt op vele manieren gerealiseerd: *vollevao* (de open o, doorgaans als /ao/ weergegeven, is een frequente vervanger van de nasale o, zie Cajot 1989), *vollevaa*, *vollevang*, *vollevant*, *volleveng*, *vollevont*, *vollovang*, *volvang*. Ook de onbeklemtoonde tussenklank /o/ in *vol-au-vent* wordt vaak verdoft in de aanpassing: *vollevan*. Voortoonverdofting is ook te vinden in de realiseringen van *potage*, dat in het zuidelijke dialecten algemeen is voor 'stampot' en daar als *petazzie* klinkt; zo ook wordt *pasteike* tot *pesteike*, wordt *videeke* 'pasteitje, pasteibakje' tot *vedeeke*, enzovoort.

- In het eindstadium van het ontleningsproces valt het onderscheid met de inheemse woorden weg; de leenwoorden zijn inheems geworden en alleen etymologen maken het onderscheid nog. *Soep*, *friet* en *patat* zijn bekende voorbeelden.

De aanvankelijk nog geheel vreemde elementen binnen de taalgemeenschap zijn dan ingeburgerd en geassimileerd, het leenproces is voor deze woorden geheel afgesloten. Andere daarentegen zijn ergens in het proces blijven steken, zijn niet algemeen, laat staan standaard, geworden. Het zijn dialectwoorden gebleven met slechts een zekere mate van aanpassing en juist deze zijn in WBD en WLD te vinden. En, niets menselijks is de taal vreemd, ze worden soms ook met argwaan en met een zekere xenofobie bekeken. Zoals sommige sterk ééntalige kringen benauwd zijn voor vreemde elementen, alsof deze een bedreiging zouden vormen voor het eigen erfgoed. Maar dat eigen erfgoed kan best tegen een stootje en laat zich van nature juist graag verrijken door eet-, drink- en andere gewoonten van de anderstalige burens. Wat zou eten en drinken een saaie aangelegenheid zijn, als we niet meer dan die tweehonderd erfwoorden tot onze beschikking hadden om er met elkaar over te praten.

Bibliografie

- Blomme, I. (2004), *Woordenboek van de Brabantse Dialecten* (WBD), deel III, afl. 2.3, *Eten en Drinken*. Groningen, Gopher.
- Cajot, J. (1989), *Neue Sprachschranken im 'Land ohne Grenzen'?* Köln / Wien, Böhlau.
- Crompvoets, H. en H. van de Wijngaard (1989), *Woordenboek van de Limburgse Dialecten* (WLD), deel II, afl. 5, *De mijnwerker*. Assen, Van Gorcum.
- Kruijsen, J. (1990), 'Woordgeografie van ontleningen in een taalcontactsituatie', in: *Taal en Tongval* 52, 4-45.
- Kruijsen J. (1995), *Geografische patronen in taalcontact. Romaans leengoed in de Limburgse dialecten van Haspengouw*. Amsterdam, P.J. Meertens Instituut.
- Sijs, N. van der (1996), *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. 's-Gravenhage, Sdu.
- Sijs, N. van der (2001), *Chronologisch Woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*. Amsterdam / Antwerpen, Veen.
- Stevens, A. (1986), *Túngërsë Diksjënéer. Woordenboek van het Tongers*. Tongeren, Vanormelingen.

- Trudgill, P. (1986), *Dialects in contact*. Oxford / New York, Blackwell.
- Weinreich, U. (1953), *Languages in contact. Findings and problems*. The Hague, Mouton.
- Wijngaard, H. van de (2004), *Woordenboek van de Limburgse Dialecten (WLD)*, deel III, afl. 2.3, *Eten en Drinken*. Groningen, Gopher.

Woordsoorttoekenning in de Geïntegreerde Taalbank

Truus Kruyt

Inleiding

Of je nu het *Etymologisch Woordenboek*, het *Leenwoordenboek*, het *Chronologisch Woordenboek* of *Het ontstaan van het ABN* van Nicoline van der Sijs ter hand neemt, steeds weet ze de lezer te boeien met haar beschrijving van taalveranderingen in het Nederlands door de eeuwen heen. Een paar thema's keren herhaaldelijk terug: het gebrek aan teksten van het zeer oude Nederlands en het belang van o.a. de oudste vindplaats, verschillende teksttypen en woordsoort en trefwoord. Bondig gesteld doet Nicoline diachroon onderzoek en ze maakt daarbij gebruik van een door haar zelf aangelegde grote database.

Niet alle onderzoekers van het Nederlands beschikken over zo'n database. Voor die onderzoekers bouwt de afdeling Taalbank van het INL de Geïntegreerde Taalbank van het oudste tot het modernste Nederlands: de GTB. De GTB zal een via internet toegankelijk onderzoeksinstrument zijn met een gevarieerd samengestelde tekst-corpuscomponent, een woordenboekencomponent met de grote historische woordenboeken van het Nederlands en een lexiconcomponent. Elke component bestrijkt zoveel mogelijk eeuwen Nederlands. Gegevens zullen geïntegreerd opvraagbaar zijn en de navigatie door het systeem zal ondersteund worden door links tussen data in de drie componenten. Meer informatie over de GTB en het in ontwikkeling zijnde GTB-prototype is te vinden in het hieronder genoemde artikel van Truus Kruyt.

Deze bijdrage gaat over de taalkundige verrijking van de woorden in de corpus-teksten, waarbij we ons beperken tot de woordsoort. Vragen zijn: welke woordsoorten worden onderscheiden ('tagset') en volgens welke methode worden ze toegekend aan de afzonderlijke woorden in de teksten ('tagmethode'). Gingen we aanvankelijk uit van een maximale benadering, nu kiezen we voor een minimale benadering en onderzoeken we in hoeverre we de effecten daarvan kunnen compenseren door extra gebruiksmogelijkheden in het retrievalssysteem. Waarom die ommezwaai?

De maximale benadering

Het idee was (en is) dat de GTB een zo goed mogelijk onderzoeksinstrument zou moeten zijn voor onderzoekers van verschillende taalkundige signatuur. In principe geldt: hoe rijker de informatie die je toevoegt aan de eigenlijke tekst, hoe beter de retrieval. Daarom kozen we voor een fijnmazige, op de internationale EAGLES-standaard gebaseerde tagset, bestaande uit woordsoortcategorieën met hun attributen. Bij de keuze van de tagmethode hielden we rekening met zowel aanhangers van 'lexi-

caal' taggen als die van 'functioneel' taggen, door in veel gevallen aan een woord zowel een 'lexicale' als een 'functionele' tag toe te kennen. Ruwweg gesteld geeft een lexicale tag de woordsoort die 'inherent' is aan het woord, en een functionele tag de woordsoort die het woord door het gebruik in de zin heeft; in het laatste geval kan woordsoortverandering, 'transcategorisatie', optreden. Bij deze methode krijgt een adjectief in adverbiaal gebruik dus zowel een lexicale adjectieftag als een functionele bijwoordtag. Dus in 'hij loopt harder' krijgt 'harder' een dubbele EAGLES-tag: Adjective [qualitative] [comparative] [not inflected] + Adverb [general] [comparative]

Voor het bepalen van de lexicale woordsoort van een woord in een bepaalde periode worden – bij gebrek aan een beter instrument – de historische woordenboeken van het Nederlands gebruikt, hoewel dit gebruik door methodologische verschillen tussen die woordenboeken niet onproblematisch is. Al deze voorstellen werden voorgelegd aan de begeleidingscommissie van het project, die er van harte mee instemde.

Deze maximale benadering bleek echter niet uitvoerbaar te zijn. Om te beginnen is het verschijnsel 'transcategorisatie' lastig te begrenzen, zo laat het artikel van Tilly Dutilh e.a. zien. Noem je 'eind' in 'eind deze week' een tot bijwoord getranscategoriseerd zelfstandig naamwoord? En wat doe je met 'richting' in 'richting Utrecht': voorzetsel of tot voorzetsel getranscategoriseerd zelfstandig naamwoord? Als woordenboeken dit gebruik al vermelden, dan benoemen ze het (nog) niet expliciet als voorzetsel, maar als pregnant gebruik. De ANS van 1997 rangschikt 'richting' wel onder de voorzetsels en noemt alleen het overdrachtelijke gebruik niet voor iedereen aanvaardbaar ('richting (de) politiek'). Wat beslis je dan als corpusbouwer? Het artikel van Steven Decorte e.a. betreft historisch Nederlands en taalverandering in deze problematiek en geeft voorbeelden van andere lastig oplosbare taalkundige kwesties; de voorbeelden zijn ontleend aan een empirische toetsing van de tagset en tagmethode op teksten uit verschillende eeuwen. Vervolgens bleek er ook nog gebrek aan consensus onder taalkundigen te zijn over een aantal fundamentele taalkundige noties (bijv. wat is bepalend om iets als 'substantief' of 'gesubstantiveerd' te benoemen) en over de wijze van oplossen van de in het diachrone taalmateriaal geconstateerde probleemgevallen. Kortom, het moest simpeler, ook om de tagging voor de toekomstige gebruiker van de GTB transparant te houden. Vooral de ervaren corpusbouwers onder de geconsulteerde taalkundigen benadrukten dat de GTB primair onderzoek moet faciliteren en dat het niet aan de GTB-bouwers is de gerezen onderzoeksvragen op te lossen.

De minimale benadering

De tagset werd, met argumenten omkleed, minder fijnmazig gemaakt en de tagmethode werd beperkt tot de 'lexicale'. Dat laatste niet alleen vanwege de geconstateerde problemen, maar ook vanuit het besef dat het niet haalbaar zal zijn de GTB-corpus teksten interactief handmatig te taggen, of het resultaat van een automatische tagging volledig, woord voor woord, te checken en te corrigeren. De functionele tagmethode vereist meer zinsontleding en meer interpretatie dan de lexicale en is daardoor veel arbeidsintensiever. En wellicht, zo veronderstelde een van de taalkun-

digen, is de lexicale methode beter generaliseerbaar over zoveel eeuwen Nederlands. We onderzoeken momenteel, aan de hand van de ca. 195 tekstfragmenten van het GTB-prototype, welke woordsoortkwesties bij deze minimale benadering nog om een oplossing vragen.

Daarnaast heeft deze ervaring ons geleerd dat we wellicht niet uitsluitend aan standaardmethoden voor automatisch taggen moeten denken, maar aan een meer omvattende tagstrategie. Onderdeel daarvan is een optimaal gebruik van het retrievalsysteem, waarbij we voor het corpusgedeelte het retrievalsysteem voor het PAROLE-corpus (zie de INL-website www.inl.nl) als model hanteren. Zo kan een basisfaciliteit als wildcards, samen met wat restricties op woordsoort- en/of lemma-niveau, gebruikt worden voor een onderzoek naar de uitgang -e, die paradigmatisch kan zijn, maar ook een suffix. Ook verkleinwoorden kunnen vrij behoorlijk gevonden worden met behulp van wildcards. Natuurlijk levert dit een ruwer resultaat, meer fouten in de output op dan wanneer die informatie al in de tag verwerkt zou zijn. Het retrievalsysteem biedt echter de mogelijkheid de ongewenste output weg te filteren, waarbij de frequenties automatisch worden aangepast. Zo kan de onderzoeker toch over het gewenste materiaal beschikken.

Meer in het bijzonder onderzoeken we momenteel hoe de gevolgen van de gereduceerde tagset en tagmethode kunnen worden gecompenseerd door een faciliteit van het PAROLE-retrievalsysteem die 'patronen' genoemd wordt. Patronen zijn door ons ontwikkelde (maar desgewenst door de onderzoeker aan te passen) complexe zoekvragen, waarmee het tekstmateriaal op geavanceerdere wijze te bevragen is dan op trefwoord en woordsoort alleen. Zo kunnen bijvoorbeeld zinsdelen en syntactische constructies met bepaalde gemeenschappelijke kenmerken gevonden worden zonder dat ze expliciet van een syntactische tagging voorzien zijn. De vraag is nu in hoeverre we patronen kunnen definiëren die het verlies aan retrievalmogelijkheden door de minimale benadering kunnen compenseren. Zo is er bijv. een – nog te optimaliseren – patroon dat de adverbiaal gebruikte adjectieven oplevert, door in de zoekvraag de niet-prenominale positie van zo'n adjectief te verwerken en een lijst van koppelwerkwoorden uit te sluiten. De zoekvraag in woorden uitgedrukt luidt: zoek naar een opeenvolging van (1) een token (woordvorm) dat niet 'de', 'het' of 'een' als trefwoord heeft, (2) een niet-prenominaal adjectief en (3) een werkwoord dat niet in een lijst van koppelwerkwoorden staat, of naar een opeenvolging van (1) een werkwoord dat niet in een lijst van koppelwerkwoorden staat en (2) een niet-prenominaal adjectief. Andere patronen die tot nu toe ontwikkeld zijn leveren attributief gebruikte participia op, of adjectieven en bijwoorden die vormelijk op een participium lijken. En wat de gereduceerde tagset betreft, er is ook een patroon dat het uit de tagset verwijderde attribuut 'person' bij werkwoorden compenseert. Een patroon geeft in het algemeen meer fouten dan een vraag op basis van de informatie in de tags alleen, maar hierboven is al gewezen op de mogelijkheid die weg te filteren, met automatische aanpassing van de frequenties.

Hoe verder?

We gaan door met de taalkundige verrijking van het prototype volgens de minimale benadering en met het ontwikkelen van zo adequaat mogelijke patronen voor zoveel

mogelijk verloren gegane retrievalmogelijkheden als gevolg van de gereduceerde tag-set en tagmethode. Uiteindelijk weten we dan ook welke daarvan niet door patronen of door andere mogelijkheden van het retrievalssysteem gecompenseerd kunnen worden. Als het prototype klaar is, leggen we de retrieval(on)mogelijkheden voor aan onderzoekers en zullen we hen vragen wat naar hun mening essentieel ontbreekt. Pas daarna wordt definitief bepaald hoe de woordsoortcodering in de corpusteksten van de GTB uitgevoerd zal worden.

Er zijn (nog) geen corpora die zoveel eeuwen omvatten als het GTB-prototype. Deze fase van het project heeft ons geleerd, dat iets elementairs als het coderen van woordsoort voor diachroon materiaal bepaald geen sinecure is en goed moet worden uitgetest alvorens te besluiten hoe je dat wilt doen. En dat, terwijl het ons bepaald niet ontbrak aan ervaring voor verschillende afzonderlijke perioden van het Nederlands.

Het is de bedoeling de GTB gefaseerd in de vorm van deelproducten ter beschikking te stellen aan de onderzoeksgemeenschap. Deze deelproducten zullen steeds samengevoegd worden tot een onderzoeksinstrument dat via internet raadpleegbaar zal zijn. Inmiddels zijn er heel veel onderzoekers die gebruikmaken van de door ons ontwikkelde hedendaags Nederlandse corpora die via internet raadpleegbaar zijn (zie de INL-website), en het worden er steeds meer. Ongeveer 20% daarvan woont buiten Nederland en België. Er is kennelijk behoefte aan dergelijke onderzoeksinstrumenten bij onderzoekers zonder eigen grote database en/of weinig technologische vaardigheden. Overigens is die behoefte er ook bij docenten aan universiteiten en hun studenten. En zelfs leken vinden het leuk om woorden op te zoeken. Omdat het historische Nederlands in de GTB ook toegankelijk zal zijn via modern-Nederlandse woorden, verwachten we dat velen hun weg zullen vinden in de GTB. Als ze dan net zulke magistrale werken zullen publiceren als Nicoline...

Bibliografie

- Decorte, S.F.T., T. Dutilh-Ruitenbergh & T. Kruyt (2005), 'Language change and linguistic annotation in the Integrated Language Database of 8th-to 21st-Century Dutch', te verschijnen in de band van de tweede 'Freiburger Arbeitstagung zur Romanistischen Korpuslinguistik': Korpuslinguistik und Historische Sprachwissenschaft. Sektion A 'Korpusprojekte, Sprachdatenverwaltung und Analysewerkzeuge'. De prefinale versie is beschikbaar op www.inl.nl/pub/publijst/.
- Dutilh, M.W.F. & J.G. Kruyt (2002), 'Implementation and Evaluation of PAROLE PoS in a National Context', in: Manuel González Rodríguez & Carmen Paz Suarez Araujo (eds.), *Proceedings of the third International Conference on Language Resources and Evaluation*. Paris, ELRA, 1615-1621. Ook beschikbaar op www.inl.nl/pub/publijst/.
- Kruyt, J.G. (2004), 'The Integrated Language Database of 8th-21st-Century Dutch', in: M.T. Lino, M. F. Xavier, F. Ferreira, R. Costa, R. Silva (eds.), *Proceedings of the 4th International Conference on Language Resources and Evaluation*. Paris, ELRA, 1751-1754. Ook beschikbaar op www.inl.nl/pub/publijst/.

A

abacus, telraam. Latijn *abacus* (in vakken verdeeld tafeltje, dekplaat van een kapiteel, in deze betekenis zo benoemd door de Romeinse bouwmeester Vitruvius (*De architectura*, ca. 25 v.Chr.) op grond van vormgelijkenis). Van Grieks *abakos*, tweede naamval van *abax* (speeltafel, rekentafel). Anders dan men vaak denkt is de abacus niet specifiek oosters; de oudste bekende abacus stamt uit de Griekse oudheid. Ook in Nederland werd het werken met de abacus tot in de zeventiende eeuw onderwezen, maar zelfs met een telraam konden weinig mensen verder dan tot tien tellen. Pas toen de Arabische cijfers de Romeinse verdrongen (zie ook **algoritme**), ging men op papier rekenen en werd men handiger.

abces, etterbui. Via Frans *abcès* van Latijn *abscessum*, verleden deelwoord van *abscedere* 'weggaan'.

abelia, soort heester. Genoemd naar Abel Clarke (1780-1826), als geneesheer en onderzoeker toegevoegd aan een Engels gezantschap dat in 1816 en 1817 China bezocht. Abel verzamelde er talloze planten (*Narrative of a journey in the interior of China*, 1818), waaronder de naar hem genoemde.

Abelse groep, **integraal**, genoemd naar de Noorse wiskundige Niels Henrik Abel (1802-1829), die ze ontwikkelde.

aberratie, afwijking, schijnbare verplaatsing van een hemellichaam ten ge-

volge van de beweging van de aarde; ook: verstrooiing door een lens. Via Frans *aberration* van Latijn *aberratio* 'afleiding, verstrooiing'. Door aberratie moet een telescoop die een ster volgt, in de loop van een jaar steeds een beetje worden bijgesteld; voor het eerst in 1728 vastgesteld en gemeten door de Britse astronoom James Bradley (1693-1762). Aberratie en parallax gelden als het 'cruciale experiment' dat de juistheid van Copernicus' wereldbeeld aantoonde.

abiogenese, theorie dat het leven uit dode materie kan ontstaan. De term werd in september 1870 door de Britse bioloog en filosoof Thomas Huxley (1825-1895) geïntroduceerd. Van Grieks *a* 'niet' + *bios* 'leven' + *genesis* 'ontstaan'. De proeven van Louis Pasteur (1822-1895, zie ook **pasteurisatie**) vormden de doodssteek voor de theorie van de 'spontane generatie': hij liet met een serie fraaie proeven (*Mémoire sur les corpuscules organisés qui existent dans l'atmosphère, examen de la doctrine des générations spontanées*, 1859) zien dat bijvoorbeeld vergisting uitsluitend berustte op de aanwezigheid van onzichtbare, levende micro-organismen in de lucht.

ablatief, zesde naamval. Van Latijn (*casus*) *ablativus* '(naamval) die wegnemen uitdrukt'. Een woord bedacht door de Romeinse redenaar en schrij-

ver Quintilianus (35-96), van Latijn *ablatus*, verleden deelwoord van *aufferre* 'wegnemen'.

absces, zie **abces**.

abscis, *x*-coördinaat. Door Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) of Abraham de Moivre (1667-1754) rond 1692 ingevoerd, van Latijn *linea abscis(s)a* (afgesneden lijnstuk), van *abscindere* 'afscheuren, afsnijden' of *abscidere* 'afhakken, afsnijden'. Een loodlijn neergelaten van een punt op het ene been van een hoek snijdt van het andere been de abscis af; de abscis van het punt (3,4) is 3, de **ordinaat** is 4.

absis, **apsis**, cirkelboog. Van Latijn *apsis* 'boog, segment'. De term wordt vanaf Plinius (23?-79) in *Naturalis historia* (77) ook gebruikt voor de baan van een planeet, waarbij het verste punt van de aarde *absis summa a terra* werd genoemd, het dichtstbijzijnde punt *absis proxima a terra*. Naderhand werd de term gereserveerd voor de uiteinden van de lange as van de baan, en heette die lange as de absidenlijn of apsidenlijn.

academie, wetenschappelijk genootschap, hogeschool. Naar het Grieks *Akadèmeia*, de naam van de filosofenschool, in 387 v.Chr. door de wijsgeer Plato (428?-347) gesticht op het door hem gekochte terrein dat naar de held Akadèmos was genoemd, en waar al vanaf de 6de eeuw v.Chr. een beroemd gymnasium had gestaan. Hoewel ook wiskunde en natuurkunde een plaats kregen in de opleiding, lag de nadruk op algemene vorming en levenswijshoud. Na de inname van Constantinopel door de Turken in 1453 vluchtten veel Griekse geleerden naar Italië; in die tijd werden in Italië de eerste 'academies' (Italiaans *accademia*) gevormd, in de zin van 'groep mensen

die voor studie bijeenkomen'. Vanuit het Italiaans hebben woord en betekenis zich naar de andere Europese talen verbreid.

acetaat, zout of ester van azijnzuur (CH_3COOH), polymeer waarbij dat zout wordt gebruikt. Van Latijn *acetum* 'azijn' + *-aat* van Latijn *-atus*, waarmee op basis van werkwoordstammen zelfstandige naamwoorden werden gevormd. Zo ook *aceton*, *acetonurie*, *acetyl*, *acetylsalicylzuur*, *acetyleen* etc.

acid, LSD. Via Engels *acid* uit Latijn *acidus* 'zuur'.

acne, vetpuistje. Van Grieks *akmè* 'top, punt', dat vermoedelijk door een kopiist verkeerd is overgeschreven.

acrofobie, hoogtevrees. Van Grieks *akros* 'hoog, uitstekend' + *phobos* 'vlucht, vrees'. Zie verder **fobie**.

acrostichon, naamdicht. Van Grieks *akros* 'hoog, uitstekend' + *stichos* 'rij, versregel'. Het Nederlandse volkslied *Wilhelmus* is een acrostichon: de beginletters van de vijftien coupletten zijn W I L L E M V A N N A S S O V.

acrylaat, kunststof, ester van acrylzuur (etheencarbonzuur). Aan het eind van de 19de eeuw gevormd, van Latijn *acer* 'scherp, bijtend' + *-yl* van Grieks *hulè* 'hout, materiaal' + *-aat* van Latijn *-atus* (zie **acetaat**). Zo ook *acrylhars*, *acrylonitril*, *polymethylmethacrylaat* etc.

actinium, radioactief element, atoomnummer 89. In 1899 door de Franse chemicus en fysicus André-Louis Debierne (1874-1949) ontdekt. In zijn publicatie uit 1900 stelde hij de naam *actinium* voor, naar Grieks *aktinos*, tweede naamval van *aktis* 'straal', + *-ium*, een in 1807 door Humphry Davy (1778-1829) voor het eerst gebruikt achtervoegsel ter aanduiding van metaalachtige elementen. Debierne volgde

Marie Curie op als hoogleraar-directeur van het Institut du Radium, en hij wist radioactieve stoffen industrieel te produceren. Zo ook *actiniden* etc.

adrenaline, hormoon van de bijnier. In 1910 door Jokichi Takamine (1854-1922) in kristalvorm verkregen en benoemd, naar Latijn *ad* 'naar' + *renes* 'nieren' + *-ine*, via Frans *-ine* van Latijn *-inus*, *-ina*, *-inum* '-achtig'.

aëroob, van zuurstof afhankelijk. Van Frans *aérobie*, een door de Franse onderzoeker Louis Pasteur (1822-1895, zie ook **pasteurisatie**) in 1863 gevormde term, van Grieks *aeros*, tweede naamval van *aër* 'lucht' + *bios* 'leven'. Zo ook *aërodroom*, *aërodynamica*, *an-aëroob* etc.

aflatoxine, vergif uit aardnoten, afkomstig van de schimmel *Aspergillus flavus*. Vandaar de rond 1960 gegeven naam, gevormd uit *A. fla(vus)* + *toxine* 'gifstof'.

aids, immuunziekte. Letterwoord, in 1982 gevormd uit Engels *acquired immune deficiency syndrome*.

alchimie, voorloper van de scheikunde. Middeleeuws Latijn *alchemia*, uit het Arabisch *al* 'de' + *kimiya* 'chemie', dat weer teruggaat op Byzantijns-Grieks *chumeia* 'de kunst van het metaalgieten'.

alcohol, vluchtige vloeistof. Uit het Arabisch *al* 'het' + *kuh-l* 'antimoonpoeder, zwartsel'. Via 'poeder verkregen door destillatie' geworden tot 'destillaat van vloeistoffen'.

aldehyde, oxidatieproduct van alcohol. Door de Zwitserse chemicus Justus von Liebig (1803-1873) verkort uit *alcohol dehydrogenatum*, alcohol waaruit de waterstof is verwijderd.

aldrin, pesticide. Naar de uitvinder, de Duitse chemicus Kurt Alder

(1902-1958), met de uitgang *-ine* (zie **adrenaline**).

algebra, tak van wiskunde. In de Middeleeuwen ontleend aan de boektitel *ʿIlm al jabr waʿl muqabala* 'De wetenschap van het herstellen en vergelijken' van de 9de-eeuwse Arabische wiskundige Mohammed ibn Musa al Khawarizmi (zie **algoritme**); *al* 'het' is dus mee overgenomen.

Algol, de ster β Persei. Uit het Arabisch *Ra's al-ghul* 'kop van de boze geest'. De naam wijst erop dat de Arabieren al wisten dat de ster van helderheid wisselt. Geminiano Montanari (1633-1687) was de eerste westerse sterrenkundige die de veranderlijkheid beschreef (*Della sparizione d'alcune stelle*, 1667). Inmiddels zijn er vele soortgelijke sterren (Algol-sterren) ontdekt; de veranderlijkheid wordt veroorzaakt door een donkere ster die om een heldere ster draait waardoor deze, vanaf de aarde gezien, periodiek wordt bedekt.

algol, programmeertaal. Samenvoeging van Engels *algorithmic language*.

algoritme, rekenmethode. Genoemd naar de 9de-eeuwse Arabische wiskundige Mohammed ibn Musa al Khawarizmi (Khawarizm is het huidige Khiva in Oezbekistan; zie **algebra**). Zijn naam werd in de Middeleeuwen tot Alchorismi e.d. verbasterd. Naar aanleiding daarvan werd het rekenen met Indisch-Arabische cijfers *algorism* of *algoritmi* genoemd en degenen die daarmee rekenden *algoritmici*, in tegenstelling tot degenen die de **abacus** superieur achtten, de *abacisten*.

De betekenis 'rekenwijze' wordt al in de 16de eeuw gebruikt; het bepalen van de grootste gemene deler van

twee getallen bijvoorbeeld verloopt via het algoritme van Euclides.

allergie, overgevoeligheid voor bepaalde stoffen (oorspronkelijk bedoeld als benaming voor de door een injectie veranderde gevoeligheid van een organisme). In 1906 door de Oostenrijkse arts Clemens baron von Pirquet (1874-1929) bedachte term, uit Grieks *allos* 'ander' + *ergon* 'werk(ing)'.

aluminium, metaal, atoomnummer 13. Rond 1812 zo genoemd door Humphry Davy (1778-1829); hij sprak aanvankelijk ook van *alumium* of *aluminum*, afgeleid van Latijn *alumen* 'aluin', maar men vond *aluminium* toch klassieker klinken en meer in overeenstemming met *magnesium*, *selenium* etc. (vgl. *actinium*).

anaëroob, zie *aëroob*.

Andromeda, sterrenbeeld. Andromeda was de dochter van het Ethiopische koningspaar Cepheus en Cassiopeia. De laatste beledigde Poseidon, en moest, om de ondergang van haar land af te wenden, Andromeda offeren. Perseus redde en huwde haar.

Antarctica, Zuidpoolgebied. Gevormd uit Grieks *anti* 'tegenovergesteld' + *arctisch*.

arctisch, betreffende het noordpoolgebied. Van Grieks *arktos* 'beer', in dit geval het sterrenbeeld de Kleine Beer, waarin de Poolster staat, die het noorden aanwijst.

asbest, delfstof. Uit Grieks *asbestos* 'onblusbaar'. Een merkwaardige vorm – asbest is niet onblusbaar maar onbrandbaar –, veroorzaakt doordat men in een handschrift van Plinius (23?-79) een onleesbaar woord verbeterde als *asbestinon* in plaats van *acausticon* 'onbrandbaar'. Plinius wees al op de longproblemen van slaven die met de stof werkten, maar de

eerste moderne diagnose van asbestose werd pas in 1924 gesteld.

Aspergillus, schimmelgeslacht. Van Latijn *aspergillum* 'wijwaterkwast', van *aspergere* 'besprenkelen', wegens de vormovereenkomst.

aspirine, pijnstillert. Gevormd uit *acetyl* + *spir* uit de plantennaam *Spiraea ulmaria* 'moerasspirea' + *-in(e)* (vgl. **adrenaline**). Al in de oudheid was bekend dat wilgenbast en de bloemen van spirea-soorten pijnstillende en koortswerende stoffen bevatten; in 1853 werd de werkzame stof, salicylzuur, geïsoleerd. De chemicus Arthur Eichengrün, werkzaam bij de firma Bayer, stelde voor daaraan een acetylgroep te hechten teneinde de ernstige bijwerkingen te ondervangen. In 1899 kwam de stof, onder de naam Aspirin, op de markt; in 1919 moest Bayer, als onderdeel van het verdrag van Versailles, de rechten op de naam opgeven.

atheneum, schooltype. Uit Latijn *Athenaeum*, de naam die de Romeinse keizer Hadrianus (117-138) gaf aan de door hem gestichte wetenschappelijke school, afgeleid van *Athênaiôn*, tempel van Athene (de Griekse godin van de wijsheid).

atoom, deeltje. Van het Grieks *atomos* 'ondeelbaar'. Al in de Griekse oudheid waren er filosofen (Leucippus, 5de eeuw v.Chr., en zijn leerling Democritus, 469-370 v.Chr.) die meenden dat de wereld was opgebouwd uit kleinste, niet waarneembare deeltjes. De moderne atoomtheorie danken wij vooral aan de Engelse onderzoeker John Dalton (1766-1844). Dat atomen werkelijk bestaan, werd pas aan het begin van de twintigste eeuw bewezen. Sinds die tijd is echter ook duidelijk dat atomen niet ondeelbaar zijn.

atrofie, kwijning. Van Grieks *atrophia* 'voedseltekort'.

attaque, beroerte, herseninfarct. Uit het Frans *attaque* 'aanval'.

atto-, voorvoegsel voor factor 10^{-18} . In 1964 ingevoerd door de Conférence Générale des Poids et Mesures, naar Deens *atten* 'achttien'.

Australopithecus, mensachtige. Van Latijn *australis* 'zuidelijk' + Grieks *pithèkos* 'aap'. Fossiele onderfamilie van de Homínidae; de eerste, *Australopithecus africanus*, werd in 1925 in het Zuid-Afrikaanse Taung ontdekt door Ray-

mond Dart (1893-1988). De vondst van de schedel, van een ongeveer driejarig kind, was de eerste aanwijzing dat de mens zich niet in Azië, maar in Afrika had ontwikkeld.

auteur, Hans van Maanen (1950-), befaamd van onder meer de *Encyclopedie van misvattingen* (1989, 2002) en *Archimedes, Newton, Murphy* (2004), die dit lijstje graag samen met Nicoline van der Sijs zou willen afmaken. Via Frans *auteur* uit Latijn *auctor* 'schepper, ontwerper', van *augere* 'doen groeien, vermeerderen'.

Niet stichtend, wel onmisbaar: *belul* als voorloper van *benul*

Marijke Mooijaart

‘Vroeger zeien we *belul*’

Opgaan, blinken en verzinken, het gebeurt met mensen maar ook met woorden. Nieuw gevormde en nieuw geleende woorden mogen zich doorgaans in de belangstelling van liefhebbers en deskundigen verheugen, maar verdwenen woorden komen er bekaaid af. Het levenseinde van woorden is dan ook meestal niet zo scherp te markeren als (soms) het begin.

In 2004 bekende een taalgebruiker die in 1921 in Zuid-Holland geboren was en vertrouwd was met het dialect van zijn streek – al werd dat niet als dialect herkend –, dat hij vroeger altijd *belul* zei in plaats van *benul*. ‘Wij wisten toen nog niet hoe het hoorde’, zo was de teneur van de opmerking. Speurend naar deze nu verdwenen woordvorm in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) en in diverse andere woordenboeken troffen we een behoorlijk aantal vindplaatsen aan, die uitnodigden tot een nadere inspectie van de stille aftocht van *belul* en de opvolging door *benul*.

Opkomst

Belul – de vormvariant *belol* hebben we niet aangetroffen – is niet door de lexicografen van het Middelnederlands in het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (VMNW) of het *Middelnederlandsch Woordenboek* (MNW) opgetekend. In het citatenmateriaal van het WNT komt het voor vanaf begin zeventiende eeuw. Het oudste voorbeeld komt uit Hoofts *Gedichten* (1605), en de eerste reeks voorkomens daarna zijn eveneens afkomstig uit Noord-Nederlandse literaire teksten, van auteurs als Bredero, Coster en Six van Chandelier.

Uit het materiaal blijkt dat na de zeventiende eeuw de frequentie afneemt. Bij Van Effen (1730-1735) komt nog een enkele vindplaats voor, en Tuinman neemt in zijn *Nederduitsche spreekwoorden* (1727) de volgende uitdrukking op: *Hy is zyn belul quyt*, met de verklaring ‘die geen verzei heeft, en niet weet wat hy doet, of hoe hy doen moet’ (Tuinman 2, 166). Citaten uit literaire of andere teksten zijn in deze periode nauwelijks te vinden. Er is bijvoorbeeld niets opgetekend uit het werk van Wolff en Deken, dat toch zeer ruim vertegenwoordigd is in het WNT, en bovendien doorgaans ook het informele taalgebruik representeert. Dit wijst erop dat het woord steeds meer tot een lager stijlregister ging behoren, dat maar mondjesmaat werd opgetekend.

Belul moet daar dan stand gehouden hebben gedurende de negentiende eeuw, wat onder andere blijkt uit de opmerking in Stoett (1923; oorspronkelijke druk 1901) bij het spreekwoord *Geen (flauw) benul hebben van iets*: ‘nog in het midden dezer

eeuw [bedoeld is de negentiende] gold de oude vorm'. Hij geeft daarbij onder andere Noord-Hollandse voorkomens uit 1859. In de woordenboeken bleef *belul* lang vermeld: Van Dale noemt het voor het laatst in de editie 1950, als 'gemeenz[aam]' gelabeld en voorzien van de opmerking 'thans vaker *benul*'. Naast het Zuid-Hollands van de zegsman, die het in zijn jeugd (circa 1930-1945) gebruikte, zijn er mogelijk nog andere dialecten waar het in de twintigste eeuw bekend is gebleven. Uit de algemene taal heeft het zich echter definitief teruggetrokken.

Betekenis

Belul betekende 'besef, begrip', zoals ook het tegenwoordige *benul*, maar had toch ruimere toepassingsmogelijkheden. Het WNT-artikel onderscheidt 1. Bewustzijn, besef, begrip, en 2. Verstand, overleg, wijzend op een tweedeling tussen enerzijds 'bewustzijn' en anderzijds 'kennis'. Uit de gebruiksvoorbeelden blijkt, dat dit onderscheid niet erg scherp is. Zo wordt het volgende citaat opgevoerd als illustratie bij betekenis 1: 'In voeghe dat zy, bezwaart van drank en vaak [slaperigheid], luttel beluls van weerbieding [verweer] hadden' (Hooft, *Neederlandsche hystoerien* 785, ed. 1642), en bij betekenis 2 'Niet dat hy soo veel belul had om het beest te regeren, maer enz.' (Van Bos, *Don Quichot* 2, 165, 1657), terwijl de betekenissen niet erg uiteenlopen: het gaat in beide gevallen om geestelijke helderheid, die nodig is om in een bepaalde situatie adequaat te kunnen handelen. Ook uit de andere vindplaatsen blijkt dat er eerder sprake is van een betekeniscluster met verschillende verwante betekenisaspecten dan van twee duidelijk onderscheiden betekenissen. Zie nog de citaten hieronder, waarachter kort de betekenis is weergegeven:

Maack ghy jou een wijf Van een, die niet een lidt het aan sijn hiele lijf Daar leven, of belul, of giest in, (Bredero *Angenietje* 47, 1618) ('pit', 'levendigheid').

De vroeden zijn ghedachten veynst, De geck die relt al wat hy peynst ...; Sonder belul voert hy de vlagh, (Bredero 1, 191, 1612) ('begrip', 'inzicht').

Ghy onbeschofte kyver, Wt [uit] kleyne wetenschap rijst u so groten yver, Dat ghy al blindelings, en gansch met gheen belul Zo uytvaart, dat ghy enz. (Coster 255, 1617) ('kennis van zaken').

Om d' Oostervolckeren, die woest als beesten leefden, Te brengen tot belul, en burgerlyck bescheit, (De Decker 1, 133, 1666) ('verstand' 'oordeelsvermogen').

Het laatste citaat is een van de weinige waarin *belul* zonder negatie voorkomt. Opvallend is dat *belul* al in het zeventiende-eeuwse materiaal vooral te vinden is in negatief-polaire contexten, zoals *geen belul*, *weinig belul*, *zonder belul*, waarvan enkele met een versterking, bijvoorbeeld in 'een Wijf sonder eenich belul' (Coster 176, 1615). In woordenboeken worden daarnaast vaste verbindingen genoemd, eveneens met ontkenning: *ergens geen belul van hebben*; *alles doen zonder belul* (Halma Nederlands-Frans 1710), *zijn belul kwijt zijn* (Calisch, *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal*, 1864). Het positieve gebruik verdwijnt vrijwel helemaal. In dergelijke verbindingen kan betekenisverenging gemakkelijk plaatsvinden.

Herkomst

De etymologische woordenboeken kunnen de afleiding *belul* moeilijk verklaren. Een eerste aanwijzing komt van Bilderdijk: ‘Zijn *belul* kwijt raken, dat is van de wijs raken’ (Bilderdijk, *Verklarende Geslachtlijst* 2, 162, 1834). Franck-Van Wijk (*Etymologisch woordenboek*, 1912) doet de suggestie dat het ‘misschien een – oorspronkelijk schertsende – formatie bij [oudniewnederlands] *lol*, *lul* “melodie” zou kunnen zijn’. Dit *lul* wordt in het WNT (trefwoord *lul* (11)) inderdaad ook in figuurlijke zin genoemd; Sartorius heeft de uitdrukking *Hy houdt gheen en lul* in de betekenis ‘hij houdt de rechte weg niet’ (*Adagiorvm chiliades tres* II, 5, 52 (1561)), en bij Marnix vinden we een toepassing in een vergelijkbare betekenis. De semantische link zou dan zijn dat iemand zonder *lul* ‘wijs’ niet meer weet waarnaar hij zich moet richten; vergelijk het parallelle *van de wijs zijn* ‘in de war zijn’. Het *Nederlands etymologisch woordenboek* (NEW; De Vries-De Tollenaere 1997⁴) en het *Etymologisch woordenboek* (EW; De Vries-De Tollenaere 2000⁴) achten dit verband niet erg aannemelijk en suggereren een verband met *lullen* of *lallen* ‘onsamenhangend praten’, dit onder verwijzing naar het citaat van Hooft, die van dronken mensen zegt dat ze geen *belul* hebben. Deze verklaring is niet erg logisch: iemand die *lult*, zou dus juist wel *belul* moeten hebben. *Belul* heeft immers een positieve betekenis. Semantisch is de relatie met *lul* ‘melodie’ dus bevredigend, maar hoe komen we van *lul* tot *belul*?

Kijken we naar de woordstructuur en het geslacht, dat lijkt het eerder waarschijnlijk dat *belul*, net als zoveel andere onzijdige substantieven op *be-*, zoals *behang* of het verouderde *behoed* ‘bescherming’, afgeleid is van een werkwoord dat zelf ook een afleiding van een werkwoord is. Zoals *behang* gevormd is van *behangen* en dat weer van *hangen*, zou dan *belul* afgeleid zijn van *belullen* en dit van *lullen* (De Haas en Trommelen 1993: 83-88). Van werkwoorden die zelf een substantief als basis hebben, wordt immers geen substantief afgeleid: bij *bebossen* < *bos* kennen wij niet **bebos*. Het probleem is echter dat *belullen* niet is aangetroffen in het WNT-citatenmateriaal (ook niet in een variant met *o*). Wel noemt Weiland (*Nederduitsch taalkundig woordenboek*, deel 1, 1799) *belullen* ‘bepraten’ maar dit lijkt een incident; het komt in de WNT-citaten noch in andere woordenboeken voor. We zouden het bestaan van dit werkwoord in de betekenis ‘bezingen’ dus moeten veronderstellen, als afleiding van *lullen*, dat al bekend was in het Middelnederlands in de vorm *lollen* (MNW s.v. *lollen*, WNT *lullen* (1) en *lollen* (1)) en sinds de zestiende eeuw in de vorm *lullen*. Het wordt gezien als een onomatopeïsche vorming en heeft aanvankelijk de betekenis ‘prevelen’, ‘neuriën’. Maar zoals gezegd, de stap naar *belullen* blijft speculatief, evenals het onzeker is waar de figuratieve betekenis geïntroduceerd wordt.

Ondergang

Het citatenmateriaal toont aan dat *belul* in de zeventiende eeuw nog een neutraal woord was en voorkwam in verschillende registers; gegeven de weinige verschijningsvormen vanaf de achttiende eeuw moet het daarna teruggedrongen zijn tot het informele taalgebruik. De woordenboeken geven de beperking in register door hun labeling expliciet aan. Weiland (1799) meldt dat *belul* in de zeventiende eeuw gewoon was, maar ‘thands niet zeer sticht [fatsoenlijk is]’, en nog voorkomt ‘in den lagen spreektrant’; de daaropvolgende woordenboeken komen hier in labeling mee

overeen. Van Dale (1950) vermeldt het als laatste van de Van Dale-drukken, ook als ‘gemeenzaam’.

Hoewel lang niet altijd een oorzaak aan te wijzen valt voor het aan lagerwal raken van woorden kunnen we in dit geval denken aan de associatie met andere woorden met het element *lul*. Behalve de al vermelde tak rond *lullen* ‘neuriën’, later ‘onzin kletsen’, is er die rond *lul* ‘buis’ en dergelijke (WNT *lul* (III)), al sinds de achttiende eeuw tevens een platte benaming voor ‘penis’ en van daar uit weer een scheldnaam. Misschien speelt de klanksymboliek van sommige *l*-woorden, die in de richting van ‘traagheid’, ‘slapte’ gaat – denk aan *loom*, *laks*, *leuren* – een rol.

Kortom, het woord heeft een negatieve connotatie gekregen, maar zomaar verdwijnen deed het niet.

Doorstart

Opmerkelijk is dat de woordenboeken naast het gemeenzame en verouderde *belul* vanaf 1846 (Van Moock Nederlands-Frans) als alternatief *benul* noemen, zij het dat ook dat als ‘gemeenzaam’ wordt bestempeld. Het wordt meestal als vormvariant en niet als ander woord beschouwd. Calisch (1864) vermeldt het als nevenvorm van *belul*, evenals de daarop volgende drukken van Van Dale, tot en met 1898. Daarna, in 1914, krijgt ook *benul* een eigen trefwoord, naast *belul*. Nog in 1950 heeft Van Dale, dat immers ook verouderde en gewestelijke woorden bevat, twee zelfstandige artikelen, *benul* en *belul*. Het is daarin een uitzondering.

Het schoolwoordenboek van Koenen (1897) heeft als ingang *benul*, met daarin *belul* als alternatief, maar kent geen ingang *belul* meer. Daarmee stemt het WNT overeen, dat in de aflevering van 1898 onder het trefwoord *benul* de ontwikkeling van *belul* en het aarzelende begin van *benul* beschrijft, en onder *belul* alleen maar verwijst. En dat, terwijl al het citatenmateriaal de *l*-vorm heeft, en men voor *benul* moet uitwijken naar een zelfverzonnen voorbeeldzin. Dit getuigt eerder van een normatieve dan van een descriptieve benadering: mogelijk wilde het woordenboek een steentje bijdragen aan de vervanging van het platte *belul* door een neutrale variant. Zeker is wel dat men uitging van één woord met verschillende vormvarianten.

De verhouding tussen deze twee varianten (of woorden) is evenwel onduidelijk. Er is hier niet van een gebruikelijke klankontwikkeling sprake. Het meest aantrekkelijk is nog om aan te sluiten bij Kruyskamp, die het in de achtste druk van Stoetts spreekwoordenboek verklaart als een geval van dissimilatie. Die is niet onaannemelijk omdat *l* en *n* articulatorisch dicht bij elkaar liggen; ook Weijnen (1991: 180) geeft een enkel voorbeeld van *l-n*-wisseling. Het leverde in elk geval een fatsoenlijke, neutrale variant op van een woord dat om zijn specifieke betekenissen en verbindingen niet graag gemist werd. Gegeven het feit dat *benul* dezelfde betekenis kreeg als *belul*, en in dezelfde verbindingen voorkwam, is het door de taalgebruiker als hetzelfde woord opgevat.

Er zou behalve aan een inheemse ontwikkeling overigens nog aan ontlending kunnen worden gedacht. Er zijn inderdaad ook enkele vermeldingen van *Benull* voor het Nederduits, o.a. in Dähnert (*Platt-deutsches Wörter-Buch*, 1781), met de betekenis ‘Verstand, Begriff, Urtheil’, en in Ten Doornkaat Koolman (*Wörterbuch der ostfriesischen Sprache*, 1879). De oudste ons bekende vindplaats van *benul* na Van

Moock is uit de *Geldersche Volksalmanak* van 1862, 95, en zou erop kunnen wijzen dat bij de nieuwe vorm de noordoostelijke dialecten (mede) een rol hebben gespeeld.

In elk geval is *belul* in zijn nette gedaante *benul* succesvol gebleken. Zowel in verbindingen (vooral *geen flauw benul*) als in afleidingen (*onbenul*, *onbenullig*) komt het frequent voor in het tegenwoordige taalgebruik, en het is er weer net zo beschaafd als bij Hooft en Bredero.

Eén woord, eigenlijk maar één letter, was het onderwerp van deze bijdrage voor Nicoline van der Sijs. Ondernomen in het vertrouwen dat zij zo'n zoektocht op de vierkante millimeter niet te gering acht als huldeblijk voor haar vele en veelomvattende studies over het Nederlands van vroeger en nu.

Bibliografie

- Bree, Cor van (2004), *Zuid-Hollands*. Den Haag.
- Haas, Wim de & Mieke Trommelen (1993), *Morfologisch Handboek van het Nederlands*. 's-Gravenhage.
- Sijs, Nicoline van der (2004), *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag.
- Stoett, F.A. (1923-1925⁴), *Nederlandsche spreekwoorden, spreekwijzen, uitdrukkingen en gezegden*, 2 delen (1ste druk 1901). Zutphen.
- Stoett, F.A. (1953⁸), *Nederlandse spreekwoorden en gezegden*. Bewerkt door C. Kruyskamp. Zutphen.
- Weijnen, A. (1991), *Vergelijkende klankleer van de Nederlandse dialecten*. 's-Gravenhage.

Deflexie en genus-*n* in het Oost-Nederlands

Jan Nijen Twilhaar

Inleiding

In haar boek *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN* uit 2004 gaat Nicoline van der Sijs ook in op de rol die deflexieverschijnselen hebben gespeeld binnen het casus- en genussysteem van de Hollandse dialecten, waarin het ABN zijn oorsprong vindt. Daarnaast besteedt zij aandacht aan het woordgeslacht in de Zuid- en Oost-Nederlandse dialecten. In deze bijdrage wil ik mij vooral richten op de laatste groep, waarin zich een opmerkelijke tweedeling voordoet: een deel van deze dialecten maakt nog onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk genus, en bezit dus nog drie woordgeslachten, het andere deel kent dat onderscheid niet en heeft dus twee genera. In de volgende paragraaf zal eerst een kort overzicht worden gegeven van het genussysteem in de Nederlandse dialecten. In de derde paragraaf wordt dieper ingegaan op dat systeem in de Oost-Nederlandse streektalen. Daarbij zal ook gekeken worden in hoeverre schriftelijke documenten inzicht kunnen geven in deze materie. In de vierde paragraaf ten slotte wordt ingegaan op de vraag in hoeverre de verschillen tussen de diverse genussystemen zijn te verklaren.

Woordgeslacht in de Nederlandse dialecten

Het ABN kent twee woordgeslachten, wat vooral tot uiting komt in de keuze van het bepaald lidwoord. Zo is het woord *huis* onzijdig (*het* huis), terwijl een woord als *boom* niet-onzijdig is (*de* boom). Nu werd in de Hollandse spreektaal aan het eind van de Middeleeuwen nog het lidwoord *den* gebruikt voor woorden die van oorsprong het mannelijk woordgeslacht hadden. Dat gebeurde zowel in de eerste als vierde naamval. Om die reden wordt hier wel gesproken van *genus-n* in plaats van *casus-n*. Het Hollands had echter een heel sterke neiging om de slot-*n* in de uitgangen -*æn* te apocoperen. Bovendien hadden de derde en vierde naamval in de zeventiende eeuw het veld geruimd voor omschrijvingen met *van* en *aan*. Door deze ontwikkelingen verdween in deze dialecten het onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk woordgeslacht. Er bleef daardoor een genussysteem over met een onzijdig en een niet-onzijdig woordgeslacht.

De Zuid-Nederlandse dialecten kenden ook het verschijnsel van -*n*-apocope. Toch hebben zij tot op heden de drie woordgeslachten behouden. De meeste van deze streektalen hebben bij het mannelijk genus namelijk -*æn* in bepaalde klankomgevingen, terwijl andere Zuid-Nederlandse dialecten deze uitgang bezitten in alle posities, zoals in een artikel van Taeldeman uit 1980 wordt vastgesteld. Tot die laatste groep

behoren de Frans-Vlaamse streektaal en de dialecten in het uiterste westen van Vlaanderen. Uit een gedetailleerd artikel van De Wulf en Taeldeman uit 2001 over dit onderwerp kunnen we opmaken dat *-n*-deletie in het Zuid-Nederlands wordt bepaald door een complex samenspel van fonologische en grammaticale factoren, waarbij die factoren ook nog sterk per streek kunnen verschillen.

Voor het Oost-Nederlands is een tweedeling te maken. Er is een groep dialecten die drie woordgeslachten kent. De uitgang *-en* wordt in deze streektaal altijd uitgesproken als een syllabische nasaal. Dat geldt ook voor de werkwoords- en meervoudsvormen. Tot deze groep behoren de Twentse en Achterhoekse dialecten en een deel van de Sallandse dialecten. De streektaal in het westen van Overijssel, waaronder het Zwols, hebben, evenals de Drentse en Groningse dialecten, twee woordgeslachten. Meer naar het zuiden in West-Overijssel, zoals in Deventer, zien we de genus-*n* voornamelijk nog in het lidwoord: *den* hemel, *den* Iesselt 'de IJssel', *den* oorlog. Gaan we vanuit Deventer een klein stukje oostwaarts, dan stuiten we weer op een volwaardig driegerasysteem.

Woordgeslacht in de Oost-Nederlandse dialecten

Wie zich bezighoudt met de ontwikkeling van het casus- en genussysteem in de West-Nederlandse dialecten, heeft als grote voordeel dat hij te rade kan gaan bij de grammatici vanaf de zestiende eeuw, die in hun oordeel over de juiste taalvormen een goed beeld geven van de alledaagse taalwerkelijkheid. Ook de literaire schrijvers kunnen ons inzicht in deze materie helpen vergroten. Zo mogen we denk ik aannemen dat iemand als Huygens, die het Antwerps goed kende, zich bewust was van de verschillen tussen het genussysteem in dit dialect en dat systeem in de Hollandse dialecten, en dat de volkstaal die hij zijn personages in de mond legde, een betrouwbare weergave is van de alledaagse taalwerkelijkheid. In elk geval stelt iemand als Hermkens in zijn artikel uit 1981 vast dat van de zeventiende-eeuwse auteurs Huygens het dichtst bij het Antwerps staat.

Wie zich verdiept in dezelfde materie voor de Oost-Nederlandse dialecten ziet zich voor het probleem gesteld dat dergelijke bronnen ontbreken. Als historisch materiaal bezitten we wel de ambtelijke stukken, maar daarvan is het de vraag in hoeverre het taalgebruik dat daarin wordt gebezigd, het plaatselijke dialect weergeeft. Belangrijker zijn dan ook de oudere dialectteksten, die louter geschreven werden uit belangstelling voor het dialect. Deze teksten stammen echter op zijn vroegst uit de eerste helft van de negentiende eeuw.

Hoe ver het taalgebruik in de ambtelijke teksten kan afstaan van het plaatselijk dialect laat het proefschrift van Gerard Seyger uit 2002 zien, waarvoor een groot aantal Twentse oorkonden werd onderzocht uit de periode 1336-1500. Een gangbare gedachte is dat de middeleeuwse schrijftaal van Twente behoort tot een overgangsgedacht in het Middelnederlands-Middelnederduitse taalcontinuüm. Seygers conclusie luidt echter dat de schrijftaal van het middeleeuwse Twente zo verrassend veel elementen van de Middelnederlandse dialecten bezit (er zijn meer invloeden van het Middelnederlands dan van het Middelnederduits) dat de Twentse schrijftaal al vanaf de Middeleeuwen beschouwd moet worden als een Nederlandse schrijftaal. Die westelijke invloed op de Middeltwentse schrijftaal kwam onder meer van de bis-

schop van Utrecht, aan wie Twente toebehoorde. Ik heb daarom een aantal teksten uit andere gebieden bekeken:

1. Stadsrekeningen van Deventer uit het eind van de veertiende eeuw en het begin van de vijftiende eeuw.
2. Een aantal ambtelijke teksten uit de zestiende en zeventiende eeuw, geschreven in de omgeving van Deventer (Averlo, Tjoene en Wesepe).
3. Een aantal maandrekeningen van Zwolle uit de vijftiende eeuw.

De overeenkomst tussen al deze stukken is in de eerste plaats dat er duidelijk sprake is van regionaal gekleurde teksten. Dat blijkt onder meer uit het gebruik van vormen als *holden* 'houden', *apen* 'open', *schoelmeister* 'schoolmeester', *vleisch* 'vlees', *breef* 'brief', *unde* 'en', *biesten* 'koeien'. In de Zwolse teksten ontbreken echter de *h*-loze vormen, die het Zwolse dialect zo kenmerken: *dachhuer*, *alrehande*, *holden*, *hoomisse*, enzovoort. Het weglaten van de *h* aan het begin van een lettergreep is al een heel oud verschijnsel en dat zal ook voor het Zwols gelden. Ook is er nergens iets van een syllabische nasaal te bespeuren. In de tweede plaats zien we in deze teksten een casussysteem dat nog volop in gebruik is. Verder is er van een genus-*n* niets te bespeuren. We hebben in al deze teksten volgens mij te maken met een schrijftaal die weliswaar regionaal gekleurd is, maar die toch staat in een zekere schrijftaaltraditie, gekenmerkt door allerlei standaardformuleringen, die ook in ambtelijke teksten uit andere regio's voorkomen. Ik denk dat ook het casussysteem op die manier gedurende lange tijd een papieren bestaan heeft geleid in de ambtelijke stukken van Oost-Nederland. Daardoor is het verschil met de spreektaal te groot om voor ons onderzoek een deugdelijk gebruik van dergelijke teksten te kunnen maken. Bovendien, en dat maakt deze teksten nog minder bruikbaar voor ons onderzoek, zien we vanaf de helft van de zeventiende eeuw meer en meer de Oost-Nederlandse kleur verdwijnen, doordat het taalgebruik steeds verder opschuift naar het West-Nederlands. Tegen het eind van de zeventiende eeuw begint ook het naamvalsysteem af te brokkelen, wat zich manifesteert in het wegvallen van de slot-*n* in verbogen vormen: door *de marckenrichter* (1670), aen *de heere* Hoevel (1711), aen *de* kistemaker Teunis Jansen (1722), aen *de heer* kerkmeester Bernard Dapper (1722).

Laten we nu gaan kijken hoe het zit met de genus-*n* in een aantal oudere Oost-Nederlandse dialectteksten. Ik heb de volgende Sallandse, Twentse en Achterhoekse stukken bekeken uit de periode 1816-1878.

Sallands:

1. Een brief uit 1839 in het dialect van Deventer (in *Driemaandelijke Bladen* 10 (1958), 97).
2. Een dialoog in het Zwols uit 1868 (in Leopold en Leopold 1882, 568-572).
3. De gelijkenis van de verloren zoon in het Zwols uit 1870 (Winkler 1874, 378-379).

Twents:

4. Een Twentse brief uit 1840 in het dialect van Oldenzaal (in *Driemaandelijke Bladen* 19 (1967), 131-147).

5. Een gedicht in het dialect van Haaksbergen uit 1840 (Leopold en Leopold 1882, 549-553).
6. Een Twentse brief uit 1842 in het dialect van Vriezenveen (in Entjes 1970, 36-46).
7. Een dialoog in het dialect uit de omgeving van Enschede uit 1855 (in Leopold en Leopold 1882, 553-554).
8. Een gedicht in het dialect van Vriezenveen uit 1878 (in Leopold en Leopold 1882, 559-564).

Achterhoeks:

9. *De tuchtiging der Algerijnen op den 27 van oogstmaand 1816* door A.C.W. Staring (1767-1840) (Schaars 1980).
10. Een tekst in het dialect van Zelhem uit 1870 (Leopold en Leopold 1882, 451-459).
11. Een tekst in het dialect van de graafschap Zutphen uit 1870 (Leopold en Leopold 1882, 470-473).
12. Een tekst in het dialect uit de omgeving van Winterswijk, geschreven vóór 1882 (Leopold 1882, 555-556).

Over de resultaten van dit tekstonderzoek kan ik heel kort zijn. Alle dialecten, behalve het Zwols, vertonen de *genus-n*, ongeacht de grammaticale functie van de woordgroep waarvan deze deel uitmaakt. Dat is de situatie die ook nu nog voor deze dialecten geldt. Alleen voor het Deventers heeft zich een verandering votrokken. In dit dialect lijkt het genussysteem van de drie woordgeslachten in bijna twee eeuwen in hoge mate te zijn afgebroken. Tegenwoordig komt de *genus-n* in het Deventers voornamelijk nog voor in het bepaald lidwoord. In het werk van de Deventer dialectschrijver G.W. Kuijk (Kuijk 1990 en 1993) vond ik de volgende voorbeelden: *den* ärm 'de arm', *den* lesselt 'de IJssel', *den* oorlog, *den* Ossenweerd. Het gaat hier telkens om een rechter omgeving met klinker. Vergelijk: *de* directeur, *de* landswachter, *de* schriever 'de schrijver'. Een enkele keer zien we de *genus-n* vóór de *h*: *den* hemel, *den* helen dag. Merk daarbij ook op dat het *adjectief* hier ook wordt verbogen, voor een *d* (vergelijk echter het eerdere voorbeeld *de* directeur). Ook kwam ik enkele keren verbuiging van het rangtelwoord tegen: *den* eersten dag, *den* eersten trein. Ik denk dan ook dat we kunnen stellen dat in het Deventers de *genus-n* hoofdzakelijk nog verschijnt in het bepaald lidwoord bij (mannelijke) substantieven die met een klinker of met *h* beginnen. Merkwaardig is dat Kuijk in zijn grammatica van het Deventer dialect op bladzijde 84 opmerkt dat *den* een lidwoord is, met als voorbeeld onder meer *den* hemel en *den* helen dag, en onmiddellijk daarop meldt dat dit dialect taalkundig *twee* geslachten kent: *de*-geslacht en *het*-geslacht. Kijken we vervolgens naar de tekst uit 1839, dan komen we de volgende constructies tegen: oe *wiezen* Road, *den* dood, *den* Ambachtsman, en *knappen* Vrijjer, en *enklen* wens en *Den* ruumsten zègen. Deze voorbeelden wijzen erop dat het Deventers in een vroeger stadium hetzelfde genussysteem heeft gekend als de andere Oost-Nederlandse dialecten met drie genera. We hebben in het dialect van Deventer te maken met een deflexieproces dat zich duidelijk later heeft ingezet dan in het West-Nederlands.

Tot besluit

Hoe moeten we nu deze verscheidenheid van genussystemen binnen het Nederlandse taalgebied verklaren? Aanvankelijk hadden alle dialecten drie genera, die tot uiting kwamen in het casussysteem. Dat het verschil tussen mannelijk en vrouwelijk woordgeslacht in het West-Nederlands verdween, had voor een belangrijk deel te maken met de afslijting van de nasaal in de uitgang *-ən* van de adnominale vormen. Het gaat daarbij om dezelfde regel die in de *hedendaagse* West-Nederlandse dialecten de nasaal deleert in de uitgangen *-ən* van werkwoorden en meervoudsvormen. We zouden deze regel kunnen interpreteren in termen van gemarkeerdheid: de sjwa en de nasaal kunnen bij elkaar in het rijm zitten, maar dat doen ze liever niet. De West-Nederlandse dialecten kiezen voor de ongemarkeerde optie door deze nasaal te deleren, terwijl de Oost-Nederlandse streektalen dat doen door de sjwa te deleren. Omdat de lettergreep niet zonder hoofd mag komen te zitten, wordt deze nasaal syllabisch en neemt de positie van de nucleus in.

Door de verschillen in taalgebruik tussen de ambtelijke teksten en het alledaags taalgebruik is niet vast te stellen wanneer de *genus-n* zijn intrede deed in de Oost-Nederlandse dialecten. Commentaar van grammatici uit het verleden moeten we ontberen. De oudste mij bekende dialectteksten uit dit gebied waarvan aannemelijk is dat ze het gesproken dialect van die tijd weergeven, dateren uit de eerste helft van de negentiende eeuw. Deze teksten tonen de *genus-n*, ongeacht de grammaticale functie van de woordgroep waarvan ze deel uitmaken. Als bijna twee eeuwen nagenoeg hetzelfde systeem bestaat voor deze dialecten, dan is het onwaarschijnlijk dat niet al geruime tijd vóór de eerste helft van de negentiende eeuw dit verschijnsel in de spreektaal bestond. Ook is het onwaarschijnlijk dat de tweedeling binnen het Oost-Nederlandse taalgebied (drie woordgeslachten in het Achterhoeks, Sallands en Twents, en twee in het westen van Overijssel en in Drente en Groningen) iets te maken heeft met de syllabische nasaal, omdat het hele gebied deze nasaal heeft en er geen aanwijzingen zijn dat de syllabische nasaal in de dialecten met drie genera de afslijting van de slot-*n* heeft geblokkeerd en in de dialecten met twee woordgeslachten niet, doordat de regel voor het syllabisch maken van de nasaal pas later aan deze groep van dialecten zou zijn toegevoegd. Het deflexieproces in het dialect van Deventer, dat zich later heeft ingezet dan in het West-Nederlands, pleit duidelijk tegen deze blokkerende rol van de syllabische nasaal; het proces heeft zich immers voltrokken *ondanks* deze consonant. Ik denk dan ook dat de groep Oost-Nederlandse dialecten met *twee* genera nooit een *genus-n* heeft gehad. Ooit hebben deze streektalen wel drie woordgeslachten gekend, die tot uiting kwamen in het casussysteem. Dat systeem is, net als in alle andere Nederlandse dialecten, volkomen afgebroken en dat proces heeft zich voltrokken *ondanks* de syllabische nasaal.

Er is volgens mij dan ook geen grammaticale verklaring te geven voor de genoemde tweedeling, evenmin als voor alle verschillen in het genussysteem van de Zuid-Nederlandse dialecten. Ook een functionele verklaring is er naar mijn mening niet, want de vraag waarom het ene dialect nu wel behoefte heeft om het onderscheid tussen mannelijk en vrouwelijk woordgeslacht uit te drukken en het andere niet, is niet te beantwoorden. Alleen voor de afslijting van de slotnasaal is volgens mij een aannemelijke verklaring te geven, zoals ik hiervoor liet zien. Dat geeft dan inzicht

in de verdwijning van het mannelijk woordgeslacht in de West-Nederlandse dialecten. Daarbij blijft het echter een raadsel waarom in het West-Nederlands de *-ən* van werkwoorden en meervoudsvormen niet is geherstructureerd tot *-ə*, zoals dat met de *-ən* van het mannelijk woordgeslacht is gebeurd. De nasaal komt in deze uitgangen immers nog steeds voor als overgangsklank (vergelijk De katt[ə] van Wim met De kattən] op zolder, en We lop[ə] tot de brug met We lop[ən] over de brug). Ook is het onduidelijk waarom in het apocoperingsgebied van het Zuid-Nederlands de *genus-n* in bepaalde sandhi-omgevingen blijft behouden, die in het verleden immers ook hebben gegolden voor de West-Nederlandse dialecten.

Bibliografie

- Berkenvelder, F.C. (1986 en 1987), *Maandrekening van Zwolle 1431 en Maandrekening van Zwolle 1432* (1987). Zwolle, Gemeentelijke archiefdienst Zwolle.
- Entjes, H. (1970), *Die Mundart des Dorfes Vriezenveen in der niederländischen Provinz Overijssel*. Groningen, Sasland.
- Graaf, J. (1950), *Markeregt van Averlo*. Zwolle, Tijl.
- Graaf, J. (1951), *Markeregt van Tjoene*. Zwolle, Tijl.
- Graaf, J. (1967), *Markeregt van Wesepe*. Zwolle, Tijl.
- Hermkens, H.M. (1981), 'Het genus in het Hollands van de zeventiende eeuw', in: *Studies voor Damsteegt*. Leiden, 75-77.
- Kuijk, G.W. (1990), *Een Dèventer jonge in oorlogstied*. Deventer, Praamstra.
- Kuijk, G.W. (1993), *Grammatica van het Dèventer dialect*. Deventer, Praamstra.
- Leopold, J.A. & L. Leopold (1882), *Van de Schelde tot de Weichsel*. Deel I. Groningen.
- Meyer, G.M. de (1968 e.v.), *De stadsrekeningen van Deventer*. Deel I (1394-1400), deel II (1401-1410) (1971), deel IV (1416-1424) (1976) en deel V (1425-1434) (z.j.). Groningen, Wolters-Noordhoff.
- Schaars, A.H.G. (1980), *Starings gedicht De tuchtiging der Algerijnen op den 27 van Oogstmaand 1816*. Doetinchem, De Walburg Pers.
- Seyger, G.A.S. (2002), *Twenthe tussen west, zuid en oost (1336-1500). Variabelenlinguïstisch onderzoek op oorkonden uit de steden Almelo, Enschede, Oldenzaal en Ootmarsum en voorts van ambtman en rentmeester in Twenthe*. Enschede.
- Sijs, Nicoline van der (2004), *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag, Sdu.
- Taeldeman, Johan (1980), 'Inflectional aspects of adjectives in the dialects of Dutch-speaking Belgium', in: Wim Zonneveld, Frans van Coetsem & Orrin W. Robinson (red.). *Studies in Dutch phonology*. Den Haag, Nijhoff, 223-245.
- Wulf, Chris De & Johan Taeldeman (2001), 'Apocope en insertie van de *-n* na sjwa in de zuidelijke Nederlandse dialecten: conditionering en geografie', in: *Taal en tongval*, themanummer 14, 7-51.
- Winkler, Johan (1874), *Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon*. 's-Gravenhage.

I am feeling lucky in de taalwetenschap

Marc van Oostendorp

Wie kan de verleidingen van Google weerstaan? De miljarden pagina's die ergens in de computers van de populaire zoekmachine in Californië geïndexeerd zijn, hebben een aantrekkingskracht op iedereen die leest en schrijft, die kennis vergaart en nieuwe kennis produceert – van middelbare scholier tot doctor in de taalwetenschap, van beginnend journalist tot ervaren woordenboekmaker. Er wordt al af en toe geklaagd over de 'googlificatie' van onze kennis – wat niet op Google staat, bestaat voor sommige scholieren al niet meer –, en tegelijkertijd kun je constateren dat we waarschijnlijk alleen nog maar aan het begin staan van een ontwikkeling: dat de zee van kennis zich nog almaar zal uitbreiden, en dat de zoekmachinetechnologie zich parallel daaraan zal verfijnen.

Voor allerlei vormen van taalwetenschap worden zoekmachines ook als een bruikbaar instrument gezien, maar er blijven nog wel vragen over. In de eerste plaats heerst er bij veel onderzoekers zorg over de kwaliteit van het 'corpus' dat Google ontsluit: de teksten zijn niet met zorg geselecteerd en gecontroleerd zoals dat met wetenschappelijk samengestelde tekstverzamelingen, zoals die van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie, wel het geval is. We weten nog niet eens bij benadering hoeveel Nederlandse woorden er precies in Google zijn geïndexeerd. In de tweede plaats is de manier waarop je in Google kunt zoeken, voor huis-tuin-en-keukentoe-passingen zeer geschikt, maar voor taalkundig zoekwerk lijkt dat minder het geval.

Nu biedt Google computerprogrammeurs de mogelijkheid de zoekresultaten ook 'via een achterdeurtje' te benaderen: ze zijn dan niet opgemaakt, maar bevatten wel extra structuur die het mogelijk maakt om automatisch binnen de gevonden resultaten verder te zoeken. Met wat niet al te ingewikkeld programmeerwerk biedt dat achterdeurtje aanknopingspunten om het leven van taalonderzoekers veel gemakkelijker te maken. Ik presenteer hier twee voorbeelden van die aanknopingspunten, die ik wil aanbieden aan de auteur van het proefschrift *Etymologie in het digitale tijdperk*, in afwachting van de dag dat iemand mijn eerste aanzet verbetert. De kleine computerprogramma's (*scripts* in het jargon van de programmeur) die enkele alledaagse vragen beantwoorden, zijn beschikbaar op <http://www.vanoostendorp.nl/nicoline/>; hier leg ik kort uit wat de ideeën erachter zijn. De pagina bevat bovendien nog een paar extra voorbeelden van wat er met deze en soortgelijke scripts gedaan kan worden.

Omvang van het corpus

Hoe groot is het Google-corpus? Dat wil zeggen: hoeveel Nederlandstalige woorden zitten er op enig willekeurig moment in de zoekmachine? De zoekmachine zelf geeft hierover niet onmiddellijk uitsluitsel. Wel vermeldt men hoeveel pagina's er in totaal geïndexeerd zijn, maar hoeveel woorden dit zijn – sommige webpagina's bevatten de tekst van *Max Havelaar* terwijl andere alleen de tekst 'Hier wordt aan gewerkt' bevatten – is onbekend. En welk deel precies in het Nederlands geschreven is, is al helemaal niet duidelijk.

De Nederlandse taalkundige Ton van der Wouden ontwikkelde een aantal jaren geleden een nuttige test, de *eens*-toets. Volgens Van der Wouden is de distributie van het woord *eens* over corpora vrij regelmatig: onafhankelijk van de aard en samenstelling van het corpus, zal het woord *eens* ongeveer één maal op de duizend woorden voorkomen. Een klein onderzoekje wijst uit dat deze verhouding bij een willekeurige verzameling Nederlandstalige webpagina's in dezelfde orde van grootte ligt (0,06 procent).

Het probleem is nu: hoe komen we van deze constante tot een schatting van het totale aantal woorden. Om te beginnen levert Google natuurlijk de informatie hoeveel pagina's met een bepaalde zoekterm, zoals *eens*, er gevonden zijn. Daarmee zijn we er echter nog niet, want de ene gevonden webpagina bevat misschien niet veel meer dan dat ene woordje, terwijl de andere uit tienduizenden woorden bestaat, waaronder tientallen malen *eens*.

Om dit gat te vullen, moeten we bepalen wat de ratio is tussen het aantal gevonden pagina's met *eens* en een aantal woorden. Omdat we aannemen dat deze verhouding constant is, kunnen we deze ratio vaststellen met een steekproef. Hiervoor heb ik gezocht in de eerste vijfhonderd Nederlandstalige pagina's die Google teruggeeft voor het woordje *het*, omdat dit een redelijk neutrale proeve lijkt – er is weinig reden te veronderstellen dat die pagina's al dan niet een speciale voorkeur voor *eens* zullen hebben. Het blijkt dan dat we per gevonden pagina met *eens* op ongeveer 3400 woorden kunnen rekenen (dit kan begrepen worden als we aannemen dat het woord op een gemiddelde pagina waarop het voorkomt, gemiddeld drie keer staat).

We moeten vervolgens bepalen hoeveel treffers het woord *eens* geeft. In november 2004 geeft de voorpagina van Google.com ongeveer vijf miljoen treffers. Deze schatting bevat echter een groot aantal dubbel geïndexeerde pagina's, pagina's met dezelfde tekst, en dergelijke. Google geeft ook toegang tot een 'opgeschoond', en waarschijnlijk realistischer getal; dit lag in november rond 900.000.

Het resultaat van de vermenigvuldiging van het aantal treffers voor *eens* met het aantal woorden per treffer geeft een actuele schatting van het aantal Nederlandstalige pagina's op het internet. Dit is wat mijn script biedt. In november 2004 bedroeg dit rond de drie miljard woorden (ter vergelijking: een ruwere schatting op basis van Van der Woudens *eens*-maat in 1999 leverde het getal 150 miljoen op). Dat op het eerste gezicht astronomische getal komt overeen met ongeveer honderdvijftig woorden per spreker van het Nederlands, een fractie van wat er elke dag in gesproken vorm wordt voortgebracht.

Als een toegift worden ook de resultaten van alle eerdere zoekopdrachten bewaard. Op die manier ontstaat in de loop van de tijd een overzicht over de ontwik-

keling van de omvang van het Google-corpus. Overigens is het Google-corpus hier nog in beperkte zin opgevat: alleen de webpagina-index wordt meegewogen.

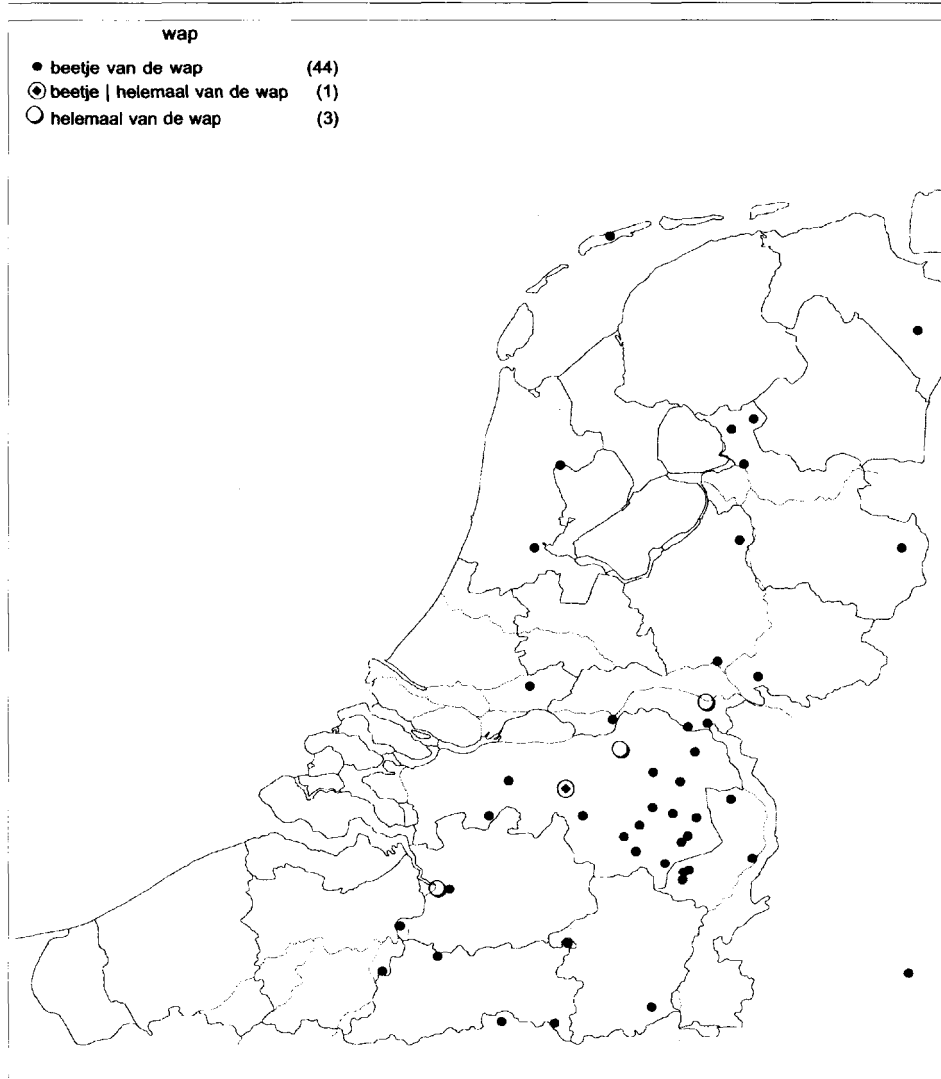
Met deze methode is het nu ook mogelijk een schatting te maken van de relatieve frequentie van een woord in het Google-corpus.

Regionale verspreiding in het Google-corpus

Dat we ook regionale taalvariatie kunnen bestuderen via Google is te danken aan een paradox van het internet: het is een internationaal computernetwerk dat mensen vooral gebruiken om in eigen kring mee te communiceren. Je bezoekt het weblog van je klasgenootje, het gastenboek van je kroeg om de hoek en de discussiepagina van je eigen gemeente. Omdat het taalgebruik op internet, zoals bekend, ook nog eens een stuk informeler is dan in gedrukte bronnen, bevat het Google-corpus een ongekende hoeveelheid regionaal gekleurd Nederlands.

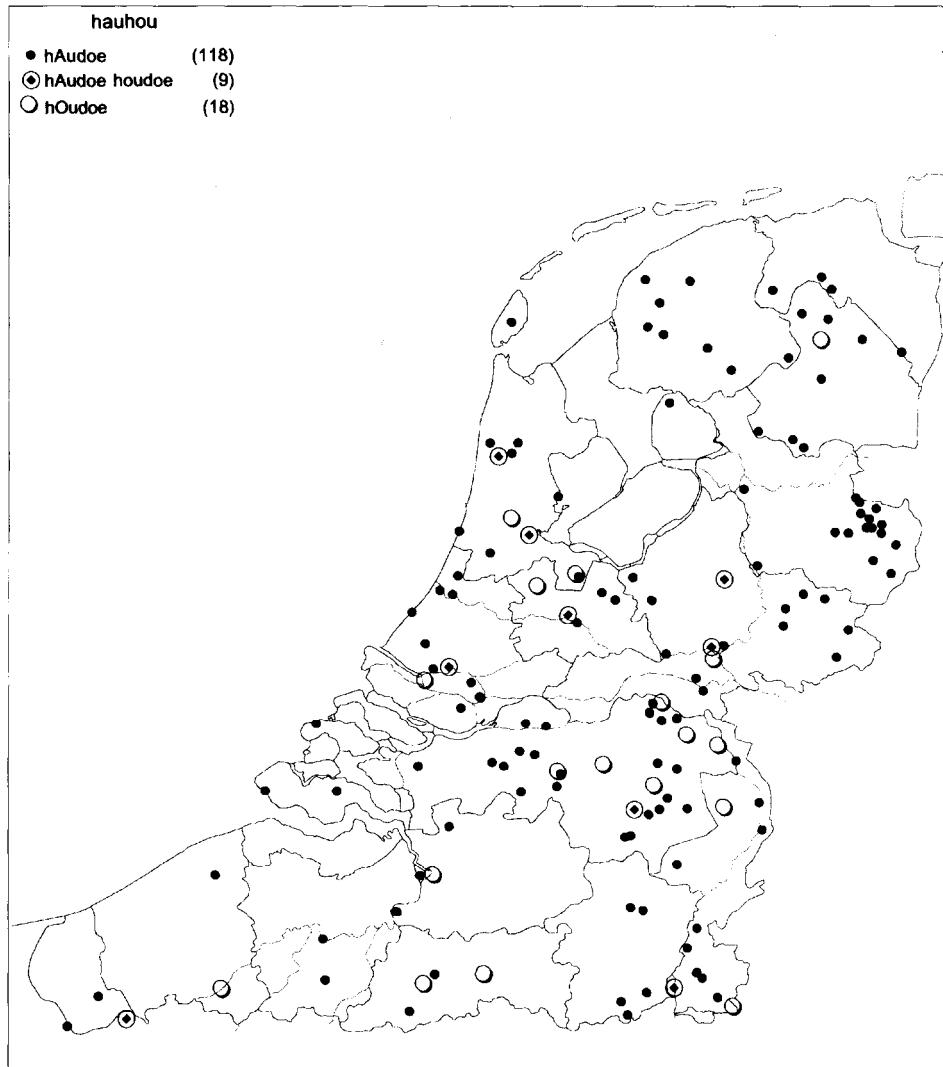
In juli 2004 schreef de taaljournalist Ewoud Sanders bijvoorbeeld over de hem niet bekende uitdrukking *van de wap af*, die zoveel betekent als ‘van slag af’; in augustus van hetzelfde jaar kwam hij op de kwestie terug, en meldde dat de uitdrukking blijkens lezersreacties bekend was in heel Limburg.

Een zoektocht met Google kan die opvatting aanvullen of nuanceren. Om dit soort zoektochten mogelijk te maken, heb ik een tweede script geschreven. Het werkt eenvoudig: het vraagt een term op bij Google en zoekt vervolgens in gevonden bestanden naar Nederlandse en Vlaamse plaatsnamen in een lijst met ongeveer 5.500 dergelijke namen van het Meertens Instituut. (Om precies te zijn zoekt het in de eerste vijftig treffers.) Dit kost enige tijd omdat elk woord op elke pagina moet worden opgezocht in de lijst met plaatsnamen; veel plaatsnamen die óók gewone woorden zijn (zoals *Heel*, *Houten* en *Groet*) worden daarbij genegeerd. Bij elke gevonden plaatsnaam wordt tegelijk ook een zogenoemde Kloeke-code gezocht, de code die in de dialectologie wordt gebruikt om plaatsen op een kaart te zetten. De uitvoer van het programma is dan ook een lijst met Kloeke-codes van alle plaatsen waarvan de namen met de zoekterm geassocieerd zijn. Deze lijsten kunnen we invoeren in programma's die gratis via het Meertens-instituut te verkrijgen zijn en die Kloeke-nummers op een kaart kunnen tekenen. De uitkomst hiervan voor de uitdrukkingen *helemaal van de wap* en *een beetje van de wap* is het volgende kaartje:

De uitdrukking *van de wap* afleverde in november 2004 te weinig resultaten om een interessant kaartbeeld te geven; de uitdrukking *van de wap* werd aan de andere kant vervuld door veel verwijzingen naar het *wireless application protocol*, een manier om internet te gebruiken via de mobiele telefoon, maar modificatie met *helemaal* en *een beetje* geeft een eenduidig beeld: de uitdrukking wordt vooral gebruikt op pagina's waar ook sprake is van plaatsen in het zuidoosten van Brabant en het noorden van (Nederlands) Limburg. Een enkele keer worden (natuurlijk) ook plaatsen buiten dit gebied genoemd; zo staat Amsterdam op heel veel kaartjes die ik tot nu toe getekend heb, misschien omdat naar de hoofdstad nu eenmaal vaak verwezen wordt, of omdat mensen uit het harde vandewapgebied zich daar ook hebben gevestigd. Bovendien: als ergens *Deurne* of *Weert* genoemd wordt, dan worden alle plaatsen die zo heten op de kaart ingetekend.

Toch blijkt al snel dat deze methode niet zonder meer geschikt is voor elke zoekterm: de afscheidsgroet *houdoe/haudoe* wordt meestal geassocieerd met Brabant, maar het kaartje levert een confuus beeld op. Een reden hiervoor is misschien dat het woord heel veel gebruikt wordt in gastenboeken, ook op nationale websites. Bij dat soort woorden is de regionale herkomst in ieder geval op de hier beschreven manier niet meer te achterhalen:

Bibliografische en andere aantekeningen

Omwille van de geschiedsschrijving zij hier vermeld dat de zoekmachine Google sinds lang een knop heeft met de tekst *I am feeling lucky*. Wie een zoekterm intikt en vervolgens op deze knop drukt wordt onmiddellijk doorgeleid naar de pagina met het eerste zoekresultaat. Of iemand deze knop ooit serieus gebruikt, weet ik niet,

maar het bestaan ervan heeft een succesvolle beursgang van het bedrijf niet in de weg gestaan.

De *eens*-maat van Van der Wouden wordt voor het eerst beschreven en toegepast op het internet in het artikel 'Corpus internet' van Marc van Oostendorp en Ton van der Wouden, in *Nederlandse Taalkunde* 1998:3, pp. 347-361; het kan online worden nagelezen op <<http://www.niederlandistik.fu-berlin.de/digitaal/digitaal-04.html>>. De artikelen over *van de wap* van Ewoud Sanders verschenen in *NRC Handelsblad* op 26/7/2004 ('Van de wap af') en 30/8/2004 (' Hamas, en masse'). Het proefschrift van Nicoline van der Sijs heette *Etymologie in het digitale tijdperk: een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld* (Universiteit Leiden, 2001; een handelseditie verscheen als *Chronologisch woordenboek* bij Veen). De term 'googlificatie' werd, in ieder geval voor mij, geïntroduceerd door Jeroen Vanheste in zijn artikel 'De Googlificatie van het onderwijs leidt tot Googlificatie van de kennis' op de opiniepagina van *NRC Handelsblad* van 17 oktober 2004.

Een belangrijke inspiratiebron bij dit onderzoek was het gratis programma TextSTAT van Matthias Hüning van de FU Berlin. Dank aan Matthias Hüning, Ton van der Wouden en Boudewijn van den Berg voor hulp bij dit artikel.

Voor wie de bovenstaande beschrijvingen niet precies genoeg vond: alle scripts zijn geschreven in Python; ze kunnen worden nagelezen en gedownload op <http://www.vanoostendorp.nl/nicoline/>; ik heb de broncode daar ook naar beste vermogen gedocumenteerd. Bovendien is er een webinterface beschikbaar zodat het makkelijk is om zelf kaartjes te maken. Ik geef de scripts hierbij vrij voor het publieke domein.

Laten we samen uiteengaan: *federaliseren* betekent 'regionaliseren', maar *federaal* betekent 'nationaal'

Ludo Permentier

Zou het vaak voorkomen dat een woord een andere betekenis krijgt terwijl je erop zit toe te kijken? En ik bedoel dan niet dat het een kleine nuancering erbij krijgt, zoals het woord *verzenden* nu met een klikje van de muis gaat en niet meer met een envelop en een postzegel. Ik heb het echt over een ingrijpende wijziging, waarbij de eerste betekenis gewist wordt om plaats te maken voor de nieuwe, die zelfs het tegengestelde kan zijn van de eerste. Zo een ommezwaai heeft zich de voorbije vijf jaar voltrokken in het Belgische Nederlands, meer bepaald in de semi-officiële woordenschat waarmee we het staatsbestel beschrijven.

Als vóór 1998 iemand in een krant pleitte voor het *federaliseren* van een beleidskwestie, dan bestond er geen misverstand over de bedoeling: de bevoegdheid voor deze zaak overhevelen van de nationale instanties naar de deelstaten, dus van de Belgische naar de Vlaamse of Waalse overheid. (Ik hou er nu even geen rekening mee dat sommige zaken naar de Waalse, andere naar de Franstalige overheid gaan; dat zijn namelijk twee aparte instanties, weliswaar bevolkt met dezelfde mensen. België, weet u wel.) Zo was er in 1995 een stevige discussie over het *federaliseren* van de sociale zekerheid (sz). Daarmee werd bedoeld: de *splitsing* van de sociale zekerheid in België, zodat Vlaanderen en Wallonië zelf konden bepalen hoeveel geld er gaat naar welke vorm van steun. Een discussie die nog altijd doorgaat.

Een artikel uit de *Financieel-Economische Tijd* van die dagen stort het destijds gebruikelijke jargon als een koude douche over zijn lezers. Een actiecomité had toen aan drie betrokken ministers 'een brochure overhandigd waarin het zijn argumenten op een rijtje zet om de sociale zekerheid te federaliseren. [...] Als voornaamste redenen voor de communautarisering van de sz haalt het aan dat volksgemeenschappen het recht moeten hebben om eigen klemtonen te leggen in de deelsectoren van de sz, dat homogene bevoegdheidspakketten tot grotere beleidsefficiëntie leiden en dat responsabiliseren aanzet tot spaarzamer beleid' (13 februari 1996). Degelijke krant, die *Tijd*.

Federaliseren was toen synoniem met *communautariseren*: overhevelen naar de gemeenschappen of de gewesten, om het eenvoudig te houden: naar de deelstaten.

Het woord *federaliseren* is uiteraard afgeleid van *federatie*, wat volgens het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale, bewerkt door Nicoline van der Sijs, afstamt van het laat-Latijnse *foederatio(nem)*, 'vereniging, band', dat teruggaat op *foedus* 'verbond, verdrag'. *Federaliseren* stuurde eind van de jaren negentig dus aan

op precies het omgekeerde, namelijk het verbreken van die band. Om dat te begrijpen moeten we een stukje geschiedenis van België overlopen.

Na de Belgische Revolutie in 1830 werd het pas onafhankelijk geworden België, waarin een Nederlandstalig en een Franstalig landsdeel een gedwongen huwelijk aangingen, in feite geregeerd door een Franstalige elite. Er was harde actie nodig om de overheid te dwingen tot het gebruik van het Nederlands in haar betrekkingen met openbare besturen in het Nederlandstalige landsdeel. Het eerste protest, het zogenaamde *Petitionnement* (1840), wordt soms gezien als de start van de Vlaamse Beweging. Dat is de brede culturele en maatschappelijke actie om het Nederlands te erkennen als taal van de Vlamingen in het Belgische staatsverband, een actie die later is uitgemond in een politieke beweging voor de ontplooiing van de Vlamingen als volk binnen het Belgische staatsverband. De belangrijkste eis van deze beweging sinds de jaren zestig van de vorige eeuw was het *federalisme*: de omvorming van een unitaire Belgische staat naar een *federale* staat, waarin hoe langer hoe meer bevoegdheden uitgeoefend worden door de deelstaten, te beginnen met zaken die te maken hebben met het persoonlijke welzijn van de burgers, zoals onderwijs, cultuur en gezondheidsbeleid.

De *federatie* België is dus ontstaan na de eenheidsstaat België, door (sterk overdreven uitgedrukt) een 'scheidingsbeweging'. Dezelfde beweging hebben we gezien in Tsjechoslowakije, Cyprus, Sri Lanka. Dat in tegenstelling tot bijvoorbeeld Zwitserland, Duitsland of de Verenigde Staten, waar de *federatie* ontstaan is door een 'verenigingsbeweging' van voordien gescheiden staten.

Sommige sectoren, zoals cultuur en onderwijs, zijn al vroeg in het Belgische proces van opeenvolgende staatshervormingen *gefederaliseerd*, dat wil zeggen: toegewezen aan het bestuur in Vlaanderen of Wallonië. Andere, zoals defensie en financiën, zullen wellicht altijd bij de 'unitaire' instanties blijven. Over nog andere, zoals de sociale zekerheid, wordt geregeld een robbertje gevochten tussen Vlaamse en Waalse politieke partijen.

Terug naar de semantiek. In tegenstelling tot andere landen betekent *federaliseren* in het België van de jaren negentig: 'verdelen'. Voorbeelden zat in de Vlaamse kranten. 'In dat hoofdstuk staat dat ook een deel van het buitenlands beleid werd gefederaliseerd en dat de deelstaten volledig autonoom, zonder bevoegding van de federale overheid, kunnen optreden tegenover een buitenlandse partner' (*Financieel-Economische Tijd*, 8 juli 1995). 'Hoe groot die "grijze zone" is, hangt af van materie tot materie. Ze is het kleinst bij het departement Onderwijs, dat volledig gefederaliseerd is. Toch moet het Vlaams ministerie van Onderwijs nog rekening houden het federale niveau, bijvoorbeeld wat betreft de pensioenen van het onderwijzend personeel' (*Belang van Limburg*, 17 oktober 1996). Zelfs de Belgische voetbalbond ontsnapt niet aan de *federalisten*: 'Conform zijn politieke overtuiging getuigde hij van een perfect republikeins gevoel voor timing door op de nationale feestdag een voorstel te lanceren waarbij het Belgisch voetbal de politieke evolutie volgt en waarbij de Koninklijke Belgische Voetbalbond wordt gefederaliseerd' (*De Morgen*, 22 juni 1998).

Maar tegelijk heet het 'unitaire' niveau, dat België bijeenhoudt: het *federale*. Daar hebben we een *federale regering* met een *federale premier* en een *federaal parlement*. Dat is natuurlijk om spraakverwarring vragen. Uit een onderzoek van twee politico-

logen bleek in 1995 dat maar weinig Vlamingen het verhaal nog konden volgen. Een politiek verslaggever concludeerde: 'Met de kennis van een aantal politieke begrippen is het ronduit slecht gesteld. Zo weet maar 20 procent van de ondervraagden dat met de federale overheid de nationale overheid wordt bedoeld, en de onderzoekers wijzen hier op het misleidend taalgebruik in de politiek: federaliseren betekent regionaliseren, maar federaal betekent nationaal' (*Belang van Limburg*, 21 mei 1995).

Blijkbaar hebben 'de politiek' en 'de journalistiek' daar lessen uit getrokken. Maar welke! Kort daarop duiken her en der nieuwe afleidingen op die geïnspireerd zijn op *federaliseren*.

'Toen ergens deze zomer in een klein Waals-Brabants dorpje een monument onthuld werd dat het geografische middelpunt van het federale België moet aangeven, kon men al vermoeden dat het niet lang zou duren vooraleer stemmen zouden opgaan om ook het middelpunt te defederaliseren' (*Financieel-Economische Tijd*, 5 september 1998). Natuurlijk: iets onttrekken aan het *federale* niveau is *defederaliseren*. Synoniem van *federaliseren*, maar daar komen we wel uit.

'Na enkele vragen krabbelde de premier een beetje terug. Voor een herfederalisering van de jeugdzorg zijn wetswijzigingen nodig, erkende hij' (*Financieel-Economische Tijd*, 21 september 2002). Natuurlijk: als we iets wat ooit aan het *federale* niveau werd onttrokken nu teruggeven, is dat *herfederaliseren*. Of: 'Er is geen enkele behoefte aan een refederalisering van het gezinsbeleid' (*De Standaard*, 27 april 2004). *Herfederaliseren* of *refederaliseren*: antoniemen van wat we vroeger *federaliseren* noemden, maar daar komen we wel uit.

Het toppunt vinden we in een bericht van het persagentschap *Belga* op 9 februari 1996. Het gaat over de Waalse politicus Jean-Claude Van Cauwenberghe, die zich uitsprekt tegen een voorstel van federaal minister van Arbeid Miet Smet om de arbeidsbemiddeling te 'her-refederaliseren'. Hier komen we nooit meer uit.

Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) is de spraakverwarring ook opgevallen. Bij het trefwoord *federalisme* vinden we twee tegenstrijdige verklaringen: 'Streven naar vergroting van de zelfstandigheid van de leden. Als zoodanig ook ben. voor politieke bewegingen in Nederland en Frankrijk aan het eind van de 18de e.' En: 'Streven naar versterking van het centrale gezag. Als zoodanig ook ben. voor een politieke beweging in de Vereenigde Staten van Amerika aan het eind van de 18de e.'

De Belgische politiek en pers zijn in een recordtempo de eerste betekenis aan het inruilen voor de tweede. Dat gaat niet zonder misverstanden. Taaladviseurs mengen zich in de discussie. Ruud Hendrickx van de openbare omroep VRT: 'Federaliseren betekent: federaal maken, naar het federale niveau brengen. Regionaliseren betekent: defederaliseren, bevoegdheden overhevelen naar de gemeenschappen en gewesten. Oorspronkelijk gebruikte de overheid federaliseren in de zin van "naar de delen van de federatie, de gewesten overhevelen". Dat leidt alleen maar tot spraakverwarring. We gebruiken uitsluitend de termen federaliseren en regionaliseren.'

Als deze ommekeer zich doorzet, zitten Belgen met het bizarre verschijnsel dat *federalisten* pleiten voor het *defederaliseren* van de Belgische staat. Radicale federalisten gaan zelfs nog een stapje verder. Zij pleiten voor een *confederaal* België. Let wel: het voorvoegsel *con-* gebruiken we, net zoals de varianten *co-*, *col-*, *com-* en *cor-*,

vooral om aan te duiden dat ‘genoemde in samenwerking, gemeenschappelijk of tegelijkertijd gebeurt met het in het tweede lid bedoelde’ (Grote Van Dale, 13de druk). Zoals in *concelebrant* (die samen met anderen celebreert), *configureren* (samenstellen), *consistentie* (samenhang). Maar in België krijg je een *confederatie* als deelstaten nog meer scheiden van elkaar.

Ik vond dat dit nodig te boek moest worden gesteld, want een taalkundige die over vijfhonderd jaar het Belgische Nederlands van de eenentwintigste eeuw probeert te reconstrueren, krijgt hier een punthoofd van.

Veertien deernen: over de datering van de overgang *ie* > *ee* voor *r* plus dentaal

W.J.J. Pijnenburg

Probleemstelling

Vrijwel alle historische grammatica's, leerboeken Middelnederlands, taalatlassen en etymologische woordenboeken spreken van een overgang van *ie* tot *ee* voor *r* plus dentaal (Franck 72; Le Roux en Le Roux 48; Van Loey 1970: 81; Van Loey 1976: 44; Berteloot 79 en kaart 100; Van Loon 90; Rem 230). Het betreft steeds de woorden *dierne*, *viertien*, *viertig* naast *deerne*, *veertien* en *veertig* (zie de woordenboeken van Van Wijk, De Vries, De Vries/De Tollenaere, Van Veen/Van der Sijs en Philippa c.s. onder de genoemde woorden). Andere voorbeelden dan deze drie worden meestal niet gegeven, alleen de Middelnederlandse grammatica's (Franck 72 en Van Loey 1976: 44) voegen nog *veerd* 'kwart' toe. Het is daarnaast de vraag of we een geval als het ww. *tweernen*, Hd. *zwirnen* < Germ. **twiz-n*- niet ook tot deze groep zouden kunnen rekenen. Ook komt incidenteel *veerte* naast *vierte* 'viering' < **fēriþa*- voor.

Nergens wordt dit verschijnsel nader gedateerd. Het gaat overigens te ver om hier van een klankwet te spreken. Als, zoals bij *veertien* en *veertig*, er een morfeemgrens tussen de *r* en de dentaal mag zitten, is het aantal tegenvoorbeelden groter dan dat van de 'klankwettige' gevallen: *vierde*, *vierduizend*, *gedierte*, *diernaam*, *hierna*, *hiertoe*, *Lierde*, *Mierde*, *sierteelt*, *gierton*; bij werkwoordsvormen: *giert*, *gierde*, *gegierd*, *siert*, *sierde*, *gesierd*, *tiert*, *tierde*, *getierd*, *viert*, *vierde*, *gevierd*, *zwiert*, *zwierde*, *gezwierd*. Deze lijst kan gemakkelijk worden aangevuld. Bovendien is de bedoelde overgang ook eenmaal zonder volgende dentaal geattesteerd: *veir hondert* '400' (indien = [ve:r]), in een Hollandse oorkonde van 1285, betreffende een zaak m.b.t. een Bruselaar.

Ook is het niet zo dat alleen de *-ie-* < *-io-* < *-ewe-/ewo-* gevoelig voor dit verschijnsel zou zijn. Elke Laatoudnederlandse *-ie-* voor *r* plus dentaal blijkt gevoelig voor aanpassing van de openingsgraad.

Alle reden om eens zorgvuldig naar het voorhanden taalkundig materiaal te kijken. Merk overigens op dat het omgekeerde van deze 'klankwet' (*ee* > *ie*) zich voltrokken heeft bij *mierik* 'Cochlerea armoracia' < *meer-radic* en incidenteel ook bij *vierste* = *v(e)erste* 'uitstel' < Germ. **fri-st*-.

De Oudnederlandse situatie

In de Oudnederlandse periode zijn slechts weinig attestaties bekend die voor de bedoelde klankwet conclusief zijn. Het uit Germ. **þe[ɣ]wernō* voortgekomen *deerne*

komt in het Onl. viermaal voor: *thierno* Juuencularum (gen. plur., WPs 75,8 en 106,13); *thiernan* adulescentula, filia (2x, nom.plur.; LW). *Vier-* < Germ. **fe(ð)wor-* als eerste lid van de samenstelling *viertig(ste)* komt driemaal voor: *vierzichisten*: 'veertigste', *vierzich*: 'veertig', *uierzech*: 'veertig' (alles uit *Mfra. RB*, een van de bronnen voor het *Oudnederlands Woordenboek*). Verder komt *vier-* nog voor in de samenstellingen/afleidingen *viertel*, *vierling* en *vierschaar*, waar na de *-r-* een dentale, dan toch alveolaire articulatieplaats volgt.

Het woord *virling*, *-linc* 'kwart' komt driemaal voor, *uir-/virscarn-* 'rechtbank' 7x en *fi(e)r-*, *virtel-* 'kwart' 39x, waartegenover slechts eenmaal *ferthel* in Latijnse context: de *ferthelo duos denarios* (Nieuwpoort 1163).

Veertien (Onl. **fortien*) is niet in het Oudnederlands aangetroffen.

Het gaat te ver om uit deze paar voorbeelden af te leiden, dat het Oudnederlands alleen nog de ontwikkeling *-io-* > *-ië-* > *ie* kende. Aan de andere kant is het zeker dat *-ewe-/ewo-* > *-ee-* niet reeds algemeen Oudnederlands was.

De Middelnederlandse situatie: dertiende-eeuws materiaal

Aan het einde van de Oudnederlandse periode moesten we concluderen dat – met alle voorbehoud – de normale ontwikkeling van *-ewe-* en *-ewo-* via *-io-* tot *-ië-* liep. Deze situatie lijkt ook voor het vroegste Middelnederlands te gelden. Van de ca. 280 in aanmerking komende attestaties van *deerne*, *veertien*, *veertig* en *vier(en)deel* kennen er slechts zeven de ontwikkeling tot *-ee-*. Dat is precies 2,5%.

De gegevens uit het bronnenmateriaal van het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* (1200-1300) zijn als volgt:

di(e)rne	8x;	derne	1x, Brabant ca. 1300
vi(e)rtien	80x;	ve(e)rtien	niet aangetroffen
vi(e)rtich	150x;	ve(e)rtich	6x; 5x Mechelen 1300, 1x Geertruidenberg 1287
vierde(e)l	34x;	ve(e)rdeel	niet aangetroffen

In de Lutgard-A (Oost (Belgisch) Brabant, 1276-1300, CG II,6, p. 76, regel 30) heeft Gysseling [...]erne gereconstrueerd als [*d*]erne, waar ook [*de*]erne of evt. [*d*]erne mogelijk zouden zijn. Het woord komt immers niet voluit als *dierne* in de tekst voor. Dezelfde auteur schrijft echter wel *veertich*: so leuede si twee ende veertich iaer (CG II,6, 150,16), zodat een aanvulling [*de*]erne hier zeker te verdedigen zou zijn.

Ten aanzien van de vorm *vierdeel* is het opmerkenswaard dat een variant van het gelijkbetekenende *vierendeel*, t.w. *verendeel* wel ca. 25x werd aangetroffen, maar het betreft hier ogenschijnlijk niet een geval van *ie/ee* voor *r* plus dentaal. Toch kan men als grondvorm voor deze ontwikkeling een gesyncopeerd *vierndeel* aannemen.

De gegevens spreken voor zichzelf: in de dertiende eeuw is er nauwelijks (nog) sprake van de ter discussie staande overgang. De wel gegeven verklaring dat de overgang in het Middelnederlands deels analogisch naar het telwoord *vier* zou zijn hersteld, veronderstelt dat de overgang zich dus vóór de Middelnederlandse periode zou hebben voltrokken. Het schaarse Oudnederlandse materiaal biedt hiervoor geen gegevens. Bovendien zou men dan moeten aannemen, dat eerst in het Oudnederlands *vier-* tot *veer-* zou zijn geworden, dat dit *veer-* vervolgens in het Middelnederlands

analogisch is hersteld tot *vier-* en dat dit *vier-* ten slotte in het Nieuwnederlands weer tot *veer-* zou zijn geworden. Dat lijkt mij te veel van het goede.

Maar het materiaal biedt meer inzicht in wat er eventueel gebeurd kan zijn. De vorm *derne* komt voor in het zgn. Luikse *Diatessaron* (ca. 1300), dat door Gysse-ling Brabants wordt genoemd. Ook de eventuele vorm [*de*]erne uit Lutgart A (omgeving Zoutleeuw) komt uit deze omgeving. Opmerkelijk is nu dat ook de zes vormen met *veer(tich)* ook alle uit Brabant (5× Mechelen (1300) en eenmaal Geertruidenberg (1287)) stammen. In het Zuid-Brabants (dus o.a. te Mechelen) bestond echter de tendens om de lange *e* (< westgerm. **ai*, dan wel de rekkings-*e*) te vernauwen tot -*ië-*, maar tevens om deze vóór [r] weer te openen tot [i]: *ierste*, *tirst* '(te) eerst', *lieren* 'leren', *liert* 'leert', Mechelen 1270; *ierachtich* 'eerachtig' Brussel 1276; *ghielleke* 'geheelijk' Brussel 1277; *en ghien* 'geen', *hiere* 'heer', *tuie* 'twee', *clieder* 'klederen', *lienhiere* 'leenheer', *vie* 'vee', *blief* 'bleef', *miester* 'meester', *tieghel* 'tegel' Asse 1299. Eerst viel de nu ontstane *ie* < **ai* zowel als die uit de rekkings-*e* samen met de *ie* uit *io*, zoals die van *dierne* en *viertien*. In het Brabants (en het Limburgs) was vervolgens een tendens aanwezig om de vocaal voor [r] plus dentaal te verkorten: *irste* 'eerste', *hirren* 'heren', *kirde* 'keerde', *virde* 'vierde', *virtich* 'veertig', *van wirt* 'van Weert'. Het verkortingsproduct van -*ee-* (*keerde* > *kirde*) zowel als -*ie-* (*vierde* > *virde*) viel in [i] samen. Soms, maar buiten Brabant, is het product van de verkorting ook [ɛ]: *vertien*. Dat deze vocaal als kort moet worden opgevat, zou kunnen blijken uit de incidentele ontwikkeling tot -*or-*: *vortien* in *vortinnacht* (Houten/Utrecht 1295; cf. ook Berteloot 79).

Aan de andere kant is vóór [r] in het hele taalgebied dikwijls rekking opgetreden, '... omdat het rekkingsproces (sc. van korte vocaal voor *r*) het hele Middelnederlands door is blijven functioneren' (Van Loon 137). Het heeft er dus alle schijn van dat in een beperkt aantal gevallen de [i] hypercorrect, in elk geval orthografisch, weer gerekt werd tot -*ee-*.

De Middelnederlandse situatie: veertiende-eeuws materiaal

Margit Rem was zo vriendelijk mij het nodige materiaal uit het *Corpus*-veertiende-eeuw te verschaffen. Hieraan en aan aanvullend bronnenonderzoek ontleen ik de volgende gegevens voor *veertien* en *veertig*.

In Brabant zelf zien we de opmars van de besproken vormen *veertien* en *veertich*. Ik geef het eerste optreden per plaats tot 1350: Zoutleeuw 1300, Tongerlo 1311, Brussel 1312, Woudrichem 1313, Diest 1316, Waalwijk 1331, Antwerpen 1331, Ooien 1336, Schelle 1336, Oerle 1340, Breda 1341, Eindhoven 1342, Leuven 1343, Waalre 1343, Eersel 1344, Puurs 1345, Heusden 1345, Turnhout 1345, Lommel 1346, Perk 1347, 's-Hertogenbosch 1348, Oisterwijk 1349. Men kan aannemen dat het verschijnsel zich vanuit dit kerngebied heeft verspreid. Limburg schrijft in 1338 al *veirtinnachten*; in 1343 *drienvertich* (Moors 1952). Vervolgens kon in de aan Brabant en Limburg grenzende gebieden, die de verkorting niet doorvoerden, de [i] in de Brabants-Limburgse leenvariant *hirren*, *irste*, *kirde*, *lirde* (met [i] < *ie* < *e(e)*), maar ook die in *dirne*, *virtich* (met [i] < *ie* < *io*) tot [ɛ:] worden gerekt.

Volgens de duidelijke kaart van Rem 230 lijkt het kerngebied van *veertien* c.s. in het zuidoosten van het huidige Noord-Brabant te liggen. Op het eerste gezicht lijkt

dit een verschuiving vanuit het zuiden van het oude hertogdom naar het noorden in te houden. Bij nadere beschouwing moet men vaststellen dat het zuiden (Mechelen) in de dertiende eeuw bijna de alleenheerser was, maar dit alleen bij gebrek aan noordelijker vormen. Dat er toch reeds dan al een noordelijker attestatie (Geertruidenberg 1287) is, sluit dus de mogelijkheid niet uit dat ook dat gebied toch reeds *veertien* c.s. had, hetgeen zou blijken uit het groot aantal attestaties in de eerste helft van de veertiende eeuw, toen ook dit gebied in de volkstaal begon te schrijven.

Het *Corpus*-veertiende-eeuw telde zes Vlaamse vormen, vijf uit Oost-Vlaanderen (Gent 1324, 1330, 1388; Zottegem 1348 en Aalst 1392) en een enkele West-Vlaamse vorm: Brugge 1396. Dit spreekt in elk geval een oost → west verspreiding niet tegen.

In de vijftiende eeuw had het verschijnsel Holland nauwelijks nog bereikt, want volgens Vangassen (1964) schrijft Noord-Holland tot in die eeuw nog *viertien*, *viertich*. Er zijn slechts twee uitzonderingen: *veertich* Beverwijk 1347 en Naarden 1440, waarvan de eerste toch wel een incident genoemd mag worden, gezien de geïsoleerde positie.

Het *Corpus*-veertiende-eeuw telt acht Hollandse vormen. Een ervan, Beverwijk 1347, was al uit Vangassen bekend. Verder betreft het: Stolkwijk 1376, Gouda 1382, 1383 en 1388, Leiden 1391 (2x) en 1400, allemaal Zuid-Hollandse plaatsen. Dit spreekt een verspreiding vanuit het zuid(oost)en naar het noordwesten niet tegen.

De Middelnederlandse situatie: de vijftiende eeuw, Noord-Hollands materiaal

Dat deel van het taalgebied, dat zowel vanuit het zuiden, als vanuit het oosten het laatst door het *veer*-virus zou worden geïnfecteerd is Noord-Holland. Onderstaande vormen uit Vangassen geven een overzicht van de toestand in de vijftiende eeuw. Na de dubieuze attestatie Beverwijk 1347 treedt de eerstvolgende geïsoleerde *veer*-vorm pas op in Naarden 1440.

<i>viertien</i> Haarlem 1414	<i>viertich</i> Amsterdam 1440
<i>viertien</i> Amsterdam 1414	<i>veertich</i> Naarden 1440
<i>viertyn</i> Haarlem 1414	<i>viertich</i> Amsterdam 1441
<i>viertien</i> Amsterdam 1414	<i>viertich</i> Haarlem 1441
<i>viertienden</i> Amsterdam 1418	<i>viertich</i> Hoorn 1442
<i>viertienden</i> Ouder-Amstel 1443	<i>viertich</i> Amsterdam 1443
<i>viertienden</i> Amsterdam 1447	<i>viertich</i> Alkmaar 1444
<i>viertienden</i> Amsterdam 1454	<i>viertich</i> Haarlem 1445
<i>viertienden</i> Amsterdam 1455	<i>viertich</i> Amsterdam 1446
<i>viertiensten</i> Akersloot 1474	<i>viertich</i> Hoorn 1447
<i>vierthienden</i> Haarlem 1486	(...) <i>viertich</i> Purmerend 1449

De Nederduitse situatie

In het Middelnederduits is de overgang van de besproken klankgroepen tot *-e(e)-*regel, vgl. Mnd. *veer* 'vier', *vertein-*, *vertennacht*; *vertich* '40'; hiernaast ook *dern* 'meisje'. Over het algemeen staat vaak Mnd. *-ee-* naast Mnl. *-ie-*: de prester gingk uppe den veren also en deer 'de priester ging op vier (handen en voeten) als een dier' (Schiller-Lübben). Men kan voor het Westnedsaksisch van eenzelfde situatie uit-

gaan. Het *Corpus*-veertiende-eeuw geeft bijv. voor Overijssel: *vertich* (Rijssen 1346), *vertennacht* voor (Zwolle 1396); voor Drente *veertichstehalf* (Ruinen 1376), (...) *vertich* (Hoogeveen 1347).

Het geval *deerne*

Voor *deerne* is slechts weinig materiaal voorhanden. Van de plaatsen in het MNW (grotendeels eerst veertiende- en vijftiende-eeuws) is de verhouding *dierne* vs. *deerne* ongeveer gelijk. Ik kwam tot twintig gevallen van *deerne*. Twee ervan zijn Brabants (uit Ruusbroek, 1461), verder een Utrechtse (*deernen*, 1445), een Gelderse (*deerne*, 1475), een Vlaamse (*derne*, 1321) en twaalf Hollandse vormen. In twee gevallen was de herkomst niet nader te bepalen dan het vage 'Westmiddelnederlands'. De twaalf Hollandse vormen zijn geattesteerd tussen 1440 en 1545. Dat sluit enigszins aan bij het doorsijpelen van de varianten *veertien* en *veertig* in de spelling van het Hollands.

Op de drempel van het Nieuw-Nederlands

Kiliaan (een Brabander) vermeldt in zijn *Etymologicum* van 1599 **Deerne**. Ministra (...), maar ook **Veertel** / **veertigh** / **veertigh** .j. **viertel** / **vierthien** / **viertigh**. Daarentegen heeft het *Tetraglotton* uit 1562 al *Quadráginta* ... **veertich** en *Quatuórdecim* (...) **veertien**. Het woord *deerne* komt niet in dit woordenboek voor.

Het WNT s.v. *deern* heeft alleen nog bij het eerste citaat anno 1529 de vorm *dierne*, verder steeds *deern(e)*. Het artikel *veertien* is voorzien van de volgende constatering: 'Het vocalisme van ndl. *veertien* wijkt af van dat van het onverbonden telw. *vier*. De tegenstelling *viertien* : *veertien* schijnt echter in het mnl. geen tegenstelling van geographischen doch van chronologischen aard te zijn, en wel in dien zin dat *veertien* pas in de 15de E. gebruikelijker wordt dan *viertien*.'

Bij *veertig* staat de aantekening: 'In de 16de-eeuwsche wdb. (...) komt uitsluitend de vorm met -ee- voor.'

Hoe het verder ging met deze woorden leze men in Van der Sijs, *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*, p. 515.

Conclusie

De conclusie mag zijn dat de besproken overgang van *ie* > *ee* voor *r* plus dentaal in *veertien*, *veertig* en *deerne* voor het eerst in het schrift verschijnt in (het zuiden van?) Brabant in de tweede helft van de dertiende eeuw. Vanuit Brabant, in de veertiende eeuw mogelijk zelfs vanuit het hele zuidoosten van het taalgebied (Brabant en Limburg), hebben de *eer*-vormen zich verspreid in westelijke (Vlaanderen), noordwestelijke (Holland) en noordelijke richting. Hier stuitte het op het Nedersaksische -*eer*-gebied, dat van oudsher *veer*, *ve(e)rteen* en *ve(e)rtich* kende. Uit verschillende variëteit schrijvingen blijkt dat de wisseling *ierT* vs. *eerT* incidenteel bij meer woorden voorkwam dan alleen de genoemde drie. Aan de vooravond van de vorming van de algemene taal was er blijkbaar een minder waarneembaar onderscheid tussen *eerT* en *ierT* dan dat nu het geval blijkt te zijn. Wellicht onder druk van het zuidelijke en oostelijke *veertien*, *veertig* en *deerne* zijn echter alleen deze drie gevallen in de zich vormende standaardtaal gelexicaliseerd. Bij andere woorden (*vierte/veerte*) is de uiteindelijke keus op de meer palatale variant gevallen.

De in de titel genoemde overgang van *-ie-* tot *-ee-* voor *r* plus dentaal heeft dus drie eeuwen (ca. 1250 tot ca. 1550) nodig gehad om zich tot standaardtalige variant te ontwikkelen.

Bibliografie

Literatuur

- Amand Berteloot (1984), *Bijdrage tot een Klankatlas van het dertiende-eeuwse Middelnederlands*. Gent.
- Johannes Franck (1910), *Mittelniederländische Grammatik*. Zweite, neubearbeitete Auflage (Herdruk Arnhem, Gysbers & Van Loon, 1971 = 1910).
- Nicolaas van Wijk (1912), *Franck's etymologisch woordenboek der Nederlandsche taal*. 's-Gravenhage, Nijhoff.
- Adolphe Van Loey (1976), *Middelnederlandse spraakkunst. II. Klankleer*, Groningen, H.D. Tjeenk Willink.
- Jef Van Loon (1986), *Historische fonologie van het Nederlands*. Leuven / Amersfoort, ACCO.
- Marlies Philippa, Frans Debrabandere en Arend Quak (2003), *Etymologisch woordenboek van het Nederlands, A - E*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Margit Rem, *De taal van de klerken uit de Hollandse grafelijke kanselarij (1300-1340)* (2003). Amsterdam, Stichting Neerlandistiek v.u.
- T.H. Le Roux en J.J. Le Roux (1969), *Middelnederlandse Grammatika*, sesde druk. Pretoria, J.L. van Schaik BPK.
- Karl Schiller en August Lübken (1876), *Mittelniederdeutsches Wörterbuch*. Fotomechanischer Neudruck der Ausgabe von 1876. Münster, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1969.
- Adolphe Van Loey (1970), *Schönfelds Historische grammatica van het Nederlands*, achtste druk. Zutphen, N.V. W.J. Thieme & Cie.
- Nicoline van der Sijs (2004), *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag, Sdu Uitgevers.
- P. van Veen en Nicoline van der Sijs (1989), *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*. Utrecht/Antwerpen, Van Dale Lexicografie.
- Jan de Vries / Félicien de Tollenaere (2004), *Etymologisch Woordenboek. Onze woorden, hun oorsprong en ontwikkeling*. Utrecht. Het Spectrum.

Bronnen

- CG = *Corpus-Gysseling* (1977-1987), *Corpus van Middelnederlandse teksten* (15 delen). 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- Corpus-veertiende-eeuw*.
- Etymologicum* = Cornelis Kiliaan (1599), *Etymologicvm tevtonicæ linguæ (...)*. Heruitgave naar de editio tertia Antverpiæ ex officina Plantiniana apud Ioannem Moretum. 's-Gravenhage, Mouton, 1972.
- LW = Leidse Willeram (Willy Sanders, (*Expositio*) Willerammi Eberspergensis Abbatis in Canticis Canticorum. Die Leidener Handschrift. München, Wilhelm Finck Verlag, 1971).
- Lutg.A = *Sinte Lutgart* (CG II, deel 6, 3-103).
- Mfra. RB = David A. Wells (2004), *The Central Franconian Rhyming Bible* ('Mittelfränkische Reimbibel'). Amsterdam/New York, Rodopi.

- MNW = Verwijs, Eelco en Jacob Verdam (1885-1941), *Middelnederlandsch Woordenboek*. 's-Gravenhage, Martinus Nijhoff.
- Moors = Joseph Moors (1952), *De oorkondentaal in Belgisch-Limburg van circa 1350 tot 1400*. [Brussel], Belgisch Inter-Universitair Centrum voor Neerlandistiek.
- Tetraglotton = Christoffer Plantijn (1562), *Dictionarivm Tetraglotton* (...). Heruitgave naar de druk 1562 Antverpiæ In ædibus Ioannis Stelsii, 's-Gravenhage, Mouton, 1972.
- Vangassen = H. Vangassen (1964), *Bouwstoffen tot de historische taalgeografie van het Nederlands. Noordhollandse charters*. [Brussel], Belgisch Inter-Universitair Centrum voor Neerlandistiek.
- VMNW = Pijnenburg, W.J.J. [e.a.] (2001), *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. Leiden, INL.
- WNT = Vries, M. de, L.A. te Winkel [e.a.] (1882-2998), *Woordenboek der Nederlandsche Taal*. 's-Gravenhage en Leiden enz., M. Nijhoff enz.
- WPs = Wachtendonckse psalmen (CG II, deel 1, 43-111).

Het Nederlands als cultuurtaal in Zuid-Afrika

Fritz Ponelis

Aanvankelijk aan de Kaap en later in Zuid-Afrika werd het Nederlands bijna drie eeuwen lang als cultuurtaal gebruikt, van 1652 tot 1925. In deze periode, die hier het *Nederlandse tijdperk* wordt genoemd, zijn er verschillende politieke regimes geweest. Het Nederlandse koloniale tijdperk duurde van 1652 tot 1806. De periode van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (voc) duurde tot 1795, toen de Compagnie de Kaap aan Engeland moest afstaan. Dit Engelse intermezzo duurde tot 1803, toen de Kaap 'weer Hollands werd' en de Bataafse Republiek er tot 1806 het bewind voerde. In 1806 begon het Britse koloniale tijdperk, dat eindigde in 1910, toen de Unie van Zuid-Afrika tot stand kwam.

Het Nederlandse tijdperk wordt op grond van de onderstaande kenmerken in twee fasen onderverdeeld: van 1652 tot 1806, en van 1806 tot 1925.

- In de eerste fase was het Nederlands de enige cultuurtaal van Afrikaanstaligen: het Britse interregnum van 1795 tot 1803 was veel te kort om hier iets aan te veranderen en het Engels als cultuurtaal naast het Nederlands te vestigen. In de tweede fase was het Nederlands niet meer de enige cultuurtaal van Afrikaanstaligen maar had het in deze functie aanvankelijk met het Engels en vanaf het einde van de negentiende eeuw met zowel het Engels als het Afrikaans moeten concurreren.
- In de eerste fase was het Nederlands een minimale cultuurtaal, terwijl het in de tweede fase tot volle cultuurtaal was uitgegroeid.

De eerste fase: 1652 tot 1806

De karakterisering van het Nederlands als minimale cultuurtaal in de fase tot 1806, inzonderheid de Compagniestijd, heeft met drie factoren te doen: het domein (gebruiksterrein), het gebruiksregister en het publiek waarop het Nederlands gericht werd.

Qua domein was het Nederlands in de Compagniestijd weinig meer dan een administratieve taal. Het diende als de taal van optekening van de Compagnie: in dagregisters (waarvan het uitvoerige van Jan van Riebeeck (Bosman en Thom 1950-) het bekendste is), notulen (bijvoorbeeld van de Politieke Raad – het hoogste bestuurslichaam aan de Kaap (Boëseken en De Wet 1957-1984) – en van de kerkeraden), reisjournalen, verslagen van het gerechtshof, en inventarissen.

Het Nederlands was ook kerktaal. De kerk was een instelling binnen de voc: zowel de predikanten als de kerkeraadsleden werden aangewezen of goedgekeurd door de Compagnie. Kerkeraadsnotulen werden bijna zonder uitzondering door predikanten geschreven (Spoelstra 1906), die voor het grootste deel uit Nederland

afkomstig waren. De kerkelijke organisatie was zwak, en de impact van de kerk op de maatschappij gering.

Nederlands was onderwijstaal, maar van georganiseerd onderwijs was er onder het Compagniesbewind weinig sprake. Het minimale onderwijs was een functie van de kerk, die zich ervoor interesseerde voorzover het diende tot het bijbrengen van de elementaire kennis die voor kerklidmaatschap werd vereist.

Het ontbrak de Kaap in de Compagniestijd aan een drukpers (Huigen 1996: 16-17, 153; Biewenga 1996: 118), aan boekhandels, pamfletten, kranten, tijdschriften, aan toneel en een literair verenigingsleven (Huigen 1996: 15). Trouwens, het aantal domeinen waarop formeel Nederlands in de Compagniestijd fungeerde was zo klein dat het in die tijd kwalijk een cultuurtaal kon heten.

Het gebruiksregister van de Nederlandse cultuurtaal in de eerste periode was zeer formeel. De cultuurtaal was primair lees- en schrijftaal en geen spreektaal. Zowel de kanselarijtaal van de Compagnie (met lange, ingewikkelde zinnen en talloze geleerde Franse ontleningen) als de archaïsche taal van de Statenbijbel was uiterst gekunsteld en ver verwijderd van het soort afwijkend Nederlands dat aan de Kaap als spreektaal werd gebruikt.

De Compagnie produceerde geschriften voor zichzelf, voor de hoogmogende heren in Batavia en Amsterdam. Deze talrijke en omvangrijke geschriften werden dus geenszins door het Kaapse publiek gelezen, afgezien van wanneer er resoluties uit dergelijke teksten mondeling en schriftelijk bij wijze van plakaten werden bekend gemaakt. De kanselarijtaal van de VOC was dus geen werkelijk openbare code.

In de vroegste koloniale tijd bevond het Nederlands aan de Kaap zich in een losse, heterogene en veeltalige samenleving (Ponelis 1993). Deze situatie gaf ertoe aanleiding dat er heel snel scherpe verschillen tussen het Kaapse Nederlands en het gesproken en geschreven Nederlands in patria waren ontstaan. Ten gevolge daarvan was de afstand tussen gesproken en geschreven taal aan de Kaap nog groter dan in Europees Nederlands. Er bestond tussen de twee wijd uiteenlopende codes geen organisch verband waardoor de ene door de andere gevoed en versterkt had kunnen worden. Dus ontbrak het de Nederlandse cultuurtaal aan een plaatselijke, Kaapse voedingsbodem.

De bestuurlijke deelname van de kolonisten was beperkt. In de hoofdzetel Kaapstad werd een klein aantal kolonisten in bestuursorganen, zoals de Politieke Raad, de Raad van Justitie en de Weeskamer, benoemd. Buiten Kaapstad – in Stellenbosch, Swellendam en Graaff-Reinet – was de burgerlijke participatie (door heemraden en veldwachters) wat groter. Maar zowel het grootste deel van de kolonisten als het steeds groeiende getal Khoikhoi en slaven waren verstoken van alle bestuurlijke deelname en dus van gelegenheid om met de Nederlandse cultuurtaal in aanraking te komen.

De bevolking maakte beperkt gebruik van het Nederlands als lees- en schrijftaal.

Het lezen werd vooral beknot door de lage graad van alfabetisering (Biewenga 1996, De Wet 1981) vanwege het zwakke onderwijs. Het gebrek aan een plaatselijke drukpers betekende dat aan de Kaap geen boek, tijdschrift of populaire massamedia zoals kranten en pamfletten werden geproduceerd en dat de bevolking dus op de invoer uit Nederland aangewezen was. Boekencirculatie werd verder aan banden gelegd door het gebrek aan bibliotheken. De Statenbijbel was het boek waarmee de

bevolking het meeste te doen kreeg: in de kerk, de huiselijke godsdienstoefening (waarbij ook slaven werden betrokken) en in het onderwijs. Volgens het lectiononderzoek (Ponelis 1996: 89) was de Statenbijbel deel van veel van de karige boekerijen. Anders dan de Compagniesgeschriften was de bijbel dus een openbaar medium, maar evenals de kanselarijcode was de tale Kanaäns onmetelijk ver van de dagelijkse Kaapse taalwerkelijkheid verwijderd. Ontcijferen eerder dan lezen van de bijbel was aan de orde.

Het schrijfvermogen van de brede Kaapse bevolking was vanwege het onvoldoende onderwijs en de lage alfabetiseringsgraad zeer beperkt. Het gebroken Nederlands waarin de teksten van kolonisten waren gesteld laat blijken hoe scherp de omgangstaal (afwijkend Nederlands, Afrikaans) van de cultuurtaal verschildte (vergelijk Ponelis 1996: 102 e.v. voor voorbeelden en bespreking) en hoe problematisch het voor gewone mensen was om de cultuurtaal te bereiken.

De tweede fase: 1806 tot 1925

De Nederlandse cultuurtaal werd in de loop van de negentiende eeuw door een grote verscheidenheid van instellingen ondersteund.

Hoewel de Britse koloniale regering aan de Kaap zich erop toelagde het Engels als dominante taal te bevorderen, had de Nederlandse cultuurtaal aanzienlijk baat gehad bij de sociale en culturele omwenteling die in de Britse koloniale tijd aan de Kaap plaatsvond. Georganiseerd politiek optreden ten bate van de Nederlandse cultuurtaal aan de Kaap kwam tot stand pas in 1880, met de stichting van de Afrikanerbond, die onder de begeesterde leiding van J.H. Hofmeyr met goed gevolg agiteerde voor de erkenning van het Nederlands als parlementaire taal (1882) en de verbetering van de positie van het Nederlands in het onderwijs en de rechtspraak. In de Zuid-Afrikaanse Republiek en de Republiek van de Oranje-Vrijstaat werd het Nederlands in de jaren vijftig van de negentiende eeuw als ambtelijke taal en onderwijstaal ingevoerd.

De Britse koloniale overheid stelde het Engels als onderwijsvoertaal in, maar de enorme verbetering van het algemene onderwijspeil wierp ook goede vruchten af voor de Nederlandse cultuurtaal. Door zowel het grotendeels Engelstalige openbare onderwijs als het meer Nederlandstalige particuliere onderwijs werden de alfabetiseringsgraad en het leesvermogen van Afrikaanstaligen drastisch verbeterd. Grote voorstanders van het Nederlands, bijvoorbeeld J.H. Hofmeyr (Onze Jan), hadden een degelijke Engelstalige opleiding als ruggensteun.

Een particuliere drukpers was reeds in het vorige tijdperk aan het einde van de achttiende eeuw tot stand gekomen (Huigen 1996: 96, 153), precies in welk jaar is niet duidelijk. Wel is bekend dat er in 1796 een almanak door deze pers werd gedrukt. Onder het eerste Britse bewind werd er in 1800 een tweetalige Engels-Nederlandse staatskrant uitgegeven, gevolgd door de *Kaapsche Courant* (1803-1806) van de Bataafse regering. De vrijheid van de pers die in het derde decennium van de negentiende eeuw werd bedongen leidde tot de verschijning van een groot aantal kranten en tijdschriften. Hierdoor kreeg het Nederlands de ruimte om zich tot voertuig voor plaatselijke intellectuele discussie te ontwikkelen. De allereerste particuliere krant, *The South African Commercial Advertiser* van 1824, bevatte ook Nederlandse inhoud. In ditzelfde jaar verscheen *Het Nederduitsch Zuid-Afrikaansche Tijdschrift*

(De Villiers 1936: 44, Huigen 1996: 77-79), dat in 1843 werd opgedoekt. De inhoud was overwegend stichtelijk-godsdienstig, maar het blad bevatte ook nieuwsberichten en bijdragen over sterrenkunde, geneeskunde, natuur, literatuur, kunst, recht, onderwijs en geschiedenis. Na 1824 verschenen er voor kortere of langere tijd verscheidene Nederlandse kranten en tijdschriften (Nienaber 1943), waaronder *De Verzamelaar* (1826), *De Zuid-Afrikaan* (die onder verschillende namen van 1830 tot de jaren dertig van de twintigste eeuw voortleefde), *De Gereformeerde Kerkbode* (1849), *Het Volksblad* (1849), *De Unie* (1905), en tal van andere.

Het Nederlandse boekenbestand van Afrikaanstaligen werd sterk uitgebreid door invoer uit Nederland, maar ook plaatselijk werden er veel boeken gepubliceerd (onder andere door de uitgeverijen Juta en Van de Sandt de Villiers), waarvan hier slechts enkele voorbeelden worden vermeld. In 1868 gaf de firma Juta het *Volksleesboek voor scholen en huisgezinnen in Zuid-Afrika* uit. Dit merkwaardige boek was kennelijk zeer populair: het werd tussen 1868 en 1880 twaalf keer herdrukt. Van de tweede bewerking van 1887 verschenen herdrukken in 1890 en 1897. J.F. van Oordt publiceerde tussen 1896 en 1921 negentien historische romans in de reeks *Zuid-Afrikaansche Historie-Bibliotheek* (Huigen 1996: 95-104, 145-146; Nienaber 1936), waarvan er tot 1937 58.000 exemplaren werden verkocht (Huigen 1996: 97).

De Nederduitsch Gereformeerde Kerk was de instelling die het Nederlands als Zuid-Afrikaanse cultuurtaal het krachtigst bevorderde (Scholtz 1965: 113). Ook andere kerkgenootschappen gebruikten het Nederlands, onder andere in publicaties, bij voorbeeld *De Bode* van het Moravische Zendinggenootschap te Genadendal en bepaalde confessionele teksten van de Anglicaanse Kerk.

Een groot aantal verenigingen beijverden zich voor het gebruik en de bevordering van de Nederlandse cultuurtaal. Aan het begin van de negentiende eeuw werden in Kaapstad verscheidene Nederlandse clubs gesticht (De Villiers 1936: 31-32), waaronder *De Goede Hoop*, *De Goede Trouw* en *De Vriendschap*. De Christelyke Boeken Vereeniging (1853) wist in enkele jaren 60.000 werken van stichtelijke aard te verspreiden. *Ons Spreekuur* (1895) organiseerde zowel voorlezingen uit belangrijke Nederlandse werken als lezingen en debatten over allerlei onderwerpen.

In de bovengenoemde instellingen beijverden vele zowel plaatselijke als Nederlandse intellectuelen zich voor de Nederlandse zaak (De Villiers 1936, Schutte 1986). S.J. du Toit, die zich in het bijzonder voor het Afrikaans als cultuurtaal inzette, wijdde een deel van zijn aanzienlijke krachten aan het Nederlands, onder andere door een aantal werken in het Nederlands te schrijven. De briljante en voortreffelijk geschoolde Nederlander A.N.E. Changuion leverde van 1831 tot zijn vertrek in 1865 als publicist, organisator en pedagoog een enorme bijdrage aan de Nederlandse cultuurtaal. J.H. Hofmeyr was als journalist en later als politicus een prominente voorstander van het Nederlands als de cultuurtaal van Afrikaanstaligen. De academicus W.J. Viljoen uit Stellenbosch was na de Boerenoorlog de prominentste ijveraar voor het Nederlands, door middel van de organisatie de Taalbond, de vereniging *Ons Spreekuur* en het tijdschrift *De Unie* (1905), lijfblad van de Zuid-Afrikaanse Onderwijzersunie. In 1908 gaf Viljoen in medewerking met Hubertus Elffers het eerste uitvoerige plaatselijke Nederlandse woordenboek uit, en in 1916 verscheen de *Zuid-Afrikaanse prozabundel*, waarvan hij mederedacteur was.

Aan het einde van het eerste decennium van de twintigste eeuw was de zon van het Nederlands in Zuid-Afrika aan het ondergaan. Tot voor de Tweede Boerenoorlog van 1899 tot 1902 genoot het Nederlands veel meer organisatorische en intellectuele steun dan het Afrikaans. Maar vanaf 1902 werd het streven om het Afrikaans in plaats van het Nederlands tot cultuurtaal van de Afrikaanstaligen te maken steeds sterker. In 1909 werd de Zuid-Afrikaanse Akademie voor Taal, Letteren en Kunst gesticht om de Nederlandse en Afrikaanse kampen te verzoenen, maar eigenlijk diende de stichting van de Akademie om de voorstanders van het Nederlands te overvleugelen. In 1925, toen artikel 137 van de grondwet van de Unie van Zuid-Afrika werd gewijzigd om het Afrikaans als ambtelijke taal naast het Nederlands in te sluiten, was het Nederlands als cultuurtaal in Zuid-Afrika reeds op sterven na dood.

De schrijver bedankt Siegfried Huigen voor zijn commentaar op een eerdere versie.

Bibliografie

- Biewenga, A. (1996), 'Alfabetisering aan de Kaap de Goede Hoop omstreeks 1700', in: *Tydskrif vir Nederlands en Afrikaans* 3, 109-121.
- Boëseken, Anna J. en G.C. de Wet (red.) (1957-1984), *Suid-Afrikaanse Argiefstukke. Resolusies van die Politieke Raad 1651-1743*. Pretoria, Staatsdrukker.
- Bosman, D. en H.B. Thom (red.) (1952), *Daghregister gehouden by den oppercoopman Jan Anthonisz van Riebeeck. Deel 1*. Kaapstad, Balkema.
- Elffers, H. en W.J. Viljoen (1908), *Beknopt Nederlands woordenboek voor Zuid-Afrika*. Kaapstad, enz., Juta.
- Huigen, S. (1996), *De weg naar Monomotapa*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Nienaber, P.J. (1936), *D'Arbez as skrywer*. Pretoria, De Bussy, en Kaapstad, HAUM.
- Nienaber, P.J. (1943), *'n Beknopte geskiedenis van die Hollands-Afrikaanse drukpers in Suid-Afrika*. Bloemfontein, Nasionale Pers.
- Ponelis, F.A. (1993), *The development of Afrikaans*. Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Ponelis, F.A. (1996), 'Variëteite van Nederlands in die 18e eeu aan die Kaap', in: *Taal en Tongval Themanummer* 9, 86-111.
- Scholtz, J. du P. (1965), *Die Afrikaner en sy taal 1806-1875*. Kaapstad, Nasou.
- Schutte, G.J. (1986), *Nederland en de Afrikaners. Adhesie en aversie*. Franeker, T. Wever.
- Spoelstra, C. (1906), *Bouwstoffen voor de geschiedenis der Nederduitsch-Gereformeerde Kerken in Zuid-Afrika. Deel I*. Kaapstad, HAUM.
- Villiers, Anna J.D. de (1936), *Die Hollandse Taalbeweging in Suid-Afrika*. Annale van die Universiteit van Stellenbosch, Jaargang xiv, Reeks B, Aflewering 2.
- Wet, G.C. de (1981), *Die vryliede en vryswartes in die Kaapse nedersetting 1657-1707*. Kaapstad, Die Historiese Publikasie-Vereniging.

Stomme Duitsers en rauw vlees etende Inuit: concurrerende land- en inwonernamen

Riemer Reinsma

Een van de vreemdste inwonernamen ter wereld, zo lijkt het op het eerste gezicht, is wel die van de Inuit, bij velen beter bekend als de Eskimo's. *Inuit* betekent 'de mensen' (het enkelvoud is *Inuk*). Merkwaardige naam: waarom zou een feit benoemd moeten worden dat zo evident is – het feit dat deze wezens ménsen zijn? Zou daar twijfel over kunnen bestaan, en zo ja bij wie? Bovendien heeft de naam Inuit geen *onderscheidende* waarde ten opzichte van andere menselijke bewoners. Daar komt nog bij dat de Inuit in het uiterste noorden van de planeet wonen, en er dus nauwelijks burens zijn van wie ze zich zouden móéten onderscheiden.

Veel burens waren er inderdaad niet, en dan nog alleen in het zuiden, maar ze wáren er wel. Toen de Inuit achtduizend jaar geleden uit Siberië naar het noorden van Amerika en Groenland kwamen, stuitten ze in het zuiden op Algonkin-Indianen. Van de naburige Algonkin-stam, de Montagnais, kregen de Inuit de schimpnaam Eskimo opgeplakt: 'rauwvleeseter'. (Volgens de *Encyclopaedia Britannica* zou dit achterhaald zijn en zou er een verband zijn met een woord voor sneeuwschoenen; dan valt echter moeilijk te verklaren waarom de Eskimo's dit als een kwetsende naam zouden hebben opgevat. Volgens de *Oxford English Dictionary* is het woord *Eskimo's*, in de vorm *Esquimaues*, voor het eerst opgetekend in 1584.) Welnu, dat maakt de zaak opeens veel duidelijker. Nu blijkt uit welke *hoek* de naam Inuit gekomen is: zij hebben die zelf bedacht. En ze bedoelden er niet zomaar mee dat ze mensen waren, nee, zij waren 'dé mensen', 'de enige echte mensen'. Soms zal een dergelijke naam zijn ontstaan uit verzet tegen een eerdere, ongewenste naam.

Als we een blik werpen op de etymologieën van oude land- en volknamen, valt het op dat het namenpaar Inuit – Eskimo beslist geen uitzondering was. Het verschijnsel dat twee namen uit verschillend perspectief gekozen werden was misschien eerder regel dan uitzondering. Vrij uitzonderlijk is wel, dat het namenpaar Eskimo – Inuit tot op de huidige dag is blijven voortbestaan, al is er verschil: op de landkaart hebben de *Inuit* geen sporen achtergelaten, de Eskimo's wel – in het eigen gebied zelfs: er is een Eskimo Island in Quebec, en een Eskimo Lake en Eskimo Point in de North-West Territories. Namen zoals deze waren de wapens in een geluidloos verbaal gevecht, waarbij de een de ander uitscheldt en de ander zichzelf juist ophemelt. Het verschijnsel zal zich veelvuldig hebben voorgedaan bij prehistorisch levende volken en stammen, in een tijd toen er nog geen formeel afgebakende territoria waren en kleinere of grotere conflicten aan de orde van de dag waren. Veel stammen zullen onder meer dan één naam bekend hebben gestaan: de zelfgekozen naam en een of meer door de

buren gekozen namen. Soms is op de kaart nog iets te zien van de namenstrijd. Zo is de Amerikaanse rivier *Iroquois* genoemd naar de Irokezen, de ‘ware slangen’; de stam had deze bijnaam te danken aan de Algonkin-Indianen (www.tolatsga.org/iro.html). Zelf noemden de Irokezen zich, niet gehinderd door bescheidenheid, *Ongwehonwe* ‘superieure mensen’ of *Ongwanonsionni* ‘wij van het lange huis’, naar de langwerpige gebouwde huizen waarin meerdere families woonden (*Catholic encyclopedia*). Maar dié namen zijn op de kaart nergens te vinden.

We hoeven trouwens niet ver van huis om de taalkundige overblijfselen te vinden van zulke namenoorlogen. Sterker, we kunnen thuisblijven. Het Engelse woord *Dutch* gaat immers terug op het in de achttiende eeuw aangetroffen woord *teudisk* ‘behorend tot de stam’; dezelfde stam waarnaar Duitsland genoemd is. De woorden *Dutch* en *Duits* zijn dus in feite synoniemen van *Inuit*. Minder bekend is, dat er ook een scheldwoord heeft gecirculeerd. Lang geleden hebben de Slavische ‘buren’ een naam bedacht voor de Germanen naast ze: ‘de stommen, zij die niet spreken’. Deze naam leeft voort in de Russische woorden *njemjets* en *njemjetski* voor ‘Duitser’ respectievelijk ‘Duits’ (de Poolse termen zijn vrijwel gelijkkluidend). De naam herinnert aan een oud misverstand: A. kan geen woord uitbrengen omdat hij de taal van B. niet verstaat, en B. denkt dat A. dus doofstom is. Over zichzelf waren de Slavische buurvölker eveneens duidelijk: zelf waren zij ‘de sprekers’ (*slovo* = woord [*Oxford English Dictionary*]). Denk aan namen als Slovenië of Joegoslavië (Zuid-Slavië). Overigens is deze afleiding van *slovo* niet onomstreden (Pfeifer 1993; Kluge 2002).

In sommige plaatsnamen in oostelijk Duitsland en westelijk Polen, op de plaats waar vroeger de Germaans-Slavische taalgrens lag, is het woord *njemjets* nog te herkennen: in het oosten van Duitsland ligt een stadje Niemtsch, in Polen een plaatsje Niemcza. Deze namen belichamen een paradox: ze vertellen ons in het Slavisch... dat er op die plek Germanen woonden. Waarschijnlijk moeten we daaruit afleiden dat de bevolking in beide plaatsen tijdens de naamgeving voor het grootste deel Slavisch was, met een niet onaanzienlijke Germaanse minderheid; een minderheid die voldoende opviel om als grondslag te dienen voor de naam ‘Stommen’.

De ‘namenoorlogen’ konden heel verschillend aflopen. De meest tragische uitkomst was dat de zelfgekozen, soms rijkelijk complimenteuzen naam roemloos het loodje legde, ook in het eigen gebied van de naamgevers, en dat de scheldnaam het won: in buiten- én binnenland. Dit lot viel de Irokezen ten deel, die deze scheldnaam zelf trouwens óók onbekommerd gebruiken, hoogstwaarschijnlijk niet gehinderd door kennis van de etymologie.

Twee namen voor hetzelfde volk

(niet in de tekst genoemd)

zelf gegeven naam

Inte ‘mannen’
Dakota’s ‘bondgenoten’
Lik-si-yu ‘superieure mensen’
Ankwehonwe ‘het ware volk’

door anderen gegeven

Apaches ‘vijanden’
Sioux ‘kleine slangen’
Cayuse (< Frans: *cailloux*) ‘mens van de stenen’
Mohawks ‘aasvreter’

Een tweede mogelijke afloop was, dat de scheldnaam wel ingang vond bij de rest van de wereld maar niet bij de 'beledigde' groep. Als voorbeeld kunnen hier de Eskimo's dienen, die eeuwenlang onder die naam in de wereld bekendstonden. Pas ver in de twintigste eeuw lukte het de Eskimo's, die blijkbaar etymologisch goed onderlegd waren, om de wereld – of een flink deel ervan – de wetenschap bij te brengen dat *Eskimo* een scheldnaam was. Met het gevolg dat *Inuit* op het Nederlandstalige deel van internet een flink aantal keren voorkomt: ruim 9.000 treffers, tegenover 27.000 maal *Eskimo*. Bij deze gedeeltelijke omslag heeft misschien meegespeeld dat de Eskimo's als (tot voor kort) natuervolk op sympathie van bepaalde kringen in de geïndustrialiseerde wereld konden rekenen.

Een derde mogelijkheid was dat zowel de zelfgegeven naam als het scheldwoord bleef voortbestaan en dat beide ingang vonden bij de buitenwereld, of een deel daarvan. Soms alleen een *deel* van de buitenwereld, want het zijn alleen de Slaven die de Duitsers 'uitschelden' – nu uiteraard zonder dat ze zich daarvan bewust zijn.

Enkele zelfgegeven namen waarvan geen burens-*'pendant'* bekend is
(niet in de tekst genoemd)

Birma, Myanmar	'de sterken'
Turkije	'land der sterken'
Mongolen	'de dapperen'
Franken	'de dapperen', 'de vrijen'
Skiptaren	'adelaarszonen'
Thailand	'land der vrijen'
Duitsers, Teutonen	'de stam'
Kabylen	'het volk, de stammen'
Pamphylië	'alle stammen'
Oeigoeren	'bondgenoten'
Mandsjoerije	'de reinen'
Sri Lanka	'prachtig land'

Overigens konden zowel de zelfgekozen namen als namen die van de burens afkomstig waren, ook een 'objectief' karakter hebben, zonder dat er van zelfverheffing of van 'schelden' sprake was. Zo heeft de naam die de Navajo-Indianen van een naburige stam kregen het karakter van een neutrale beschrijving; de betekenis is: 'de mensen van de beplante velden'. Eenzelfde neutraal karakter heeft de naam van de volksstam der Chatten ('mutsen'), naar wie de Duitse deelstaat Hessen genoemd is; dat 'mutsen' sloeg op de karakteristieke haardracht, die op een tulband leek.

Woeden er ook in onze tijd nog namenoorlogen van dit type? Afgezien van de rivaliserende namen Eskimo en Inuit is er nauwelijks sprake meer van dat een zelfgekozen naam van een volk of staat het moet opnemen tegen een door anderen gekozen naam. En als er meer dan één naam bestaat, heeft dat niet te maken met veronderstelde verschillen in menselijk gedrag en karakter tussen de stammen of volken, maar met *politieke* onenigheid tussen die staat en zijn omgeving. Zo stond enkele tientallen jaren lang de zelfgekozen naam Duitse Democratische Republiek tegenover de door West-Duitsland gekozen naam Oostzone.

Wel bestaat er op veel plaatsen in de wereld een geheel ander type namenstrijd. Het gaat daarbij om de vraag welke naam bepaalde zeeën, zee-engtes en baaien moeten hebben (of houden). Bij deze conflicten gaat het niet om de nationale trots, zoals bij de prehistorische volken, maar om puur materiële belangen: soms zijn er bijvoorbeeld onder de desbetreffende zee delfstoffen aangetoond of worden die er vermoed. Landen die aan weerszijden van een dergelijk water liggen verschillen (of verschillen) soms van mening over de grens van hun territorium, en brengen hun standpunt onder meer tot uiting door het water in kwestie naar het eigen land te vernoemen. Zo spreken de Britten van Strait of Dover, maar de Fransen van Pas de Calais.

Soms leidt dat tot grote politieke emoties, zoals in het geval van de Japanse Zee, tussen Japan en Korea. Deze zee had ook Koreaanse Zee kunnen heten – en zo heeft hij ook wel geheten, althans onder de Koreanen zelf. Toch spreekt de rest van de wereld meestal van de Japanse Zee. We weten vrij nauwkeurig hoe deze strijd tot nu toe verlopen is (hij lijkt nog niet ten einde). In de achttiende en negentiende eeuw waren er nog verschillende namen, naast elkaar, waarvan geen de overhand kreeg: Japanse Zee, Koreaanse Zee, Oostelijke Zee en Oostzee. Pas tijdens de Russisch-Japanse oorlog (1905) begon de naam Japanse Zee het in de rest van de wereld te winnen van Koreaanse Zee. Iedereen realiseerde zich plotseling dat Japan een regionale grootmacht was geworden. Japan demonstreerde dat trouwens nog eens extra, toen het Korea in 1910 onder de voet liep en er een bezettingsmacht vestigde. In 1929 verscheen de naam Japanse Zee dan ook in de eerste editie van *The limits of oceans and seas*, een uitgave van de Internationale Hydrografische Organisatie (IHO).

Maar de Koreanen hebben daar nooit in willen berusten, en oefenen al jaren diplomatieke druk uit om de naam Japanse Zee (Sea of Japan) te veranderen. Ze zien wel in dat de term Koreaanse Zee het in de internationale gemeenschap niet zou halen, en zouden het liefst zien dat de oude naam Oostzee (East Sea) in ere hersteld werd. Daarbij beroepen zij zich op het voorbeeld van de Noordzee, een neutrale naam waarin alle omliggende staten zich kunnen vinden. Overigens is de Japanse Zee of 'Oostzee' strikt genomen niet helemaal te vergelijken met de Noordzee, want in feite zit ook in de naam 'Oostzee' natuurlijk weer een perspectief verstopt, al is het ditmaal een Koreaans perspectief: de 'Oostzee' ligt ten oosten van Korea, niet ten oosten van Japan.

Omdat de Koreanen wel inzien dat de naam Oostzee – als dé naam voor deze zee – een fata morgana is, stellen zij nu een compromis voor: de namen Oostzee en Japanse Zee moeten in alle atlassen en officiële documenten en op kaarten *naast elkaar* worden gebruikt. Dat is ook in overeenstemming met de regels van de internationale cartografie, zo betogen de Koreanen. Want in 1974 heeft de IHO zich achter het principe geschaard dat eenzelfde geografische object meer dan één naam kan krijgen wanneer de aanpalende landen het niet over de naam eens zijn.

Heeft al dit gelobby van de Koreanen eigenlijk wel zin? Vechten ze niet tegen windmolens – ook al hebben ze op papier gelijkgekreken van een organisatie als de IHO? Zeker heeft het zin. De Koreaanse ambassade in de VS meldt op haar website dat onder andere de grote atlassenuitgever Rand McNally sinds 1997 al over de brug is en *beide* namen vermeldt: East Sea en Sea of Japan.

Het valt overigens aan te nemen dat het lobbyen alléén niet voldoende zou zijn geweest, en economische factoren de doorslag hebben gegeven. En zoals de naam Koreaanse Zee ván de landkaart is verdreven doordat Japan een grootmacht werd, zo komt de naam East Sea er nu óp dankzij het feit dat Zuid-Korea zich de laatste halve eeuw heeft opgewerkt van een onderontwikkeld land tot een hoog ontwikkelde staat met 48 miljoen inwoners.

Als we ten slotte het Koreaanse streven naar een ‘aanvullende’ naam voor de Japanse Zee vergelijken met het streven van de Inuit om de scheldnaam Eskimo’s uit de wereld te helpen, dan valt een interessant verschil op. De Inuit zijn, voorzover ik weet, nooit een lobby begonnen om de atlassen te ontdoen van namen waarin het woord Eskimo zit. Conclusie: zó hoog zit die scheldnaam ze blijkbaar ook weer niet.

Bibliografie

Catholic encyclopedia (1910), online op www.newadvent.org: *Iroquois*.

Encyclopaedia Britannica, online (2004): *Eskimo*.

Kluge (Elmar Seebold, red.) (2002), *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 24ste druk. Berlin: *Sklave*.

Oxford English Dictionary, 2de druk (1989): *Eskimo*, *Slovene*.

Pfeifer, Wolfgang (red.) (1993), *Etymologisches Wörterbuch des Deutschen*, 2de dr. Berlin: *Slawist*.

Van Utrechtters en Utrechtenaars

Ewoud Sanders

Hoe noem je een inwoner van Utrecht: een *Utrechter* of een *Utrechtenaar*? Het korte antwoord luidt: het mag allebei. In de praktijk bestaat hier echter verwarring over. Verwarring bij de taalgebruikers, in de media en in de woordenboeken. Dat komt met name doordat *Utrechtenaar* ook twee taboebetekenissen heeft. Behalve ‘inwoner van Utrecht’ betekent het namelijk ‘homoseksueel’ en ‘pedofiel’. Over hoe *Utrechtenaar* aan die seksuele betekenissen komt, bestaat eveneens verwarring. Ik zal hier proberen deze kluwen voor eens en voor altijd te ontwarren.

Eerst iets over de verwarring bij de taalgebruikers. In 1995 zei liedjeszanger Joop Visser, beter bekend als Jaap Fischer, tegen *Het Parool*: ‘Ook al woon ik er allang niet meer, ik voel me een echte Utrechter. *Utrechter* ja, een *Utrechtenaar* is iets heel anders.’ Een paar jaar later, in 1998, zei een andere bekende inwoner van de Domstad, Henk Westbroek, tegen *Het Parool*:

Ik ben een echte Utrechter, te herkennen aan een wat lijzige, trage manier van praten en een ironische kijk op de dingen. Een *Utrechtenaar* is weer wat anders. Volgens de dikke Van Dale is dat een homoseksueel. Stamt nog uit de tijd van de Unie van Utrecht, toen er hier allemaal geparfumeerde, wufte, ik zal maar zeggen homofiele Fransen rondliepen.

En in *Trajectum*, een intermagazine van de Hogeschool van Utrecht, staat, onder het kopje ‘Utrecht voor beginners’: ‘Zeg overigens nooit *Utrechtenaar* tegen een *Utrechter*. *Utrechtenaar* betekent ook homoseksueel en daar zijn sommige stadsge-noten niet van gediend.’

Kranten

Is het dus zo dat alle inwoners van Utrecht alleen *Utrechter* willen worden genoemd? Nee, er zijn er ook die uit puristische overwegingen per se *Utrechtenaar* gebruiken – ik kom daar aan het eind op terug – en er zijn Domstadjers die helemaal niet weten dat *Utrechtenaar* seksuele betekenissen heeft. Ik zal straks aantonen dat die laatste groep groot is.

De meeste kranten noemen de inwoners van Utrecht *Utrechtters*. Om u een indruk te geven: in 2003 kwam *Utrechter(s)* in de digitale leggers van het ANP, het *Algemeen Dagblad*, *NRC Handelsblad*, *Het Parool*, *Trouw* en de *Volkskrant* 213 maal voor, tegen slechts 18 *Utrechtenaar(s)*. Voor de goede orde: bij die *Utrechtenaars* ging het geen enkele keer om homoseksuelen of pederasten. Sommige kranten geven in hun stijl-

gids expliciet de voorkeur aan *Utrechter* boven *Utrechtenaar*. Dit geldt voor onder meer *NRC Handelsblad* ('Een inwoner van Utrecht heet een *Utrechter*. *Utrechtenaar* is een (oude) benaming voor "homoseksueel"'), *Trouw* ('Utrechtenaar kan *Utrechter* betekenen, maar ook homo of pederast') en voor het *Utrechts Nieuwsblad*. In de stijlguides van laatstgenoemde krant staat simpelweg *Utrecht*, *Utrechts*, *Utrechter* – de *Utrechtenaar* ontbreekt. Een van de samenstellers van deze gids schreef desgevraagd ter toelichting: 'Collega's die Utrechtenaar gebruiken, zullen worden weggehoond – ook al hebben ze misschien formeel gelijk.'

Woordenboeken

Wat zeggen de hedendaagse woordenboeken nu over deze kwestie? In Koenen (1999) en *Het Groene woordenboek* (2002) ontbreekt zowel *Utrechter* als *Utrechtenaar*. Van Dale *Hedendaags Nederlands* (2002) kent alleen *Utrechter*, met als definitie 'inwoner van Utrecht'. Volgens Kramers (2002) is *utrechtenaar* (zonder hoofdletter) een informele aanduiding voor 'homofiel' en zijn *Utrechter* en *Utrechtenaar* (met hoofdletter) synoniem voor 'iemand geboortig of afkomstig uit Utrecht'.

De Grote Van Dale is een geval apart. In de twaalfde editie, uit 1992, was alles nog helder. Bij *Utrechtenaar* las je dat dit drie betekenissen heeft: 'inwoner van Utrecht', 'homofiel' en 'pederast'. Bij *Utrechter* stond dat dit een ander woord was voor *Utrechtenaar* in de eerste betekenis. Van Dale zei dus: inwoners van Utrecht kunnen zowel *Utrechters* als *Utrechtenaren* worden genoemd.

In de dertiende druk, uit 1999, volgde een *Verschlimmbesserung*, zoals de Duitsers zeggen. Hoewel *Utrechter* in de hedendaagse media de overhand heeft, werd juist dit woord uit de Grote Van Dale geschrapt. Wat overbleef was *Utrechtenaar*.

In de twaalfde druk maakte de Grote Van Dale nog geen onderscheid tussen *Utrechtenaar* mét en zónder hoofdletter. In de dertiende druk wel. Volgens de jongste editie van de Grote Van Dale betekent *utrechtenaar* (met een kleine letter) 'homofiel' of 'pederast'. Voor *Utrechtenaar* (met een hoofdletter) worden wij verwezen naar *-enaar*, waar staat: '(na een plaatsnaam) achtervoegsel waarmee van aardrijkskundige namen (vooral plaatsnamen) mannelijke persoonsnamen worden gevormd die betekenen: inwoner van de plaats of het gebied dat door het grondwoord genoemd wordt'. In de daarop volgende opsomming vinden we *Utrechtenaar* (met een hoofdletter) terug, in gezelschap van onder meer *Roeselarenaar* en *Wervikenaar*.

Zou het voor veel gebruikers van de Grote Van Dale meteen duidelijk zijn dat *Utrechtenaar* – al dan niet met een hoofdletter – nog steeds drie betekenissen heeft, terwijl er bij het trefwoord slechts twee worden genoemd? Nee. Sterker nog: diegenen die bij hoog en laag volhouden dat *Utrechter* het enige juiste woord is voor 'inwoner van Utrecht', verwijzen graag naar Van Dale om hun gelijk te onderbouwen.

Verwarring

Hoe is deze verwarring nu ontstaan? De eerste vraag die we moeten beantwoorden is hoe een inwoner van Utrecht vroeger werd genoemd. Vanaf de zestiende eeuw kom je geregeld *de burgers van Utrecht* of *de inwoners van Utrecht* tegen, samen met *die van Utrecht* en *Utrechtschman*. Vanaf de achttiende eeuw is *Utrechtenaar* de gewone aanduiding. Vooralsnog is *Utrechter* voor het eerst aangetroffen in 1882 ('een

Utrechter houdt van geen nieuwigheden'), maar ook toentertijd was *Utrechtenaar* de gewone vorm. Zo komen er in de digitale leggers van *De Groene Amsterdammer*, die de periode 1877-1940 bestrijken, slechts 8 *Utrechter(s)* voor, tegen 35 *Utrechtenaar(s)*. Dit is dus precies het omgekeerde van het huidige beeld.

Het is overigens niet zo, zoals soms wordt beweerd, dat *Utrechtenaar* de logische afleiding zou zijn van een plaatsnaam die op *-trecht*, *-tricht* of *-drecht* eindigt. *Haastrecht*ers komt even vaak voor als *Haastrechtenaars*, de *Maastrichtenaars* winnen het ruimschoots van de *Maastrichters*, maar bij Barendrecht, Duivendrecht, Holendrecht, Loosdrecht, Mijdrecht, Papendrecht, Pendrecht en Wieldrecht heeft de vorm plaatsnaam + *-er(s)* duidelijk de overhand op plaatsnaam + *-enaar(s)*, terwijl dit bij Moordrecht, Ossendrecht, Sliedrecht en Zwijndrecht andersom is.

De volgende vraag die moet worden beantwoord betreft de seksuele betekenissen van *Utrechtenaar*. Sinds wanneer kennen wij die? Of beter: sinds wanneer zijn die in de woordenboeken vastgelegd? En: welke verklaringen zijn hiervoor gegeven?

Voorzover bekend zijn de eerste hints dat er een verband bestaat tussen de stad Utrecht en 'tegennatuurlijke seks', te vinden in het spreekwoordenboek van P.J. Harrebomée (1809-1880). In 1861 vermeldde Harrebomée onder het trefwoord *Utrecht* de uitdrukking *die komt van Utrecht*, met als verklaring 'Men zegt dit bij het biljarten, wanneer een bal van achteren wordt geraakt.' Daarnaast nam hij, zonder enige verklaring, onder het kopje *Utrechtenaar* dit rijmpje op:

*Hoed u nu, hoed u dan,
Hoed u voor een' Utrechtschman.*

In 1864 noemde Harrebomée dit rijmpje en de uitdrukking *hij komt van Utrecht* in een inventarisatie van 'Utrechtsche spreekwoorden' in de *Utrechtsche Volks-Almanak*. Ter introductie schreef hij: 'Over de verklaring laat ik mij niet uit.' Volgens hem werden de genoemde uitdrukkingen (samen met onder meer *de meisjes uit het Sticht zijn lui, lekker en licht*) 'overal gebezigd, behalve te Utrecht, waar wellicht de meeste niet eens bekend zullen zijn'.

Pederast

Na Harrebomée bleef het in de woordenboeken lange tijd stil rond de *Utrechters* en de *Utrechtenaars* – althans in de seksuele betekenissen. In 1866 komen we de *Utrechtenaar* tegen in het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* (WNT) bij het achtervoegsel *-aar*, in gezelschap van onder meer *Leidenaar*, *Hagenaar* en *Egyptenaar*. In de decennia daarna duiken er nog verschillende *Utrechtenaars* op in citaten in het WNT (*Utrechter* ontbreekt in dit wetenschappelijke woordenboek), maar telkens seksloos.

Verschueren kent *Utrechtenaar* sinds de eerste druk uit 1931, Koenen sinds de elfde druk uit 1911 en Kramers (*Nederlands woordenboek*) sinds de eerste druk uit 1946 – allemaal slechts voor inwoner van de Domstad. Het is de Grote Van Dale die in 1950 als eerste vermeldt dat *Utrechtenaar* behalve 'inwoner van Utrecht' ook 'homosexueel' kan betekenen. Het is tevens de eerste keer dat Van Dale *Utrechtenaar*

opneemt. In 1984 voegt Van Dale als derde betekenis ‘pederast’ toe – een betekenis die door geen enkele andere bron wordt bevestigd.

In de tweede helft van de twintigste eeuw worden de seksuele betekenissen van *Utrechtenaar* in allerlei woordenboeken vermeld, met als voornaamste het *Bargoens woordenboek* uit 1974 van Enno Endt. In de eerste editie van dit waardevolle boekje, uit 1972, vermeldde Endt slechts dat *Utrechtenaar* in de betekenis ‘homoseksueel (persoon)’ afkomstig was uit ‘de corpsstudententaal van weleer’. In de tweede druk uit 1974, waarin hij allerlei aanvullingen verwerkte, voegde Endt drie uitdrukkingen aan dit lemma toe: *van Utrecht zijn; een Utrechtenaar draagt zijn broek achterstevoren* en *hij is van achter de Dom*. Al deze uitdrukkingen, die in latere woordenboeken ijverig zijn overgenomen, leggen een verband tussen Utrecht en homoseksualiteit.

Herkomst

Waar komt die associatie tussen Utrecht en homoseksualiteit nu vandaan? Bij Harrebomée lezen we hier niks over, noch in de Grote Van Dale. Het is Endt die zich in 1974 als eerste aan een etymologie waagt. Hij verklaart een en ander vanuit de zegswijze *hij is van achter de Dom* ‘waarin deze hoogopgaande toren voor het manlijk geslachtsdeel staat’.

Kortom, via de Dom als symbool voor de erecte penis, met een vrije associatie op *achter(kant)*, komen we uit bij homoseksualiteit.

Het had gekund, maar het is niet zo. Met de opkomst van de homostudies in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw kwam de goede verklaring al snel in beeld. Dit is bovenal de verdienste van de Haagse historicus Leo Boon (later aangevuld door onder meer Pieter Koenders, Theo van der Meer en D.J. Noordam). Boon schreef in 1969 zijn doctoraalscriptie over *Sodomie en sodomieprocessen in Holland 1730-1731*, in 1976 publiceerde hij hierover in het ‘regionaal-historisch tijdschrift’ *Holland*, in 1980 in *Groniek* en in 1982 in *Spiegel Historiae*. Boon was van plan zijn dissertatie aan dit onderwerp te wijden, maar hij overleed in 1986. Gelukkig werd zijn werk in 1997 alsnog bezorgd door zijn voormalige promotor, de Leidse hoogleraar Ivo Schöffer, onder de titel ‘*Dien godlosen hoop van mensen*’. *Vervolging van homoseksuelen in de Republiek in de jaren dertig van de achttiende eeuw*.

Zoals we hierboven al zagen, meent de Utrechtse diskjockey Henk Westbroek dat *Utrechtenaar* ‘homoseksueel’ betekent sinds de Unie van Utrecht, vanwege de grote hoeveelheid geparfumeerde Fransen die indertijd naar Utrecht kwamen. We komen deze verklaring wel vaker tegen, zij het doorgaans met betrekking tot de *Vrede* van Utrecht van 1713, in plaats van tot de *Unie* van Utrecht van 1576. Volgens de historicus Pieter Koenders kwamen er in 1713 inderdaad ‘nogal wat sodomistische praktijken aan het licht onder de vele voor de onderhandelingen samengekomen buitenlanders’, maar verder wijst hij deze uitleg van de hand.

Dat is logisch, want de verklaring van Leo Boon is veel aannemelijker. We zagen een relatie tussen de Dom, Utrecht en homoseksualiteit. Welnu, Boon laat zien dat bij de grote sodomieprocessen die tussen 1730 en 1732 in Utrecht werden gevoerd, de Domtoren een cruciale rol speelde. De vervolging van de Utrechtse homoseksuelen begon namelijk met een klacht van de huisbewaarder van de Dom. Die huisbewaarder, Josua Wils, deed op 12 januari 1730 aangifte bij het Utrechtse gerecht van een

geval van sodomie (anale coïtus) tussen twee mannen, van wie hij er een had herkend. Het 'delict' was gepleegd op de tweede verdieping van de Domtoren, pal naast de woning van Wils, die de mannen *in flagranti delicto* had betrapt. Wils verklaarde tegen het gerecht dat dit geval niet op zichzelf stond. De Dom, een koffiehuis in de buurt en een kloostergang bij de Dom waren volgens hem vaste ontmoetingsplaatsen voor sodomieten.

Het pleit voor de toenmalige hoofdofficier van het gerecht dat hij de heetgebakerde Wils niet zomaar op zijn woord geloofde. Om te zien wat er waar was van diens beschuldigingen vormde de hoofdofficier een gerechtcommissie die ter plaatse, in de Domtoren, via een gat in een muur vaststelde dat zich daar inderdaad mannen overgaven aan 'het quade werck'. Nadat de eerste verdachten waren opgepakt, bleek het niet om een incident te gaan maar om een compleet homoseksueel netwerk, dat zich tot ver buiten de grenzen van Utrecht uitstrekte. In de jaren daarna werden honderden homoseksuelen opgepakt, deels op basis van belastende verklaringen van de homoseksuele prostitué Zacharias Wilsma. In totaal werden 289 mannen vervolgd; 70 werden ter dood gebracht, vele anderen werden verbannen en gefolterd.

Over deze processen valt veel meer te vertellen, maar het gaat hier om de geschiedenis van de woorden *Utrechter* en *Utrechtenaar*. Daarover zegt Boon het volgende:

Al was er over de sodomietenvervolging in Utrecht in de 18e eeuw slechts weinig gepubliceerd, nog lang moet men er in de stad elkaar over hebben verteld of gefluisterd – te vele medeburgers waren er bij betrokken geweest. Maar in volgende eeuwen ging dit in de algemene herinnering verloren. Alleen in enkele zegswijzen bleef er iets van hangen. [...] Nog in deze eeuw trouwens is in Nederland, vaak zonder dat men de oorsprong weet, 'Utrechtenaar' een scheldwoord voor de homoseksueel. Menige ruzie op de studentensociëteit kon ontstaan wanneer men, onwetend of met opzet, een Utrechter met 'Utrechtenaar' aansprak. Dat onderscheid tussen Utrechters en Utrechtenaren was in 1730 bij de sodomietenvervolging in die stad geboren.

Ik twijfel niet aan het gelijk van Boon – de seksuele betekenissen van *Utrechtenaar* en van de uitdrukkingen *hij is van achter de Dom* en *een Utrechtenaar draagt zijn broek achterstevoren* gaan uiteindelijk terug op de Utrechtse sodomieprocessen uit het begin de achttiende eeuw (sinds 1999 staat er op het Domplein een homomonument om dit te gedenken). Toch zal het velen verbazen dat we hier pas honderddertig jaar later, in de tweede helft van de negentiende eeuw, de eerste sporen van terugvinden in de woordenboeken.

Dit is echter minder vreemd dan het lijkt. Tot in het begin van de negentiende eeuw verschenen er in Nederland en Vlaanderen vrijwel alleen vertaalwoordenboeken. Een uitvoerige beschrijving van de inheemse woordenschat begon pas halverwege de negentiende eeuw goed op gang te komen. Veel woordenboekenmakers – merendeels schoolmeesters, pastoors of dominees – waren daarbij terughoudend in het opnemen van 'vieze woorden' of woorden met een aanstootgevende betekenis.

In feite is honderddertig jaar zo lang nog niet. De seksuele betekenis van *neuken* is in 1653 voor het eerst geboekstaafd. De Grote Van Dale vermeldde deze betekenis

voor het eerst in 1898, Koenen sinds 1974 en Verschuieren pas in 1979 – 326 jaar na dato. Men moet hierbij bedenken dat deze ‘handwoordenboeken’ veel op scholen werden gebruikt en dat ze volgens sommigen een opvoedkundige waarde moesten hebben.

Studententaal

Heeft preutsheid ook een rol gespeeld bij de trage registratie van de seksuele betekenis van *Utrechtenaar*? Zonder enige twijfel. Toevallig weten we dat voor één woordenboek zeker. In 1996 schreef de Leidse letterkundige C.A. Zaalberg een stukje over het woord *Utrechter* in het tijdschrift *Onze Taal*. Daarin haalt hij een herinnering op aan C.B. van Haeringen (1892-1983), de Utrechtse taalkundige die vanaf 1946 *Kramers’ Nederlands woordenboek* samenstelde. ‘Toen professor Van Haeringen’, aldus Zaalberg, ‘een nieuwe bewerking van *Kramers’ Woordenboek* gepubliceerd had, vroeg ik hem waarom hij wel *Utrechtenaar* had opgenomen, maar niet *Utrechter*. Zijn antwoord was bepaald kribbig. Het kwam erop neer dat het niet-vermelde woord *Utrechter* een zinspel impliceerde op de obscene bijbetekenis van het gebruikelijke *Utrechtenaar*, en dat hij zoiets in zijn woordenboek niet duldde.’

Anders gezegd: Van Haeringen weigerde *Utrechter* op te nemen omdat hij daarmee impliciet zou erkennen dat *Utrechtenaar* ‘homoseksueel’ kan betekenen! Overigens heeft Van Haeringen het verzet tegen *Utrechter* niet lang volgehouden. In 1957 vermeldde hij het voor het eerst in de zevende druk van zijn woordenboek, hoogstwaarschijnlijk omdat het indertijd steeds gangbaarder werd.

Ik breng u in herinnering dat in *De Groene Amsterdammer* tussen 1877 en 1940 veel meer *Utrechtenaars* voorkwamen dan *Utrechters* en dat dit in de hedendaagse kranten precies andersom is. Het is duidelijk dat die omslag grotendeels moet zijn veroorzaakt door de seksuele betekenis van *Utrechtenaar*, maar is ook bekend welke krachten daarbij een rol hebben gespeeld?

Ja, daar zijn verschillende aanwijzingen voor. Endt schreef al in het *Bargoens woordenboek* de seksuele betekenis van *Utrechtenaar* te hebben opgetekend in ‘de corpsstudententaal van weleer’. Desgevraagd antwoordde Endt dat deze informatie berust op een eigen observatie. Begin jaren vijftig was Endt lid van het Amsterdamse studentencorps.

We zagen dat ook Leo Boon verwees naar het studentencorps. Hij schreef: ‘Menige ruzie op de studentensociëteit kon ontstaan wanneer men, onwetend of met opzet, een Utrechter met “Utrechtenaar” aansprak.’ Deze zin is voorzien van een noot die luidt: ‘Herinnering uit de studententijd van I. Schöffers (1945-48) en A.J. Veenendaal (1958-1965)’. Schöffers (die mondeling toelichtte ‘voor mijn studententijd had ik nog nooit van de seksuele betekenis van *Utrechtenaar* gehoord’) studeerde in Amsterdam, Veenendaal in Utrecht.

Zaalberg schreef in 1996 in *Onze Taal* ook iets over het gebruik van *Utrechtenaar* in studentenkringen: ‘De gewoonte van Leidse en Delftse studenten om hun Stichtse collega’s met ironische beleefdheid “Utrechters” te noemen, zal zeker nog niet uitgestorven zijn.’

Kortom, de tweespalt die is ontstaan tussen *Utrechter* en *Utrechtenaar* zal zijn aangewakkerd door corpsstudenten. Na hun studie kwamen zij op plaatsen terecht van waaruit zij de positie van *Utrechter* konden versterken. Dit laatste blijkt onder meer uit publicaties van B.J. Martens van Vliet, de samensteller van *De vollekstaol van de stad Uterech*.

Volgens Martens van Vliet – die zelf per se *Utrechtenaar* genoemd wil worden – is *Utrechter* aan de Utrechtenaars opgedrongen door een voormalige hoofdredacteur van het *Utrechts Nieuwsblad* (UN), G.J. van Heuven Goedhart (1901-1956). Op 15 mei 1999 schreef hij hierover in het UN:

UN-redacteur E. Verthoren vertelde mij in 1965 dat in 1933 de nieuw aangetreden hoofdredacteur Van Heuven Goedhart de redacteurs opdroeg het woord 'Utrechtenaar' (inwoner van Utrecht) te vervangen. En wel door het verzonnen, preutse en kinderachtige woord 'Utrechter'. Zeker nu homoseksualiteit een gewoon verschijnsel is, en algemeen aanvaard, wordt het tijd dat deze krant het tot in de jaren 1930 door iedereen gebruikte woord 'Utrechtenaar' (inwoner van Utrecht) in de kolommen terugbrengt.

Meerderheid

Van Heuven Goedhart trad op 1 juli 1933 aan als hoofdredacteur van het UN. Hij bleef dit tot 17 mei 1940, toen hij 'wegens de veranderde politieke omstandigheden' werd ontslagen (hij was een felle tegenstander van het nationaal-socialisme). Hoewel Van Heuven Goedhart bekendstond als een 'sterke persoonlijkheid' met 'een uitgesproken mening die hij graag scherp formuleerde', moet hij in de kwestie *Utrechter* of *Utrechtenaar* toch niet meteen zijn zin hebben doorgedrukt. Althans, een steekproef in de oude leggers van het UN leert dat de krant hoogstwaarschijnlijk op 1 januari 1937 van *Utrechtenaar* op *Utrechter* is overgestapt, overigens zonder de lezers hierover te informeren. Een paar jaar later dus dan oud-redacteur E. Verthoren zich herinnerde.

De keuze van het UN voor *Utrechter* heeft zonder twijfel veel invloed gehad op andere kranten. Er zal enige tijd overheen zijn gegaan, maar in de loop van de tweede helft van de twintigste eeuw kozen ook de andere kranten voor *Utrechter*, net als de gemeente en de provincie Utrecht. Als de stadskrant, de gemeente en de provincie het zo doen, zullen veel krantenredacties hebben gedacht, wie zijn wij dan om het beter te weten? Op 7 juni 1996, tijdens een prijsuitreiking in de Utrechtse Schouwburg, deed de toenmalige burgemeester van Utrecht Ivo Opstelten nog een duit in het zakje door te zeggen: 'Voor eens en altijd zeg ik dat het is: *Utrechter* en niet *Utrechtenaar*.' Dat een burgemeester hier in feite niks over te zeggen heeft, doet er niet toe.

Goed, het is duidelijk dat de media, de gemeente en de provincie voor *Utrechter* hebben gekozen, ten koste van *Utrechtenaar*, maar voor welke vorm kiezen de meeste taalgebruikers buiten de media en de officiële instanties?

Als wij op het Nederlandstalige gedeelte van Google kijken, krijgen wij (in november 2004) 12.600 resultaten voor *Utrechter(s)* en 27.500 resultaten voor *Utrechtenaar(s)*/ *Utrechtenaren*. Ik heb geen poging gedaan om vast te stellen hoeveel van die *Utrechter(s)* te vinden zijn op webpagina's van kranten en van gemeentelijke

of provinciale instanties, maar hoe dan ook hebben de *Utrechtenaars* op internet een flinke voorsprong op de *Utrechter(s)*. Mijns inziens is dat een goede indicatie dat de seksuele betekenis van *Utrechtenaar* tegenwoordig nog slechts bij weinigen bekend is.

Dat laatste is veelzeggend. Vrijwel alle bronnen die *Utrechtenaar* afwijzen – de instanties, de kranten, de stijlguides, de hoogopgeleide taalgebruikers – verwijzen hiervoor naar de Grote Van Dale. Zoals gezegd vermeldt dit woordenboek sinds 1950 dat *Utrechtenaar* ook ‘homoseksueel’ betekent. Maar door mensen die zich in hun taalgebruik niet laten leiden door stijlguides of door woordenboeken, wordt *Utrechtenaar* onbekommerd en op grote schaal gebruikt – net als van de achttiende tot in de tweede helft van de twintigste eeuw.

Feitelijk is de halsstarrige keuze voor *Utrechter* dus heel merkwaardig en al helemaal als je naar de onderbouwing kijkt. Via Harrebomée en/of Van Dale is de seksuele betekenis van *Utrechtenaar* geactiveerd in de taal van de corpsstudenten, maar daarbuiten lijkt zij nauwelijks te zijn gebruikt. Het zou dus correct zijn als de Grote Van Dale bij de seksuele betekenis van *Utrechtenaar* zou toevoegen dat die ‘verouderd’ is, want behalve in de discussie over de juiste aanduiding voor ‘inwoner van Utrecht’, kom je die betekenis nooit meer tegen. Wellicht zou zo’n toevoeging het voor sommige kranten makkelijker maken om, in navolging van veel andere hedendaagse taalgebruikers, weer gewoon *Utrechtenaar(s)* te gaan gebruiken.

De uitdrukkingen *hij komt of is van Utrecht* of *hij komt van achter de Dom* voor ‘hij is homoseksueel’ staan niet op zich. Ook in diverse andere uitdrukkingen wordt een verband gelegd tussen homoseksualiteit en geografische herkomst. We zien dit onder meer in:

- *hij is van de Franse ambassade* (als iemands broek openstond zei men wel: *de Franse kerk staat open*);
- *hij is de Griekse beginselen toegedaan*, dan wel: *hij is Grieks georiënteerd*;
- *het is een Hagenaar*;
- *hij heeft de Hollandse ziekte* (men zegt dit in Suriname. Volgens een naslagwerk gaan veel Surinaamse mannen naar Nederland als ze ontdekken dat ze homoseksueel zijn);
- *hij is een Italiaan of hij speelt Italiaans*;
- *hij komt uit of van Nigtevecht*;
- en: *hij begaat de Engelse zonde*.

In de vijftiende eeuw was *bouger* of *bogger* (vergelijk het Engelse *bugger*) een gangbaar woord voor ‘sodomiet’. Dit gaat terug op Bulgaar – men dacht dat de Bulgaren zich met dergelijke praktijken inlieten.

De hese lokroep van het sijsje: enige overpeinzingen bij een imaginair woordenboek van klanknabootsingen

Ed Schilders

Heel veel papegaaien heten Coco, maar de Coco die ik bedoel woonde in het Commodore Hotel in West-Beiroet, en wel in de jaren tachtig van de vorige eeuw: oorlogsdagen voor Beiroet. Op zekere dag werd Coco ontvoerd door een militie van de druzen, vermoedelijk omdat het dier bekendstond om de prachtige wijze waarop het stukken uit Beethovens Vijfde en de Marseillaise kon fluiten. Waar de ontvoerders echter niet op gerekend hadden, was dat Coco ook perfect mitrailleurvuur, inslaande granaten en geweerschoten kon nabootsen. Dat was schrikken, in zo'n militiekamp. Ze brachten Coco terug naar het Commodore Hotel.

Ik ontleen deze belangwekkende informatie aan het voorwoord van *De roep van de papegaai in een lege wereld* van H. van Boxtel (2004), een intrigerende inventaris van papegaaiengeluiden in de wetenschappelijke literatuur. Van Boxtel kent nog meer bijzondere voorbeelden van *imitatio* door papegaaien (bijvoorbeeld Suri-naamse papegaaien die het aap-noot-mies kennen), maar zijn studie gaat uiteindelijk over hoe natuurvorsers het natuurlijke geluid van de papegaai op schrift hebben gesteld. Heel mooi en veelzijdig is bijvoorbeeld het geluid van de *Coracopsis nigra* (Madagascar): *Kark...kahrk*, en ook wel *dûr-tie...dûr-tie...dûr-tie-jo...o*. Stel u circa vijfhonderd van dergelijke beschrijvingen voor (alle wetenschappelijk) en het zal u duidelijk zijn waaraan deze verzameling haar waarde dankt: aan de schoonheid van de nabootsingen, aan een ongeëvenaarde opeenvolging van letters die samen een roep of een zang van een vogel voorstellen. Niet het bedoelde geluid fascineert mij, maar het woordbeeld. H. van Boxtel is dan ook geen taalkundige of ornitholoog, maar beeldend kunstenaar.

Papegaaien zijn ongelooflijk veel betere klanknabootsers dan mensen, al mag ter verontschuldiging van de mens aangevoerd worden dat papegaaien hun nabootsingen niet op hoeven te schrijven. Als Coco uit Beiroet zijn geweesalvo's aan het papier zou moeten toevertrouwen, zou hij waarschijnlijk net zo hopeloos tekortschieten als de natuurvorser op Madagascar; taal en notenschrift laten hem voortdurend in de steek.

De problemen die zich bij het optekenen van klanken voordoen kan ik het best inleiden met een onomatopée uit het bekende lied 'De Wielewaal'. Immers: 'Dudeldjo klinkt z'n lied; dudeldjo en anders niet'. Dit is een vrij nauwkeurige weergave van de 'jodelroep' van de wielewaal, en de liedtekst houdt daar expliciet en tegelijk zeer verwarrend rekening mee in de regel: 'Daar jodelt hij op zijn schalmei.' Maar 'anders niet'? Gaan we te raden bij het onvolprezen *Vogelslag* van Jos Swiers (Den Haag, 2004;

oplage 25 exx.) dan vinden we daarin drie notaties van die jodelroep: *dieduudlio*, *diwidlio*, *dudélio*. Swiers put voor wat hij zijn 'Fonetisch vocabularium' noemt uit Nederlandse vogeldeterminatiegidsen, en zijn verzameling is net als die van Van Bortel geordend op de klankreeks, op het woordbeeld dus. Een vogelnaamregister brengt de talige variaties, de pogingen tot geluidsherkenning, in kaart. Zoeken we bijvoorbeeld naar de sijs – door Swiers beminneijk genoteerd als 'sijsje' – dan vinden we niet alleen *pipipipi* (onder het vliegen) maar ook vier varianten op de zogenaamde 'hese lokroep': *sjoewiet*, *tsoewiet*, *tsie...zit*, en *tsie...zi*.

Een *Groot Woordenboek van de Onomatopösis* was lange tijd een van mijn hartenwensen, maar gezien de omvang van de verzamelingen van Van Bortel en Swiers lijkt het me wenselijk dat de materie wordt ondergebracht in een meerdelige encyclopedie (waarvan dus al twee delen bestaan). Uiteraard kan de digitale bundeling van de diverse delen een totaalordening bewerkstelligen, zodat we in één oogopslag kunnen zien dat mannetje bergeend (Swiers) *ak-ak-ak* roept, en de *Psittacula calthorpae* (Van Bortel) *ak-ak-ak-ak-ak*.

De vraag is dan: wat staat er in die andere delen? Ik zal die vraag slechts ten dele beantwoorden. Pogingen mijnerzijds om tot een eerste aanzet te komen van wat zich een taxonomie van het onomatopoëtisch woord mag noemen, zijn tot nu toe gestorven in de nietsontziende drift van wetenschappers, liedjesschrijvers, striptekenaars en woordkunstenaars om alles wat klinkt een geschreven vorm te geven. Van Jan Hanlo's *oote* tot de Beatles met *ob-la-di, ob-la-da*. Van *ooze-wieze-wooze* en *ploem ploem jenka* tot *harba-lo-ri-fa* (zong den hertog) en *sim-sa-la-dim bom bam sa-ladom sa-la-dim*. De complexiteit van een dergelijk naslagwerk mag ik misschien illustreren met klanknabootsingen uit het stripverhaal *Het Geheim van Vondel* (T. de Mattos/L. Swinkels; Oisterwijk, z.j.).

- *smakkk* (val)
- *iiiiiii* (piepende autobanden)
- *bof* (vuist op hoofd)
- *piieeeeep* (noodstop auto)
- *hinnikkk* (paarden)
- *klop kattaklop kattaklop* (nog meer paarden)
- *blaff* (pistoolschot)
- *paw* (zelfde pistool, nu in scheepsrui)
- *aarrrrhaaa* (gesmokkelde papegaai in scheepsrui; niet in Van Bortel)

In overmoedige buien heb ik zelfs al namen bedacht voor de diverse onderdelen van zo'n encyclopedie. Deel 'Instrumentopee' zou de uitbundige traditie moeten bevatten voor weergaven van de klank van muziekinstrumenten. *Doedle bomle*, bijvoorbeeld, uit het 'Keerlenlied', een verklanking van doedelzak en trom, gaandeweg uitgebreid tot *doedle bomle rom bom bom*. Het *Reteteretetereterttet* uit 'Ich bin ein Musikant', een lied waarbij het notenschrift uitdrukkelijk is aangevuld met richtlijnen voor de tekst van nog vier andere coupletten: *tjingeltjangel* (triangel), *ta, ta, tatata* (saxofoon), *sjoemboem sjoemboem* (contrabas), en *rombom, rombom, rombom* (trommel).

In ‘Machinatopee’: *sjerre bekke spoelza*, het geluid van een weefgetouw (uit het lied ‘Vier weverkens’). Nader onderzoek met Google zou wenselijk zijn om vast te stellen hoe mensen het geluid hebben opgeschreven dat hun modem maakt als het verbinding zoekt met internet.

De nabootsing van autonome lichaamsgeluiden dient nog nader onderzocht te worden. Het laat zich vermoeden dat we hier het minder beschaafd terrein van *burrhrp* (boer) en *pfffffft* (flatus) betreden, maar dergelijke lichaamsluchtverplaatsingen zijn linguïstisch of etymologisch even interessant als bijvoorbeeld het rillerige *burrrrrhhh*, en het bij hoge koorts vastgestelde *klakkedeklakkerek-lak-klakla-klak*. In dit verband mag ik wijzen op een baanbrekend artikel in *Maledicta* (Waukesha, 1982) van August A. Imholtz, de man die de buikborreling definitief op de taalkundige soundmixkaart heeft gezet met zijn artikel ‘Borborygm and the Borbor-family of dirty words’. Deze materie dient niet verward te worden met het weergeven van emoties (die niet-autonoom zijn maar neurosensorisch-afhankelijk), zoals opluchting (*pffffff* – wel te onderscheiden van *pfffffft*), keelschrapen (*ahum*), knarsetanden (*grrrr...*), en het op popartschilderijen waargenomen *sobb...* In dit deel zal de onomatolexicograaf casu quo -encyclopedist zich ook geconfronteerd zien met een bijzondere complicatie: het neurolinguïstisch schemergebied tussen wil (besturing) en aandrang (behoefte). Daartoe rekenen we, vooralsnog, de nabootsing van hoesten, lachen, snotteren, snuiten, smakken en niezen. Pijnbeleving lijkt in dezen belangrijk (*aaaaauw!*; *aiaiaiaiai!*; *hi-i-i-i-i-i!*). Betreft het hier in veel gevallen nog de zogenaamde halfgeleiders van de stemband, dan blijft nog de vraag of bijvoorbeeld een schrikreactie (*aaaarghh*; *aaaaah*; *oeioei*) daartoe behoort dan wel een afgezonderd onderzoeksterrein zal zijn. Ook verwondering (*o?*; *oh?*; *ooh?*) verdient nader onderzoek.

Een van de meesteisende delen van mijn voorgenomen encyclopedie zal het deel – meerdere delen? – zijn waarin de klanken worden nagebootst die niet bestaan. Daarin zullen we onder andere te maken krijgen met wat ik voorlopig zal benoemen als pseudotaal. Lemma: *chouberski ou ou ou*. Dit surro-Russisch is te vinden in het lied ‘Fai do li’ – en die titel is weer pseudo-Italiaans. Hetzelfde lied bevat ook pseudo-Spaans (*hidalgo hi hi hi* en *tsjoemdira a a a*). Ook dit is Russisch:

King kang koelewoelewoele watschi

King kang kewa, king kang kewa

Ellas lava protabawa

Ellas lava protaba

Oemba (7 keer)

(uit: ‘Russisch Hongerlied’, in *Zangbundel*, Tilburg, z.j., ca. 1950)

Ach, wat zou ik graag weten wat *koelewoelewoele* was. Wie *Ella*, en wat *lava*. Of hoe haar hese lokroep.

Met het bovenstaande hoop ik zowel enige problemen geschetst te hebben die de ordening van klanknabootsing beheersen, alsmede de vreugden daarvan. Als basis heb ik de encyclopedische onderverdeling gesuggereerd (een poging tot taxonomie).

Afzonderlijke delen zouden een alfabetisch-lexicografische opzet mogen hebben, aangezien mijn voorkeur uitgaat naar woordbeeld, meer dan naar orgaan of spreker. Moderne (multi)media-toepassingen maken het echter mogelijk de data te combineren. Ik suggereerde de mogelijkheid om de brondelen door middel van digitale verwerking op schrijfwijze te dwarsordenen. Een andere manier van ordening zou die op klankoorsprong – bij voorkeur onomato-etymologisch – mogen zijn, maar hier lijken vooralsnog enige bezwaren, zo niet wetten, te bestaan tussen droom en daad.

Ten slotte hecht ik eraan ook de anekdotische ingang (Coco) niet te verwaarlozen. Maar het mooist lijkt me toch de verrassing van het woord(beeld). Je opent het boek en dan staat daar op pagina tweehonderd het lemma *hiiiii fli fla flo fli fal de ral de fli fla flo*.

Met als toelichting:

‘GRASPARKIET – bijna door een dikke zwarte kater opgepeuzeld; zie ook: *pffffff*; Beiroet; Coco.’

Blokzijl, Balkbrug, Biddinghuizen: de ontvangst van het ABN

Harrie Scholtmeijer

In haar boek *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN* legt Nicoline van der Sijs de nadruk op de aanbodzijde van de standaardtaal: wie schiepen deze taal, wat brachten zij er zoal in? Dat is een heldere afbakening van het onderwerp, en ook nog eens een heel praktische. Alleen over die aanbodzijde valt al een dik boek vol te schrijven. Toch is het voor de geschiedenis van de standaardtaal ook van belang te weten hoe de andere kant eruit ziet. Hoe is het aanbod van de spraakkunstenaars, de propagandisten, de onderwijzers terechtgekomen in de samenleving? Wanneer werd dat aanbod aangenomen, wie namen het aan, en waar werd het doorgegeven?

Tot nu toe heeft die 'vraagzijde' van de standaardtaal vrij weinig aandacht gekregen, wat misschien samenhangt met dat specifieke proces van vraag en aanbod. Het aanbod kunnen we vrij helder traceren, dankzij de individuele aanbieders en hun geschriften zoals die bijvoorbeeld in het boek van Nicoline van der Sijs beschreven worden. De opname van dat aanbod door de samenleving is veel ongrijpbaarder, omdat we hier te maken hebben met een anonieme massa, die haar verrichtingen niet in schriftelijke vorm achterlaat. Bij een andere gelegenheid heb ik de receptie en acceptatie van de (standaard)taal het volkskundige aspect van taal genoemd. De verspreiding van de standaardtaal door de samenleving kan men op dezelfde manier beschouwen als de verspreiding van de kerstboom of het koffiedrinken, ooit populaire onderwerpen in de volkskunde.

Hoe vreemd het ook moge klinken, gewend als we zijn aan een samenleving waarin bijna iedereen Nederlands spreekt: het Nederlands als gesproken taal is nog maar een betrekkelijk jong verschijnsel. Zo'n tweehonderd jaar geleden was het Nederlands uitsluitend schrijf- en kanseltaal, en sprak iedereen in Nederland, van hoog tot laag, dialect. Pas in de loop van de negentiende eeuw begint het Nederlands als *gesproken* taal op te komen, het eerst in de grote steden in het westen van Nederland. Op het Nederlandse platteland maakt de grote massa pas in de twintigste eeuw kennis met het gesproken Nederlands.

In deze bijdrage willen we wat laten zien van de opmars van het Standaardnederlands door de taal van drie kolonisatieplaatsen in Nederland te bekijken. Kolonisaties hebben als voordeel dat ze een min of meer duidelijk beginpunt hebben, waarop we ook de taalontwikkeling kunnen laten aanvangen. De taal van zo'n kolonie kan dan, als alle taal, wel de nodige ontwikkelingen hebben doorgemaakt, maar er is altijd iets in blijven hangen van die oorspronkelijke taal op het moment van vestiging.

Drie kolonisaties

De oudste kolonisatie die we bespreken is Blokzijl, in het uiterste westen van Overijssel, vroeger aan de kust van de Zuiderzee en nu begrensd door de Noordoostpolder. In de Middeleeuwen was daar al een vestiging, maar die stelde in vergelijking met de naburige plaatsen Vollenhove, Steenwijk en Kuinre heel weinig voor. Een plotse-linge en snelle opkomst maakte Blokzijl pas mee rond 1550, toen Johan van Ligny, graaf van Aremberg en stadhouder in Noord-Nederland, rond Blokzijl waterwegen aanlegde en in Blokzijl een haven bouwde. Daarmee kreeg Blokzijl een sleutelpositie in de ontsluiting van het veengebied dat in die tijd in exploitatie werd gebracht. Kort daarna speelt Blokzijl een belangrijke rol in de opstand tegen Spanje, en wordt het een Hollandse voorpost in Overijssel. In korte tijd ontwikkelt de vloot van Blokzijl zich tot een omvang van meer dan honderd zeeschepen; er wordt wel gezegd dat Blokzijl destijds meer van zulke schepen telde dan de rest van Overijssel bij elkaar.

Ook waar nu Balkbrug is, ten noordoosten van Zwolle, heeft eeuwenlang wel iets van bewoning bestaan, aan de oude handelsweg van Ommen naar Hooogeveen. Maar ook hier werd Doornroosje wakker gekust door de aanleg van een kanaal, te weten de Dedemsvaart, die ter hoogte van Balkbrug de oude landweg kruiste. Met de aanleg van die vaart begon baron Van Dedem in 1809, en twee jaar later was hij gevorderd tot de oude landweg. Daar werd een brug over de vaart gebouwd, en de vestiging bij de kruising van water- en landweg, die naar die brug genoemd is, begon zich vanaf die tijd zeer snel te ontwikkelen. Er kwamen industrieën als bezembinderijen en heideborstelmakerijen, eekschillers deden de plaats aan, en er kwam een verdere toeloop van vreemdelingen door het stichten van de bedelaarskolonie Ommerschans en het Rijksopvoedingsgesticht.

Net als Blokzijl en Balkbrug ligt Biddinghuizen, halverwege Dronten en Harderwijk, aan een kanaal, de Hoge Vaart. Maar eigenlijk heeft het zijn ontstaan niet te danken aan het omzetten van land in water, maar juist aan de verandering van water in land. De plaats ligt in de polder Oost-Flevoland, die in 1956 werd drooggelegd. Een autochtone kern was hier, in tegenstelling tot Blokzijl en Balkbrug, niet aanwezig. De bouw van Biddinghuizen startte in 1961 en vijftig jaar later telde de plaats al ruim vierduizend inwoners.

Blokzijs

De taal van Blokzijl staat nog altijd wat apart van de omgeving. Een ‘manneltje’ is hier een *mantjen*, en niet *mannegien* (Kuinre) of met umlaut *männegien* (o.a. Vollenhove). De woorden *oud*, *hout* en *zout* worden uitgesproken als *oud*, *out* en *zout*, net als in Blankenham en Kuinre. Zelfs *zolder* is in Blokzijl gediftonggeerd tot *zouder*. Het gebruik van één woord *lègen* voor zowel ‘liggen’ als ‘leggen’ deelt het Blokzijs met én het Kuinders en het Hollands, en hetzelfde geldt voor de verledentijdsvormen *brocht* ‘bracht’ en *docht* ‘dacht’. In al die gevallen wijkt het Blokzijs af van de meerderheid van de Overijsselse dialecten, waarin *old*, *holt*, *zolt*, *liggen*, *bracht* en *dacht* gezegd wordt.

Maar in andere belangrijke opzichten is het Blokzijs onverdacht Overijssels. De lange klinkers *ie* en *uu* zijn niet gediftonggeerd, dus niet *ij* resp. *ui* geworden. De *n* aan het einde van woorden als *lopen*, *eten*, *werken* wordt duidelijk uitgesproken. De

achter in de mond gevormde klinkers *oo* en *oe* krijgen in sommige gevallen umlaut, en worden dan met *eu* uitgesproken: *zeun* 'zoon', *greunte* 'groente'. Net als de hele Kop van Overijssel laat het Blokzijls de *h* aan het begin van woorden weg: *elft* 'helft', *ulp* 'hulp'.

Er is één verschijnsel waarin Blokzijl 'meer Overijssels' is dan Overijssel zelf. In het overgrote deel van Overijssel wordt de Nederlandse *aa* uitgesproken als *ao* (ook wel gespeld *oa*), dat is de klank die we horen in het woord *controle*. Maar niet elke *aa* wordt zo uitgesproken. Alleen de van oorsprong reeds lange *aa* heeft dit proces van 'verdonkering' ondergaan, bijv. *schaop* 'schaap'. In het Nederlands komen we ook een lange *aa* tegen die ontstaan is door rekking van een oorspronkelijk korte *a* in een open lettergreep, bijv. *water* (vgl. Duits *Wasser*, met nog altijd korte *a*). Dat proces van rekking in open lettergreep heeft zich in Overijssel afgespeeld ná de verdonkering van *aa* tot *ao*, en de *aa*'s die door rekking zijn ontstaan (en oorspronkelijk niet lang waren) hebben zich aan dat verdonkeringsproces onttrokken. Nog altijd maakt de Overijsselaar verschil tussen *schaop*, met *ao*, en *water*, met *aa*, en demonstreert daarmee – onbewust natuurlijk – de verschillende historische oorsprongen van de klanken die in het Nederlands zijn samengevallen tot *aa*. Ook in het Blokzijls zijn die verschillende historische oorsprongen samengevallen in één klank, zij het niet de *aa*, maar de *ao*. In het Blokzijls komt de *aa* niet voor, en worden woorden die elders een *aa* hebben (bijv. *water*) uitgesproken met een *ao* (*waoter*). Blokzijl is de enige plaats in Overijssel waar dat voorkomt.

We kunnen de *ao* in het Blokzijlse woord *waoter* verklaren als een geval van overgeneralisatie. In de zestiende eeuw hebben de nieuwkomers in Blokzijl van hun buren, en van hun autochtone stadsgenoten – die al heel gauw een minderheid werden – de *ao* gehoord in woorden waar zij een *aa* uitspraken. Vervolgens hebben ze al hun *aa*-woorden in *ao*-woorden omgezet, ook de woorden die in het Overijssels een *aa* hebben, zoals *water*. Dat de *ao* in de standaardtaal niet voorkomt, speelde geen rol – eenvoudigweg omdat de standaardtaal toen nog geen rol speelde. Bij de vorming van hun *koine* hebben de immigranten die zich in de zestiende eeuw massaal in Blokzijl vestigden zich vooral gericht op het nog aanwezige en omringende dialect.

Balkbrugs

Het dialect van Balkbrug doet wat Nederlandser aan dan de dialecten die ten zuiden of ten noorden ervan worden gesproken. Zo heeft Balkbrug een lange *ee* in *ketel* en *rekel*, en geen umlaut in de verkleinwoorden *hondtie* en *hokkie*, terwijl zo'n drie kilometer ten zuiden van de plaats, richting Ommen, *kettel* en *rekkel* respectievelijk *höndtie* en *hökkie* wordt gezegd. Drie kilometer noordwaarts, richting Oud-Avereest en Zuidwolde, vindt men diftongering in woorden die in Balkbrug en in het Nederlands een *ie* hebben: *drije* 'drie', *knije* 'knie'. Het Balkbrugs spreekt net als het Nederlands het telwoord *viere* met een *ie* uit (ten noorden *vere*), en *zepe* met een *ee* (ten noorden *ziepe*). Dit ten opzichte van het directe noorden en zuiden wat Nederlandser klinkende dialect vindt men ook onmiddellijk ten westen en oosten van Balkbrug, van Nieuwleusen tot Lutten, plaatsen die eveneens liggen aan de Dedemsvaart of wat daar na demping van over is. Hier kwamen immigranten uit verschillende streken bij elkaar wonen, en in de negentiende eeuw betekende dat, dat verschillende dialecten

bij elkaar kwamen. Waar verschillende dialecten conflicteren in verschillende benamingen voor een begrip, wordt nog wel eens het Nederlandse woord als 'neutrale' uitweg gekozen. Dat veronderstelt natuurlijk wel dat het Nederlands zich al enige positie heeft verworven, en dat ook de gewone man en vrouw op de hoogte zijn van Nederlandse aanduidingen voor een bepaald begrip. Nederlandse woorden in een kolonisedialect betekenen dus dat het Nederlands op het moment van kolonisatie al terrein begon te winnen.

Biddinghuizens

De opmars van het Standaardnederlands die ten tijde van de kolonisatie van Balkbrug begon, heeft in Biddinghuizen zijn voltooiing bereikt. Anders valt niet te verklaren dat bijna iedereen hier min of meer accentloos Nederlands spreekt. Dat is voor Nederland een bijzondere situatie, ook al zegt het populaire misverstand dat dat in Haarlem (ook) het geval zou zijn. In Biddinghuizen is een kleiner wordende groep die niet accentloos spreekt. Dat zijn de mensen die destijds als kolonist naar de plaats zijn getrokken. Die kolonisten komen uit uiteenlopende delen van Nederland, en bij die oudere generatie is nog een mozaïek van dialecten te horen: Zeeuws, Achterhoeks, Zuid-Hollands etc. Maar elk van die dialecten kent te weinig vertegenwoordigers om dominant te worden. In plaats daarvan is een heel ander dialect dominant in radio en op televisie, in het onderwijs, in de krant, en dat is het Standaardnederlands. Dat heeft bij de kinderen van Biddinghuizen het ouderlijk dialect of accent verdrongen. Die kinderen hebben het dialect van thuis, dat ze elders amper hoorden, gelaten voor wat het was, en zijn massaal op dat inmiddels zo vertrouwde bovenregionale, accentloze Nederlands overgestapt – niet alleen de kinderen van hoogopgeleide ouders, maar ook die van laagopgeleiden. Alle ter plaatste geboren in Biddinghuizen spreken dat accentloze Nederlands.

Ter afsluiting

De drie kolonisaties, Blokzijl, Balkbrug en Biddinghuizen, weerspiegelen in hun volkstaal de positie van het ABN op het moment van kolonisatie. In het zestiende-eeuws Blokzijl heeft het Nederlands geen plaats verworven: de taal is er gedeeltelijk zelfs 'meer Overijssels' dan in het omringende Overijssel zelf. Het negentiende-eeuwse Balkbrug laat een aarzelend begin van het Nederlands als uitdrukkingsmiddel voor de gewone man en vrouw zien. In naoorlogs Biddinghuizen is het Nederlands door brede lagen van de bevolking opgenomen als de dagelijkse spreektaal – in een positie dus die tot voor kort in ons land door het lokale dialect ingenomen werd.

Bibliografie

Materiaal uit het Blokzijs is afkomstig uit P. Poorter, *Blokzielugger Schippers* (Kampen: IJsselacademie, 1989). De Balkbrugse woorden zijn aangeleverd door de groep die daar ten behoeve van het *Woordenboek van de Overijsselse Dialecten* maandelijks een vragenlijst invult. De groep wordt geleid door de heer J.W. Nijensikkens, en op deze plaats wil ik hem en zijn groepsleden hartelijk dank zeggen. De taal van Biddinghuizen is beschreven in mijn dissertatie (*Het Nederlands van de IJsselmeerpolders*, Leiden 1992) en, in meer toegankelijke vorm, in het eerste hoofdstuk van mijn boek *Utrechts, Veluws en Flevolands* (Den Haag: Sdu, 2002), deel 10 van de door Nicoline van der Sijs geredigeerde serie *Taal in stad en land*.

Het Oudnederlands en zijn frequentste woorden

Tanneke Schoonheim

Hoewel veel mensen nog steeds van mening zijn dat het zinnetje *hebban olla vogala...* niet alleen het oudste, maar ook zo ongeveer het enige Oudnederlands is dat uit de periode voor 1200 is overgebleven, beschikken we inmiddels wel degelijk over een aanzienlijke hoeveelheid Oudnederlandse teksten, tekstfragmenten, glossen en losse woorden. Waar komt al dit materiaal opeens vandaan? Ik vat hier nog even kort samen wat Pijnenburg daar in 2003 over heeft gezegd.

De grootste tekst die tot het Oudnederlands gerekend wordt, is de zogenaamde *Leidse Willeram*, die te dateren is op omstreeks 1100 en waarvan Sanders in 1974 overtuigend aantoonde dat het geen Oudhoogduitse, maar een Oudnederlandse versie betrof. Daarnaast beschikken we over de zogenaamde *Mittelfränkische Reimbibel*, een in verschillende fragmenten overgeleverde bijbelberijming uit het begin van de twaalfde eeuw, die zijn epitheton *mittelfränkisch* ten onrechte draagt, omdat hij waarschijnlijk ontstaan is in de omgeving van Werden, in het grensgebied van het Oudsaksisch en het Oudnederlands. Klein heeft in 2003 zelfs opgemerkt dat de woordenschat van de *Mittelfränkische Reimbibel* eigenlijk Oudnederlandser is dan de woordenschat van de *Leidse Willeram*. De *Wachtendonkse psalmen* worden al veel langer tot het Oudnederlands gerekend. Immers al rond het jaar 1600 vestigde Lipsius de aandacht op deze, uit de tiende eeuw stammende, tekst en sindsdien zijn er vele studies aan gewijd, al duurde het wel tot 1957 voordat Cowan deze psalmen als Oudnederlands bestempelde.

Een aantal kleinere teksten en tekstfragmenten is verzameld in de afdeling Oudnederlands, die Gysseling heeft opgenomen in het eerste deel van de tweede reeks van het *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Hieronder bevinden zich een aantal runeninscripties, twee doopbeloftes, twee bezweringsformules, diverse teksten met glossen, een tekst met de benamingen van de maanden van het jaar en de verschillende winden, het lofvers op de kloostergemeenschap van Munsterbilzen en het al genoemde, beroemde zinnetje *hebban olla vogala ...* Hoewel van verschillende van de door Gysseling opgenomen teksten betwijfeld kan worden of het wel Oudnederlands betreft, is het zijn grote verdienste geweest de discussie over wat wel en geen Oudnederlands is, nieuw leven te hebben ingeblazen. In 1993 besprak Quak de stand van zaken met betrekking tot de overlevering van het Oudnederlands, waarbij hij inging op het al dan niet Oudnederlandse karakter van de genoemde teksten uit het *Corpus*-Gysseling. Hij signaleerde daarbij het opvallende ontbreken van een weliswaar korte, maar ontegenzeggelijk Oudnederlandse passage

uit Werden, die onder meer als nummer 91 is opgenomen in het *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht* en uit ongeveer 900 stamt.

In diezelfde publicatie uit 1993 wees Quak ook op het belang van de toponymie bij het verzamelen van Oudnederlands materiaal. Daarom zijn aan de hand van de toponymische woordenboeken van De Flou, Gysseling en Künzel, Blok en Verhoeff alle Nederlandse toponiemen van voor 1200 verzameld.

Gedurende de hele vorige eeuw zijn er verschillende onderzoekers geweest die zich hebben beziggehouden met het vastleggen en bestuderen van woorden uit de Oudnederlandse taalfase. Een van de eersten was Mansion, die al in het eerste kwart van de twintigste eeuw aan de hand van Gentse bronnen een verzameling Oudnederlands aanlegde. In 1948 publiceerde Slicher van Bath een verzameling Nederlandse woorden uit Latijnse oorkonden en registers tot 1250, waarvan het gedeelte dat van voor 1200 dateert tot het Oudnederlands behoort. Vervolgens verschenen er vanaf het begin van de jaren vijftig van de vorige eeuw diverse publicaties van Debrabandere, Gysseling, Leys en Tavernier, waarin Oudnederlandse toenames en in mindere mate ook Oudnederlandse appellatieën werden vermeld.

Nicoline van der Sijs heeft in haar uit 2001 stammende proefschrift alle bronnen die tot het Oudnederlands gerekend kunnen worden, nog eens goed onder de loep genomen en zij heeft vanuit een breder perspectief opnieuw aandacht geschonken aan de Malbergse glossen uit de *Lex Salica*, die tussen 511 en 768 moeten zijn opgetekend en die zijn overgeleverd in een afschrift dat tussen 754 en 768 vervaardigd is, en aan de Frankische leenwoorden in het Frans, die zij op basis van het woordenboek van Von Wartburg, de *Petit Robert* en de *Larousse* heeft verzameld.

Al deze bronnen vormen samen het grootste deel van de materiaalverzameling voor het *Oudnederlands Woordenboek*, waaraan sinds 1999 op het Instituut voor Nederlandse Lexicologie te Leiden wordt gewerkt. Inmiddels heeft de redactie haar verzameling Oudnederlands nog weten uit te breiden met de ongepubliceerde glossenverzamelingen die door Blok en Gysseling gedurende hun jarenlange werkzaamheden in de archieven zijn aangelegd en met de door Klein gesignaleerde Oudnederlandse glossen in Oudhoogduitse teksten. Daarnaast leverde ook het excerpteren van het *Chronologisches Wörterbuch* van Seebold uit 2001 nog diverse Oudnederlandse woorden op.

Al dit materiaal is inmiddels gedigitaliseerd en voor het grootste deel van taalkundige informatie voorzien. Dat laatste betekent onder andere dat zoveel mogelijk Oudnederlandse woordvormen een voorlopig lemma hebben gekregen. Hiervoor is hetzelfde systeem gebruikt als bij het in 2001 verschenen *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, namelijk lemmatisering met behulp van een op het moderne Nederlands gebaseerd lemma. Hoewel het aantal lemmata in het *Oudnederlands Woordenboek* straks zeker enigszins zal verschillen van het aantal nu voorlopig toegekende lemmata, krijgen we zo toch enig inzicht in de omvang van het corpus-Oudnederlands op dit moment. Verder zijn alle woordvormen voorzover mogelijk voorzien van informatie over het woordtype, de woordsoort, de flexie en eventuele varianten. Ook is aan elke vindplaats een stukje van de context toegevoegd met de modern-Nederlandse vertaling daarvan.

Er zijn op het moment op het INL twee grote databases met Oudnederlands materiaal. Er is namelijk een database met uitsluitend toponymisch materiaal en er is een algemene database waarin de appellatieve woordenschat is opgeslagen. Het toponymisch materiaal, waaraan op het moment nog gewerkt wordt, ondergaat een enigszins andere bewerking dan het appellatieve materiaal. De overgeleverde toponiemen worden namelijk opgesplitst in deellemmata. Zo krijgt het toponiem *Noorddorp* de modern Nederlandse deellemmata *noord* en *dorp*. Hoewel de lemmatisering van dit deel van het materiaal nog niet helemaal klaar is, is er toch wel enig idee te geven van de omvang van dit materiaal. Er zijn nu namelijk bijna 30.000 toponymische attestaties uit de genoemde bronnen verzameld, die samen goed zijn voor meer dan 4.000 deellemmata. Een deel van deze deellemmata komt natuurlijk ook bij het appellatieve materiaal voor, zoals *akker*, *altaar*, *ambacht* en *appel*, maar daarnaast zijn er veel lemmata die uitsluitend in het toponymisch materiaal zijn aangetroffen, bijvoorbeeld *beuk*, *bever*, *big* en *braam*. Wanneer we alle toponiemen zullen hebben ingevoerd en van lemmata en deellemmata voorzien, kunnen we de meerwaarde van dit materiaal voor het *Oudnederlands Woordenboek* pas goed kunnen bepalen.

De algemene database telt inmiddels ruim 27.000 woordvormen, die zijn ondergebracht bij zo'n 4.000 voorlopige lemmata. Meer dan een derde van dit materiaal komt uit de *Leidse Willeram*, die ruim 9.500 Oudnederlandse woordvormen bevat, verdeeld over bijna 1.200 verschillende lemmata. De fragmenten van de *Mittelfränkische Reimbibel* tellen bijna 7.900 woordvormen, onder te brengen bij ruim 900 lemmata. De overgeleverde tekst van de *Wachtendonckse psalmen* bestaat uit nog geen 6.000 woordvormen, maar deze zijn wel te verdelen over meer dan 1.200 lemmata. De kleinere teksten uit het *Corpus-Gysseling* bevatten bij elkaar ongeveer 450 woordvormen, die tot zo'n 300 verschillende lemmata zijn terug te brengen. De glossen en Oudnederlandse woorden in Latijnse context, die door Blok, Gysseling, Slicher van Bath en Tavernier verzameld zijn, vormen samen met het naamkundige materiaal van Debrabandere, Gysseling, Leys en Tavernier een portie van ruim 2.600 woordvormen, die te verdelen zijn over zo'n 1.200 verschillende lemmata. De glossen van de *Lex Salica* zijn daar dan nog niet bijgenomen; die bestaan uit ongeveer 780 woordvormen, die voorlopig bij 300 verschillende lemmata zijn ondergebracht.

Van de ongeveer 4.000 verschillende Oudnederlandse lemmata die we inmiddels in de algemene database hebben weten te onderscheiden, komt meer dan de helft slechts eenmaal voor. Een kleine 600 lemmata heeft meer dan vijf vindplaatsen en daarvan komen er dan weer nog geen veertig boven de honderd attestaties uit. Geen enkel lemma komt meer dan 1000 keer voor. Wat zijn nu de meest voorkomende woorden in het overgeleverde Oudnederlands?

Bovenaan staat het nevenschikkend voegwoord *en*, dat in totaal 933 vindplaatsen heeft en voorkomt in de varianten *ande*, **ando*, *enda*, *ende*, *endi*, *inde*, *unde*, *and*, *end*, *ind*, *an* en *in*. Weliswaar zijn er nog vijf andere vindplaatsen van *en*, maar in twee daarvan heeft het de functie van onderschikkend voegwoord, terwijl het bij de drie overige vindplaatsen een bijwoord is. Het nevenschikkend voegwoord *en* wordt op de voet gevolgd door het bepaald lidwoord *die*. Hiervan zijn 900 attestaties overgeleverd, die overigens niet altijd even gemakkelijk te onderscheiden zijn van het aanwijzend voornaamwoord *die*, dat aan 202 woordvormen is toegewezen. In de

functie van betrekkelijk voornaamwoord staat *die* overigens met 386 attestaties op de tiende plaats van de frequentste Oudnederlandse woorden.

Op de derde plaats komen de 742 vormen die bij het gecombineerde werkwoord *zijn/wezen* zijn ondergebracht. Het werkwoord *zijn*, waarvan 573 vormen zijn overgeleverd, beschikt immers noch over verledentijdsvormen noch over een voltooid deelwoord en maakt daarvoor gebruik van de vormen van het werkwoord *wezen*, dat met 169 vindplaatsen vertegenwoordigd is. Voor een goed overzicht van het materiaal is het daarom handiger om deze vormen voorlopig onder een gecombineerd lemma samen te nemen en dan bij de bewerking voor het *Oudnederlands Woordenboek* te beslissen of ze onder een of onder twee Oudnederlandse lemmata behandeld zullen gaan worden.

De persoonlijke voornaamwoorden *ik* (698), *hij* (643) en *zij* (mv., 506) komen op de vierde, vijfde en zesde plaats van frequentste Oudnederlandse woorden, waarbij vooral de relatief grote hoeveelheid attestaties van *ik* opvallend is. In het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* komt *hi* met 27.260 vindplaatsen bijvoorbeeld bijna driemaal zo vaak voor als *ic*, dat daarin 10.545 keer vertegenwoordigd is. Dit verschil in frequentie wordt verklaard door de samenstelling van het corpus-Oudnederlands. Zowel de *Wachtendonckse Psalmen* als het de *Willeram*-parafrase van het *Hooglied*, die samen zo ongeveer de helft van het corpus Oudnederlands vormen, zijn immers geschreven vanuit het personale vertelperspectief, waarin de directe relatie tussen de verteller en God centraal staat. De verteller gebruikt daarom vaak de persoonlijke voornaamwoorden *ik* en *du*, dat met 407 attestaties op de negende plaats van meest voorkomende lemmata staat. In de *Mittelfränkische Reimbibel*, die verteld wordt vanuit het auctoriale vertelperspectief, komen *ik* en *du* een stuk minder vaak voor, namelijk respectievelijk 79 en 72 keer, terwijl het persoonlijke voornaamwoorden *hij* in die tekst met 416 vindplaatsen juist het frequentste woord van de tekst is en *zij* daar met 270 attestaties op de vierde plaats staat.

Ditzelfde vertelperspectief is er verantwoordelijk voor dat de bezittelijke voornaamwoorden *mijn* (op de achtste plaats) en *dijn* (op de zeventiende plaats) hoog scoren met respectievelijk 417 en 276 attestaties, die bijna exclusief uit de *Wachtendonckse Psalmen* en de *Leidse Willeram* afkomstig zijn. Het bezittelijk voornaamwoord *zijn* staat met 288 attestaties op de vijftiende plaats. Van deze attestaties zijn er 66 afkomstig uit de *Wachtendonckse Psalmen*, 106 uit de *Mittelfränkische Reimbibel* en 113 uit de *Leidse Willeram*. De resterende drie attestaties zijn opgetekend uit de kleinere teksten van het *Corpus-Gysseling*.

Hoewel we zouden verwachten dat, net als in het Vroegmiddelnederlands, *van* het meest voorkomende voorzetsel zou zijn, blijkt deze eer in het Oudnederlands te zijn weggelegd voor *aan*. Dit voorzetsel is in het corpus-Oudnederlands namelijk 446 keer opgetekend, waarnaast *aan* ook nog 18 keer als bijwoord voorkomt. *Van* komt daarentegen slechts 308 keer voor. Het lijkt echter wel of er in de loop van de eeuwen een opmars plaatsvindt, waarbij *van* langzamerhand in populariteit toeneemt. In de tiende-eeuwse *Wachtendonckse psalmen* komt het voorzetsel *aan* namelijk 257 keer voor, terwijl er 88 keer *van* is genoteerd. Het voorzetsel *aan* is daar zelfs het op een na frequentste woord.

In de teksten die van het einde van de elfde en het begin van de twaalfde eeuw zijn te dateren, zien we dat *van* inmiddels de overhand heeft gekregen, met in de *Leidse Willeram* 93 attestaties van *aan* tegenover 99 attestaties van *van* en in de *Mittelfränkische Reimbibel* 87 attestaties van *aan* en 113 attestaties van *van*. In het Vroegmiddelnederlands blijkt deze ontwikkeling zich te hebben doorgezet. Daar komt het voorzetsel *van* maar liefst 56.680 keer voor, tegenover slechts 4.881 attestaties van *aan*. Waarschijnlijk staat deze ontwikkeling in verband met een tendens om (Latijnse) genitiefconstructies te vervangen door constructies met een voorzetsel, maar dat zou nog eens grondig onderzocht moeten worden.

De top-tien van Oudnederlandse woorden wordt dus gevormd door een nevenschikkend voegwoord (*en*), een bepaald lidwoord (*die*), een werkwoord (*zijn/wezen*), vier persoonlijke voornaamwoorden (*ik, hij, zij* en *du*), een voorzetsel (*aan*), een bezittelijk voornaamwoord (*mijn*) en een betrekkelijk voornaamwoord (*die*). Het eerste substantief vinden we pas op de achttiende plaats en gezien de samenstelling van het corpus-Oudnederlands, met drie grote bijbelse teksten, is het niet verwonderlijk dat het hier het lemma *god* betreft, dat in totaal 257 attestaties telt.

Hoewel de materiaalverzameling voor het Oudnederlands in verhouding tot taalfasen als het Oudengels en het Oudhoogduits niet al te groot is, kan zij, dankzij de inspanningen van velen, onder wie Nicoline van der Sijs, inmiddels toch ook niet meer gemakkelijk over het hoofd worden gezien. Met de aanstaande lexicaal-semantische beschrijving van de Oudnederlandse woordenschat en de daaraan verbonden mogelijkheden tot morfologisch en syntactisch onderzoek kunnen we het Oudnederlands een flink stuk steviger op de internationale kaart zetten dan tot nu toe mogelijk was.

Bibliografie

- Cowan, H.K.J. (1957), *De Oudnederlandse (Oudnederfrankische) psalmenfragmenten, met inleiding in Frankisch-Latijnse woordenlijst*. Leiden.
- Debrabandere, F. (1980), 'Persoonsnamen in de Leiestreek voor 1200', in: *De Leiegouw* 22, 39-88.
- Debrabandere, F. (1994), 'Oude Westvlaamse woorden', in: *De Leiegouw* 36, 322.
- De Flou, K. (1914-1938), *Woordenboek der Toponymie van Westelijk Vlaanderen, Vlaamsch Artesië, het Land van den Hoek, de graafschappen Guines en Boulogne, en een gedeelte van het graafschap Ponthieu*. 18 dln. Brugge.
- Gysseling, M. en A.C.F. Koch (1950): *Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta*. 2 dln. Brussel.
- Gysseling, M. (1960), *Toponymisch Woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226)*. Brussel.
- Gysseling, M. (1980), *Corpus van Middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*. Reeks II: *Litteraire handschriften*, deel 1, *Fragmenten*. 's-Gravenhage, 5-282.
- Gysseling, M. en F. Debrabandere (1999), 'Vroegmiddeleeuwse persoonsnamen', in: *Naamkunde* 31, 87-134.
- Klein, Th. (2003), 'Althochdeutsch und Altniederländisch', in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 57, 19-60.

- Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoeff (1989), *Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200*. Amsterdam.
- Leys, O. (1951-1952), 'Vlaamse bijnamen voor 1225', in: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 27, 109-120 en 28, 61-67.
- Leys, O. (1954), 'Romaanse leenwoorden in de Westvlaamse naamgeving tot 1225', in: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 30, 149-169.
- Leys, O. (1957-1959), 'De bij- en beroepsnamen van Germaanse oorsprong in de Westvlaamse oorkonden tot 1225', in: *Mededelingen van de Vereniging voor Naamkunde* 33, 105-125; 34, 147-158; 35, 83-98 en 139-157.
- Mansion, J. (1924), *Oud-Gentsche naamkunde. Bijdrage tot de kennis van het Oud-Nederlandsch*. 's-Gravenhage.
- Pijnenburg, W.J.J., K.H. van Dalen-Oskam, K.A.C. Depuydt en T.H. Schoonheim (2001), *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*. 4 dln. Leiden.
- Pijnenburg, W.J.J. (2003), 'Das altniederländische Wörterbuch', in: *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 57, 5-18.
- Pijnenburg, W.J.J., A. Quak en T.H. Schoonheim (te versch.), *Oudnederlands Woordenboek*.
- Quak, A. (1993), 'Altniederländisch im neuen etymologischen Wörterbuch des Niederländischen', in: Rolf H. Bremmer jr. en Jan van den Berg (red.), *Current trends in West Germanic etymological lexicography*. Leiden, 37-46.
- Sanders, W. (1974), *Der Leidener Willeram: Untersuchungen zu Handschrift, Text und Sprachform*. München.
- Seebold, Elmar (2001), *Chronologisches Wörterbuch des deutschen Wortschatzes. Der Wortschatz des 8. Jahrhunderts (und früherer Quellen)*. Berlin-New York.
- Sijs, Nicoline van der (2001), *Etymologie in het digitale tijdperk. Een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld*. Leiden.
- Slicher van Bath, B.H. (1948), 'Nederlandsche woorden in Latijnsche oorkonden en registers tot 1250', in: *Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde* 65, 38-53 en 118-147.
- Tavernier-Vereecken, C. (1968), *Gentse naamkunde van ca. 1000 tot 1253. Een bijdrage tot de kennis van het oudste Middelnederlands*. [z.p.].
- Wells, David A. (2004), *The Central Franconian Rhyming Bible ('Mittelfränkische Reimbibel'): An Early-Twelfth-Century German Verse Homiliary*. Amsterdam-New York.

De proto-Van Dale, 140 jaar en twaalf bewerkingen geleden

Rik Schutz

In de 13de uitgave (1999) van *Van Dale Groot woordenboek der Nederlandse taal* staat voorin een opsomming van de geschiedenis van het woordenboek, dat bekender is onder de bijnaam *Dikke Van Dale* en dat tot voor kort door de uitgeverij consequent de *Grote Van Dale* werd genoemd. Hierna zal ik de lopende uitgave aanduiden als *VD*¹³.

De naam ‘Van Dale’ is ontleend aan de bewerker van de 2de uitgave, Johan Hendrik Van Dale, en het is dus curieus dat we in de genoemde opsomming het *Nieuw woordenboek der Nederlandsche taal* van I.M. Calisch en N.S. Calisch uit 1864 de eerste noemen. Het zou logischer zijn om het boek van C&C de proto-Van Dale te noemen en dat zal ik in het vervolg van deze tekst dan ook doen.

De proto-Van Dale is om ten minste twee redenen bijzonder. De ene is dat het boek – zeker in vergelijking met de uitgaven 2 t/m 12 van het woordenboek – extreem zeldzaam is. De andere is, o paradox, dat het boek voor iedereen toegankelijk is, doordat de *digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren* (DBNL) het op zijn website heeft ontsloten. Het is daardoor mogelijk om van elk woord dat nu in de *Grote Van Dale* staat op te zoeken of, en zo ja hoe, het voorkomt in de proto-Van Dale van 140 jaar geleden. Echter, de lekenonderzoeker die aan de vergelijking begint, merkt dat er nogal wat van hem wordt gevergd. We hebben bij Van Dale onderzocht op welke manier we de drempel kunnen verlagen. In dit artikel geef ik voorbeelden van bijzonderheden, valkuilen en verrassingen die we tegenkwamen.

Met de eerste automatische trefwoordvergelijking waren we snel klaar. Van de 15.539 trefwoorden uit de proto-Van Dale die op de site van DBNL te vinden zijn, vinden we er 11.223 als trefwoord in *VD*¹³ terug. Bijna driekwart. Er staan ruim 200.000 trefwoorden méér in *VD*¹³ dan in de proto-Van Dale. Dat zijn harde cijfers, maar ze geven een vals beeld. Daarvoor zijn verschillende redenen. De belangrijkste zijn:

- er staan veel meer trefwoorden in C&C dan we zien in de index; alle trefwoorden die bekort zijn opgenomen in een zogenaamd nest, zijn niet herkenbaar voor de computer;
- van veel trefwoorden is de schrijfwijze veranderd; ze zijn er nog wel, maar ze worden niet als ‘hetzelfde’ herkend.

*...STUK

De volgende fragmenten uit C&C maken duidelijk waarom dingen die wij, interpreterende lezers, wél als trefwoorden herkennen, door een simpel computerprogramma niet worden herkend:

Nier, v. (-en), zek. vleezig deel (in het ligchaam van mensch en dier) achter in den buik; (delfst.) zek. klomp erts. *-BED, o. (-den), (ontl.) vet dat de nieren omgeeft. *-BEKKEN, o. holte der nieren.

Nierharst, m. (-en), of *...STUK, o. (-ken), (van een kalf). *...HOUT, o. graveelhout. *...JICHT, v. gmv. *...PIJN, v. (-en). *...STEEN, m. (delfst.) nephriet. *...VET, o. *...WEE, o. *...ZUCHT, *...ZIEKTE, v. *...ZUCHTIG, bn.

De eerste trefwoordvergelijking leverde voor deze voorbeelden een 100%-score op, want zowel *nier* als *nierharst* staan in C&C én in VD¹³. De overige trefwoorden werden door de computer niet herkend en dus niet meegenomen in de vergelijking.

Wij mensen lezen de tekenreeks *-BED en *...STUK als *nierbed* en *nierstuk*, doordat we bijna automatisch het (eerste deel van het voluitgeschreven) trefwoord aan het begin van het nest, in deze voorbeelden *nier*, op de plaats van het streepje, respectievelijk de drie puntjes zetten.

Doordat we bij Van Dale uit de voeten kunnen met automatisch zoeken-en-vervangen en bovendien weten waar de lettergreepgrens ligt in *nierharst*, kunnen we ook de computer de trefwoorden volledig laten uitschrijven. Alle streepjes worden vervangen door het eerste woord en alle beletseltekens door het eerste deel van het eerste woord, en dat levert bij deze fragmenten correcte trefwoorden op: *nier*, *nierbed*, *nierbekken*, *nierharst*, *nierstuk*, *nierhout*, *nierjicht*, *nierpijn*, *niersteen*, *niervet*, *nierwee*, *nierziekte*, *nierzucht*, *nierzuchtig*.

Helaas leidt deze truc in de meeste gevallen tot onbevredigende resultaten. Er moet namelijk geïnterpreteerd worden welk deel van het eerste woord de plaats inneemt van de drie puntjes. Zie

Nomaden, m. mv. herdervolken, rondzwerfende volken. *...DISCH, bn. rondtrekkend, zonder vast verblijf. *...MADISEREN, ow. gel. een zwerfend leven leiden, rondtrekken.

De keuze voor *no-*, de eerste lettergreep van *nomaden*, leidt tot het correcte *nomadiseren*, maar levert ook het foute *nodisch* op. Bij het eerste woord had het deel *noma-* moeten worden ingevuld. Er zit niets anders op dan alle gevallen langs te lopen en zo nodig (bij ten minste de helft) te corrigeren. Het resultaat van die bewerking is een complete, correcte lijst met C&C-trefwoorden.

Als we de trefwoordvergelijking met VD¹³ nu opnieuw uitvoeren vergelijken we geen 15.539, maar 77.529 trefwoorden, vijf maal zo veel, waarvan er – in de oorspronkelijke spelling – 45.612 in VD¹³ te vinden zijn.

Nommerteeken

Het volgende probleem is dat een woord veranderd kan zijn in de manier waarop het wordt geschreven. Het is niet moeilijk om voorbeelden te bedenken: *phase*, *nedertellen*, *noodig*, *opnaaijen*, *optogt*, *teeken*, *vleesch*. Door de regelmaat in het patroon is het tamelijk eenvoudig te voorspellen hoe deze C&C-woorden er nu uit zouden zien. We zoeken ze terug in VD¹³ als: *fase*, *neertellen*, *nodig*, *opnaaien*, *optocht*, *teken*, *vlees*.

Meer interpretatie en vindingrijkheid is nodig bij woorden die niet een eenvoudig te herkennen patroon volgen zoals *ph = f*, *-sch = -s*, etc. Soms geeft een bij het trefwoord afgedrukte variant in C&C al houvast, zoals bij *oniks* (*onyx*) en *parui* (*pruik*). Andere voorbeelden zijn: *coujoneren*, *czar*, *joujou*, *jufvrouw*, *nummer*, *nandou*, *pampelmoes*, *pastinak* (*pinksternak*), *piekeniek*, *saizoen*, *souple*. Ze worden 'omgespeld' naar: *koeioneren*, *tsaar*, *jojo*, *juffrouw*, *nummer*, *nandoe*, *pompelmoes*, *pastinaak*, *picknick*, *seizoen*, *soepel* en alle teruggevonden in VD¹³. In een geval als *caryatiden* / *kariatide* vinden we niet minder dan vier verschillen *c = k*, *y = i*, *ie = i* en het meervoud is enkelvoud geworden.

Een bijzondere categorie is die waar een betekenisverschil intussen een andere spelling heeft opgeleverd. In C&C zijn *copie* en *kopij* gelijkwaardige varianten voor dezelfde betekenissen en *kruid* wordt ook gebruikt voor wat wij nu kennen als *kruit*. Tot slot een opmerking over de rol van de spatie in de spelling. Op dit moment maken velen zich zorgen over een verschijnsel dat wel de Engelse ziekte wordt genoemd: het los van elkaar schrijven van woorden die aaneengeschreven moeten worden. Tegen die achtergrond is het grappig om te zien hoeveel woorden we aaneen zijn gaan schrijven sinds 1864: *bot weg*; *bek af*; *rijst en brij*; *a part*; *a plomb*; *in der daad*. Kortom, *een heele boël*.

Na de beide voorbewerkingen, voluitschrijven en omspellen, beschikken we over een driekoloms lijst: bij elke tekenreeks die in het C&C-bestand de status 'trefwoord' heeft (bv. *...TEEKEN) is nu een voluitgeschreven trefwoord (*nommerteeken*) beschikbaar én het woord zoals dat tegenwoordig geschreven zou worden (*nummerteken*).

Met behulp van die lijst is het voor ons, maar ook voor een toekomstige gebruiker van de digitale Grote Van Dale, mogelijk om bij elk trefwoord te zien of het ook al in C&C stond en zo ja, om door te klikken naar het artikel uit dat woordenboek. Hieronder geef ik wat voorbeelden van de typen overeenkomsten en verschillen. Het trefwoord staat steeds voluit (zoals wij het begrepen hebben), vet, zonder hoofdletter en in de spelling uit C&C.

Verdwenen

Wat volgt is een heel beperkte keuze uit de lange reeks woorden die in het midden van de negentiende eeuw in het woordenboek stonden en nu niet meer. In hoeverre ze toen ook deel uitmaakten van de omgangstaal is de vraag. Elk woordenboek bevat tal van woorden die niet tot de woordenschat van de meeste moedertaalsprekers behoren. Daar komt bij dat in de negentiende eeuw de boekentaal waarschijnlijk verder af stond van de omgangstaal dan nu. Multatuli scheef: *'Ik leg my toe op 't schryven van levend hollandsch. Maar ik heb schoolgegaan.'* Toen Douwes Dekker schoolging was C&C nog niet verschenen, maar ik durf aan te nemen dat het woordenboek representatief is voor het soort schrijftaal waarop Multatuli zinspeelt in zijn Idee 41. Hieronder een korte opsomming van woorden die niet meer in VD¹³ te vinden zijn.

neusuitwerping, v. (-en), het slijmerig druipen uit den neus.

nippelen, bw. gel. (ik nippelde, heb genippeld), iem. uit geile drift gedurig betasten.

onderwind-al, m. die alles ondernemen durft.

onduitschheid, v. slecht nederlandsch of hollandsch, bastaard-uitdrukking.

Orthische machine, v. werktuig om het land, bij gebrek aan trekbeesten, door mensen te bewerken; dus geheeten naar Orth, den uitvinder).

snedeling, m. en v. (-en), kind dat door middel der keizerssnede is ter wereld gekomen.

stekade, v. (-n), dolk -, ponjaard in eenen stok verborgen.

valhoed, m. (-en), hoedje (voor kinderen die nog niet loopen kunnen).

ongebild, bn. zonder dikke billen.

ongedut, bn. /.../; *een - meisje*, (dat den ouderdom van 28 jaren nog niet bereikt heeft).

ontvrijen, bw. gel. *hij heeft mij mijn meisje ontvrijd* (met list mijne vrijster weggenomen).

vettewariër, m. (-s), die vette waren (olie, kaarsen enz.) verkoopt.

In veel gevallen zijn niet de benoemde verschijnselen verdwenen, maar zijn de woorden ervoor vervangen door andere. Soms is dat jammer, zoals bij de fraaie purismen *eend* (canard) en *nieuwspapier* (krant).

Onverwacht hedendaags

Het valt op dat veel modern aandoende woorden en uitdrukkingen, met inbegrip van Engelse leenwoorden, al worden aangetroffen in het midden van de negentiende eeuw.

deze dame is goed geconserveerd, men kan het haar niet aanzien dat zij reeds bejaard is

krultang, v. (-en), kappers-krulijzer.

kunstgebit, o. gmv. valsche tanden.

overblijven, niet naar huis gaan in het rustuur (op scholen enz.).

overwerken, *zich* -, ww. (ik overwerkte mij), door te veel werken zich vermoeien.

potatoe, v. (-s), aardappel.

prison, v. gmv. gevangenis.

stock-exchange, v. effectenbeurs te Londen.

sherif, m. (-s), provinciale regter in Engeland; overheidspersoon in Arabië.

steamer, m. (-s), stoomboot.

ticket, o. (-s), stembriefje; toegangbewijs (in Engeland).

valscherf, m. zek. werkt. der luchtreizigers, † parachute.

vermicelli, v. mv. buis- of haarvormige meelpijpjes, (inz. in Italië in gebruik).

vrachtwagen, m. (-s), vervoer-, transportwagen.

Op het verkeerde been

Veel vaker dan in de voorbeelden hierboven heeft het woord zoals wij het nu kennen een heel andere betekenis dan toen. Soms is de betekenis niet wezenlijk anders, maar is het ding dat met het woord wordt aangeduid erg veranderd. Als ik in C&C het woord *ambulance* aantref, ben ik verrast en het drukt me met de neus op de vraag wat precies de betekenis van een woord is. VD¹³ definieert ambulance als: 'wagen voor het vervoer van zieken en gewonden'. Op die manier kun je inderdaad de felgekleurde auto omschrijven die – uitgerust met hightech apparatuur en sirene – geacht wordt binnen een kwartier na een melding waar ook in Nederland, ter plaatse te zijn. Dezelfde omschrijving is ook bruikbaar voor de kar met houten wielen die ik me voorstel op de slagvelden van 150 geleden. De redactie van de Grote Van Dale

is er op bedacht bij het actualiseren van betekenisomschrijvingen het verleden te respecteren. De *spaarlamp* is volgens vD¹³ een ‘lamp die weinig olie, elektriciteit enz. verbruikt’. Het *Woordenboek hedendaags Nederlands* verenigt – zoals op grond van de titel ook verwacht mag worden – de definitie tot het hedendaagse ding: *spaarlamp* ‘elektrische lamp die weinig energie gebruikt, hyponiem: QL-lamp’. *Ambulance* en *spaarlamp* zijn voorbeelden van woorden die in essentie dezelfde betekenis hebben behouden. Er zijn veel meer voorbeelden van woorden die een specifieke betekenis hebben gekregen die na 1864 is gelexicaliseerd en die nu dominant is, zoals bij *opbellen*, *rijbaan*, *rijtijd*, *robot*, *saucisson*, *stadbus*, *trekhaak*, *vrouwendag*. Bij *snoer* is nog geen sprake van elektriciteit, bij *slim* ontbreekt de betekenis ‘snugger’.

ambulance, v. (-s), (bij het leger) ziekenwagen, veldhospitaal.

biljoen, o. gmv. afgekeurd geld, geld buiten omloop.

econoom, m. (...omen), landhuishoudkundige, landbouwer.

gangster, v. (-s), voetgangster.

gelijkmaker, m. (-s), waterpasser.

infuus, bn. aangeboren, ingeschapen.

kunstijs, o. ververschingsijs (door banketbakkers bereid).

nachtkrab, v. (-ben), krab die men zich des nachts in den slaap geeft.

nadagen m. mv. tijd gedurende welken een leerjongen of leermeisje na volbragten leertijd.

nog als leerling moet werkzaam zijn om de verzuimde dagen te vergoeden.

nikker, m. (-s), soort watergeest, spook.

opbellen bw. gel. door schellen doen opstaan.

overwinnen, bw. ong. (ik won over)/.../ (fig.) telen, voortbrengen (kinderen).

priegelen, bw. gel. (ik priegelde, heb gepriegeld), aflossen, kloppen.

rijbaan, v. (...anen), plaats voor de oefeningen in de rijkunst; gladde baan op het ijs voor de schaatsenrijders.

rijtijd, m. tijd wanneer de visschen kuit schieten, paartijd der visschen.

robot, v. zek. heerdienst (in Duitschland).

sandaal, v. (...alen), schoeisel der oude volken, (zool met banden om den voet vast).

saucisson, m. (-s), lederen met kruid gevulde zak tot het doen springen eener mijn.

spaarlamp, v. (-en), lamp die weinig olie verbrandt.

sportsman, jager, visscher.

stadbus, v. (-sen), bus waarin de armenpenningen worden opgezameld.

vraagbaak, v. (...aken), bus waarin men geschreven vragen steekt.

vrouwendag, m. (-en), (r.k.) de eerste Februarij.

Lichtjes aangepast

Van de woorden die nog in vD¹³ voorkomen is vrijwel altijd de betekenisomschrijving aangepast, maar bij sommige woorden valt op hoe minimaal. In de definitie van *stuiveling* ‘bevroren en daardoor vermoldde turf’ was vroeger ‘bevrozen’ het eerste woord. Vergelijk zelf de definities van *opscheppen*. C&C: spijs uit den pot of ketel in de schotels doen om op te dissen; vD¹³: (m.betr.t. spijzen) uit de pot of ketel in een schotel of op een bord scheppen om op te dienen. Bij het woord *stripmeid* zegt C&C ‘vrouw die tabak van de stelen afrekt’. Ik verwachtte iets anders in vD¹³, maar daar

staat: ‘meisje dat of vrouw die tabak van de stelen aftrekt’. *Abstinentie* is volgens C&C ‘onthouding (van spijs en drank)’. In VD¹³ is dat geworden ‘vrijwillige onthouding, m.n. van spijs, drank en seksueel verkeer’.

Doorzichtige samenstellingen?

Tot voor kort stonden in elke editie van de Grote Van Dale zogenoemde opnoemers, of doorzichtige samenstellingen. Dat zijn woorden waarvan de betekenis niet verklaard werd, omdat die – volgens de lexicograaf van dienst – voor zich sprak. Voorbeelden uit C&C illustreren dat de parate kennis die voor dat begrip nodig is kan verouderen: *onkluisbaar*, *stinkbonsem*, *stiprekenaar*. Voor literatuurliethebbers is de opnoemer *voskuil* een leuke ontdekking.

Dat zeggen we nu anders

De tijdgeest waart door elk woordenboek en hoe die doorwerkt in betekenisomschrijvingen wordt goed zichtbaar als hij eenmaal is veranderd. Onderstaande voorbeelden spreken voor zich.

beschaafd, /.../ *de -e volken* (in tegenoverstelling der wilden)
pagaai v. (-jen, -en), (zeew.) roeiriem (der wilden)
vrouw, v. (-en), medegeschapene van den man

Soms valt het gebruik van een woord op dat we nu vermijden omdat het een gevoelslading heeft gekregen die het toen waarschijnlijk niet had, zoals in *Noor* ‘inboorling van Noorwegen’. De heren Calisch zagen er geen been in om af en toe stellige oordelen te vellen, getuige:

onderbreken, bw. ong. (geen zuiver nederl. woord), in de rede vallen
de veertiende man, (aan eene tafel, om het getal 13 te overschrijden dat, volgens een dom bijgeloof, onheilspellend is)
de vrucht afdrijven, op misdadige wijze de zwangerschap beletten

Een enkele keer is een veranderde waardering op een subtiele manier zichtbaar. Het woord *overgewicht* is in C&C ‘meer dan het vereischte gewigt’ en dat klinkt positief, terwijl dat nu toch echt altijd een probleem is. En sommige definities waren ook domweg niet in orde in C&C, zoals ‘zekere afzigtelijke vogel die slechts in de schemering vliegt’ bij *vledermuis*, *vleêrmuis*.

Encyclopedischer

Een opvallend kenmerk van C&C is het relatief grote aantal encyclopedische ingangen.

Theresia-orde, eene militaire ridderorde in Oostenrijk.
St. Elizabetsvloed, de overstroming in Zuid-Holland (18 November 1421).
een pond sterling, (engelsche munt = f12.00 ongeveer).
Stamboel, o. gmv. Konstantinopel (in de Turksche taal); (ook fig.) het Turksche rijk.
Trastevere, o. gebied van Rome aan gene zijde van den Tiber.

Idioom

Allerlei hedendaagse uitdrukkingen zijn al in C&C te vinden, maar ze luiden vaak net een beetje anders dan wij ze nu gebruiken. Vaak verschilt er maar één woord:

dat sluit [i.p.v. slaat] *als eene tang op een varken*

het is op het nippertje [i.p.v. nippertje]

één vogel in de hand is beter dan twee in de lucht [dat zijn er tien geworden]

alle baatjes helpen [van kleine baten verruimd naar beetjes]

hij laat den aap uit de mouw kijken [tegenwoordig komt de hele aap eruit]

Ossen ?ollen

Het lijkt wel of het slaan met een hamer op de kop van een rund anderhalve eeuw geleden een populair tijdverdrijf was, getuige het rijtje:

bollen, bw. en ow. gel. (ik bolde, heb gebold), (eenen os) met eenen hamer voor den kop slaan; **dollen**, bw. en ow. gel. (ik dolde, heb gedold), */.../ eenen os -*, doodslaan (met eenen moker voor den kop); **kollen**, bw. gel. (ik kolde, heb gekold), een (rond) beest met eenen moker voor den kop slaan alvorens het te doden.

Tot slot

Met de hierboven beschreven bewerking van de trefwoordenlijst van slechts één oud woordenboek, is een stap gezet op een weg die we zeker willen vervolgen. De mogelijkheid om vanuit de hedendaagse woordenschat, zoals die in de Grote Van Dale bijgehouden wordt, oude teksten direct te ontsluiten is te aantrekkelijk om niet te realiseren. Iedereen vindt het nu al heel gewoon om bij het aanklikken van een woord als ‘gezocht’ in het digitale woordenboek automatisch bij *zoeken* uit te komen. Toch is dat nog geen tien jaar mogelijk. Als het aan ons ligt zal het niet lang duren of vanuit de digitale Grote Van Dale kan een hedendaags woord in oude teksten worden teruggezocht, zonder dat de woordenboekgebruiker zich hoeft af te vragen in welke spelling.

Het was erg verleidelijk om voor dit artikel uit de verschillen in de trefwoordenlijst van twee woordenboeken die met een interval van bijna 140 jaar zijn verschenen, iets af te leiden over de verschillen in de samenleving toen en nu. Vooral de in onbruik geraakte woorden spreken tot de verbeelding. Ik heb me ingehouden en volstaan met het geven van een paar suggestieve lijstjes. Het zou te wensen zijn dat het onderwerp nog eens wordt behandeld met meer diepgang en ijver dan ik hier laat zien. Ik denk aan iemand die lijdt aan

schrijfjeukte, v. gmv. (fig.) onbedwingbare zucht om te schrijven, (inz. in het openbaar).

Wie dit artikel leest, schiet zonder twijfel onmiddellijk de naam van een kandidaat-auteur te binnen.

Met hartelijke dank aan twee mensen zonder wie dit stukje niet geschreven had kunnen worden: René van Stipriaan (DBNL) en Johan Zuidema (Van Dale).

Zelfvervloekingen en de Nieuwe Bijbelvertaling (NBV)

Piet van Sterkenburg

Inleiding

Het Nederlands kent verschillende soorten vloeken en verwensingen. Het type dat onderwerp is van dit opstel noemen we de zelfvervloeking. Voorbeelden van zelfvervloekingen zijn: *god zal mij kreukelen*; *god moge mij straffen*; *de duivel hale mij* en ook *god verdoeme mij*. In al deze gevallen is er sprake van een inleiding op een eed of plechtige belofte. De godheid wordt als getuige aangeroepen dat men de waarheid spreekt en hij wordt tevens uitgenodigd te straffen als de gebruiker van de eedformule zijn belofte niet houdt. Kenmerkend is dus dat deze vervloeking aan een voorwaarde gebonden is. De belofte staat centraal en het is die belofte die door de zelfvervloeking gesublimeerd wordt. De taalkundige zal zeggen dat de zelfvervloekingen zijn ingebed in een voorwaardelijke bijzin.

De oudtestamenticus P. Sanders liet in het *Nederlands Theologisch Tijdschrift* van oktober 2001 zien dat in het *Oude Testament* een Hebreeuwse zelfvervloeking voorkomt, waarmee de Nederlandse vloek *gvd* qua herkomst en geschiedenis voor een groot deel overeenkomt. Die oudtestamentaire vloek kan vertaald worden met 'Dit moge God mij aandoen en nog meer dan dat'. In oudere fases van het Nederlands luidt die formule: 'alzo doe mij de Heere en alzo doe Hij daartoe'.

In dit artikel wil ik nagaan of het zelfvervloekingskarakter van genoemde vloek in het *Oude Testament* in de onlangs uitgekomen nieuwe bijbelvertaling omwille van een betere verstaanbaarheid is veranderd in vergelijking met oudere vertalingen en daardoor wellicht haar karakter geheel of gedeeltelijk verloren heeft. Vanwege de hier streng bemeten ruimte heb ik mij niet gewend tot de *Biblia Hebraïca Stuttgartensia* en de *Septuaginta*, maar heb ik mij beperkt tot een vergelijking van:

(a) *Bijbel. Op last van de Hoog-Mogende Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden en volgens het besluit van de Nationale Synode gehouden te Dordrecht in de jaren 1618 en 1619 uit de oorspronkelijke talen in onze Nederlandsche getrouwelijk overgezet.* Amsterdam [z.j.], Het Nederlandsch Bijbelgenootschap.

(b) *Bijbel. Het Oude Testament. In De Nieuwe Bijbelvertaling Met alle prenten van Gustave Doré.* Amsterdam 2004, Athenaeum-Polak & Van Gennep.

Daarnaast heb ik dankbaar gebruikgemaakt van de Willibrordvertaling (1995) en de Groot Nieuws Bijbel (1996), zoals die te raadplegen zijn op www.bijbelgenootschap.nl.

Materiaal

Zonder absoluut uitzicht op volledigheid vond ik de volgende 12 bewijsplaatsen van genoemde zelfvervloeking in het Oude Testament waartoe ik mij beperk:

1. Ruth belooft altijd bij haar schoonmoeder, Noömi, te zullen blijven en zegt:
 - (a) waar gij zult sterven, zal ik sterven, en aldaar zal ik begraven worden; alzoo doe mij de HEERE en alzoo doe Hij daartoe, zoo niet de dood *alleen* zal scheiding maken tusschen mij en tusschen u! Ruth 1, 17.
 - (b) Waar u sterft, zal ook ik sterven, en daar zal ik begraven worden. De HEER is mijn getuige: alleen de dood zal mij van u scheiden! Ruth 1, 17.
2. Eli, een priester, spreekt een vervloeking uit over zijn dienaar Samuël.
 - (a) En hij zeide: Wat is het woord, dat Hij tot u gesproken heeft? Verberg het toch niet voor mij; God doe u zoo, en zoo doe Hij daartoe, indien gij een woord voor mij verbergt van al de woorden, die Hij tot u gesproken heeft. 1 Samuël 3, 17.
 - (b) en Eli vroeg: 'Wat heeft hij tegen je gezegd? Probeer niet het voor me te verbergen. God mag met je doen wat hij wil, als je ook maar iets achterhoudt van wat hij tegen je heeft gezegd!' 1 Samuël 3, 17.
3. In een gevecht tussen de Israëlieten en de Filistijnen is Saul aan het woord.
 - (a) Toen zeide Saul: Zoo doe *mij* God en zoo doe Hij daartoe, Jonathan, gij moet den dood sterven! 1 Samuël 14, 44.
 - (b) 'En sterven zul je, Jonatan!' riep Saul uit. 'God is mijn getuige!' 1 Samuël 14, 44.
4. Jonathan richt het woord tot David.
 - (a) alzoo doe de HEERE aan Jonathan en alzoo doe Hij daartoe! Als mijnen vader het kwaad over u behaagt, zoo zal ik het voor uw oor ontdekken, en ik zal u laten trekken, dat gij in vrede henengaat; 1 Samuël 20, 13.
 - (b) Maar mocht mijn vader zich het in zijn hoofd hebben gezet om je kwaad te doen, dan mag de HEER met mij doen wat hij wil, als ik je dat niet zou laten weten en er niet voor zou zorgen dat je een veilig heenkomen kunt vinden. 1 Samuël 20, 13.
5. David belooft mannen die tot de clan van Nabal behoren, te doden.
 - (a) zoo doe God den vijanden Davids en zoo doe Hij daartoe, indien ik van allen, die hij heeft, tot morgen overig late, al wat mannelijk is. 1 Samuël 25, 22.
 - (b) God mag met me doen wat hij wil als ik morgenvroeg van zijn familie ook maar iemand van het mannelijk geslacht in leven heb gelaten! 1 Samuël 25, 22.
6. Abner, de zoon van Ner, legeraanvoerder van Saul, heeft een verhouding gehad met een bijvrouw van Saul en wordt daarover onderhouden door diens zoon, Isbo-seth. Deze laatste is aan het woord.
 - (a) God doe Abner zoo en doe hem zoo daartoe, voorzeker, gelijk als de HEERE aan David gezworen heeft, dat ik even alzoo aan hem zal doen, overbrengende het koninkrijk van het huis Sauls, en oprichtende den stoel Davids over Israël en over Juda, van Dan tot Ber-Séba toe. 2 Samuël 3, 9.

(b) God mag met mij doen wat hij wil als ik David niet zal bezorgen wat de HEER hem gezworen heeft: het koningschap afnemen van het huis van Saul en voor David een troon oprichten over Israël en over Juda, van Dan tot Berseba! 2 Samuël 3, 9.

7. Koning David zweert dat hij de hele dag blijft vasten wegens de moord op generaal Abner.

(a) Daarna kwam al het volk om David brood te doen eten, als het nog dag was; maar David zwoer, zeggende: God doe mij zoo en doe er zoo toe, indien ik voor het ondergaan der zon brood of iets smake. 2 Samuël 3, 35.

(b) De soldaten kwamen David iets te eten brengen, terwijl het nog licht was. Maar David zwoer: 'God mag met mij doen wat hij wil als ik voor zondersondergang brood eet of wat dan ook.' 2 Samuël 3, 35.

8. David belooft Amasa dat hij hem tot aanvoerder van het leger zal maken.

(a) En tot Amasa zult gijlieden zeggen: Zijt gij niet mijn been en mijn vleesch? God doe mij zoo en doe er zoo toe, zoo gij niet krijgsoverste zult zijn voor mijn aangezicht te allen dage, in Joabs plaats. 2 Samuël 19, 13.

(b) En tegen Amasa moet u zeggen: 'Bent u niet mijn vlees en bloed? Voortaan zult u mijn opperbevelhebber zijn in plaats van Joab, God is mijn getuige.' 2 Samuël 19, 13.

9. Bathséba, de moeder van koning Salomo, doet een beroep op haar zoon om aan zijn broer Adonia, Abisag, de Sunamitische, tot vrouw te geven.

(a) En de koning Salomo zwoer bij den HEERE, zeggende: Zoo doe mij God en zoo doe Hij daartoe, voorzeker, Adonia zal dat woord tegen zijn leven gesproken hebben. 1 Koningen 2, 23.

(b) Toen zwoer de koning bij de HEER: 'God mag met mij doen wat hij wil als Adonia dit verzoek niet met zijn leven zal bekopen!' 1 Koningen 2, 23.

10. Izebel bedreigt Elia met de dood.

(a) Toen zond Izébel eenen bode tot Elia, om te zeggen: Zoo doen *mij* de goden en doen zoo daartoe, voorzeker, ik zal morgen omtrent dezen tijd uwe ziel stellen als de ziel van elk hunner. 1 Koningen 19, 2.

(b) Toen liet Izebel Elia de volgende boodschap overbrengen: 'De goden mogen met mij doen wat ze willen als u morgen om deze tijd niet hetzelfde lot ondergaat als zij.' Elia werd bang en vluchtte om zijn leven te redden. 1 Koningen 19, 2.

11. De koning van Aram, Benhadad, zweert Samaria te verwoesten.

(a) En Benhadad zond tot hem en zeide: De goden doen mij zoo en doen zoo daartoe, indien het stof van Samaria genoeg zal zijn tot handvullen voor al het volk, dat mijne voetstappen volgt! 1 Koningen 20, 10.

(b) Daarop zond Benhadad de volgende boodschap: 'De goden mogen met mij doen wat ze willen als er van Samaria genoeg stof overblijft om er alle soldaten die voor mij vechten een handvol van mee te geven.' 1 Koningen 20, 10.

12. Een naamloze koning is geschokt over de uitwerking van een hongersnood in Samaria. Hij houdt de profeet Elisa daarvoor verantwoordelijk.

(a) En hij zeide: Zoo doe mij God en doe zoo daartoe, indien het hoofd van Elisa, den zoon van Safat, heden op hem zal blijven staan! 2 Koningen 6, 31.

(b) De koning riep uit: 'God mag met mij doen wat hij wil als het hoofd van Elisa, de zoon van Safat, vanavond nog op zijn romp zit!' 2 Koningen 6, 31.

Beschouwing

De citaten leiden tot de volgende observaties:

(a) De formule *alzo doe (mij) de Heere* en *alzo doe Hij daartoe* (1 en 4) en die waarin *Heere* vervangen is door *God* (2, 3, 5, 6, 7, 8, 9 en 12) of *Goden* (10 en 11) wordt consequent hertaald met 'God mag met je doen wat Hij wil, als ...' (2 en 12). De afwijkende directe en indirecte objecten in de formule, te weten *u* (2), *mij* (3, 7, 8, 9, 10, 11 en 12), *Jonathan* (4), *vijand* (5) en *Abner* (6) veranderen het wezen van de vervloeking niet wezenlijk. Wel geldt dat in 2, 4, 5 en 6 geen sprake is van een zelfvervloeking, maar van de vervloeking van iemand anders.

(b) Er resten twee citaten die een nadere beschouwing vergen. In 1 en 8 wijkt de NBV opvallend af van de *Statenvertaling*. Het gaat bij die afwijkingen twee keer om een hoofdzin die gevolgd wordt door een ontkennende voorwaardelijke bijzin. Mogelijk speelt die ontkenning de vertaler parten of anders gezegd, de ontkenning leidt er blijkbaar toe dat de syntaxis van de oorspronkelijke zelfvervloeking vervangen wordt door die van een mededelende hoofdzin, te weten: 'De Heer', respectievelijk 'God is mijn getuige'. De ontkenning van de voorwaardelijke bijzin is bovendien opgeheven en de bijzin zelf is eveneens vervangen door een hoofdzin.

De letterlijke vertaling van 1 luidt: 'Dit moge de Heer mij aandoen en nog meer dan dat indien de dood niet alleen een scheiding zal maken tussen mij en jou'. Met *indien de dood niet alleen* wordt onmiskenbaar bedoeld: 'indien iemand anders dan de dood'. Citaat 8 kunnen we weergeven met: 'En tot Amasa moeten jullie zeggen "Ben jij niet mijn vlees en bloed?" God moge mij dit aandoen en nog meer dan dat, als jij niet voor altijd legeraanvoerder zult zijn in plaats van Joab.' Vergelijken we deze vertalingen met die in de NBV dan moeten we vaststellen dat in beide citaten niet langer sprake is van een belofte onder voorwaarden die kracht bijgezet wordt door middel van een zelfvervloeking. De zelfvervloekingsformule is in 1 en 8 in grammaticaal opzicht losgekoppeld van die belofte.

(c) Waarom kiest de NBV in 1 en 8 voor een ontkoppeling van de belofte en voor een uitroep? Een argument kan natuurlijk zijn dat de vertaler bewust voor een hedendaagsere eedformule wilde kiezen. En de formule bij uitstek is dan: 'God is mijn getuige (dat ik de waarheid spreek)'. Aannemelijker acht ik de verklaring dat de vertaler aansluiting wilde zoeken bij een algemene ontwikkeling in het Nederlands die laat zien dat de zelfvervloekingen ontkoppeld worden van de belofte. Het duidelijkste voorbeeld is daarbij *God moge mij verdoemen*. De vraag die bij deze verklaring rest, is dan natuurlijk waarom de vertalers niet voor een losstaande uitroep kozen in de citaten 6, 10 en 11. Daar is nu een voorwaarde toegevoegd die de *Statenvertaling* niet heeft.

(d) Men zou daarnaast, naar analogie van de ontwikkeling ‘God verdoeme mij als...’, kunnen overwegen dat de formule ‘Dit moge God mij aandoen en nog meer dan dat’ is weggelaten omdat hij na de ontkoppeling van de belofte het karakter zou hebben van een krachtterm om allerlei ernstige emotionele aandoeningen als woede, verachting, bevreemding, onbegrip, radeloosheid, spijt, angst, wrok, walging enzovoort uit te drukken. Maar die hypothese mist vooralsnog elke grond, al was het alleen maar vanwege het uitgangspunt van de vertalers om nadrukkelijk modieus en archaïsch Nederlands te vermijden.

(e) Van de twaalf bewijsplaatsen met zelfvervloekingen mogen we in zijn algemeenheid vaststellen dat de vertalers van de *Nieuwe Bijbelvertaling* zeer consequent te werk zijn gegaan. Zij laten zien dat onze taal dynamisch is en zij spelen niet de kaart van de modieusheid. Met recht kan men zeggen dat zij zich op een enkele uitzondering na gehouden hebben aan een zo getrouw mogelijke weergave van de betekenis van de bijbelteksten, waarbij bijzondere vormkenmerken zoveel mogelijk zijn behouden, met inachtneming van de conventies van het Nederlands.

Ten slotte

Nicoline van der Sijs heeft zeer onlangs nog eens de invloed van de *Statenvertaling* op onze standaardtaal gerelativeerd. Zij scoort inderdaad op punten wanneer zij betoogt dat die gefixeerde tekst steeds verder is komen af te staan van de levende taal. Dat is allemaal waar, maar als historische bron laat die vertaling ons door haar verstening zien waar de vertalers van de *Nieuwe Bijbelvertaling* met hun aanpassingen aan de vigerende standaardtaal de syntaxis van het origineel omwille van de duidelijkheid of verstaanbaarheid volgens sommigen geweld aandoen en volgens anderen creatief bewerken. En daarmee blijft de *Statenvertaling* een onuitputtelijke bron voor het hameren op filologische acribie met handhaving van de syntaxis van het origineel in alle huidige en toekomstige vertalingen. Maar hoe dan ook, het werk van Nicoline prikkelde tot dit onderzoekje en dat is een van haar vele verdiensten.

Bibliografie

- Bijbel. In de Nieuwe Bijbelvertaling. Toelichtingen* (2004). Amsterdam, Athenaeum-Polak & Van Gennep.
- Sanders, Paul (2001), ‘Toen zei David: God verdoeme mij ...’, in: *Nederlands Theologisch Tijdschrift* 55, 286-300.
- Sterkenburg, P.G.J. van (2001), *Vloeken. Een cultuurbepaalde reactie op woede, irritatie en frustratie*, tweede, sterk gewijzigde druk. Den Haag, Sdu Uitgevers.
- Sijs, Nicoline van der (2004), ‘Bijbelse sporen in het Nederlands. De invloed van de Statenvertaling en haar voorgangers’, in: *Onze Taal* 73, 264-266.
- Sijs, Nicoline van der (2004), *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag, Sdu Uitgevers.

De duivel in de Bijbel en wat vertalers er zoal mee doen

Nelly Stienstra

De duivel wordt in het christelijk geloof gezien als de grote tegenstander van God, de gevallen engel die probeert mensen in het verderf te storten en zo God, die het heil van de mensen wil, te dwarsbomen. Uiteraard komt de duivel dus in de Bijbel voor, en wel onder een aantal verschillende benamingen, en in een aantal verschillende manifestaties. Als we echter zorgvuldig bekijken hoe en waar de duivel wordt genoemd, en wat vertalers met de verschillende benamingen hebben gedaan, komen we tot de ontdekking dat een en ander wat ingewikkelder ligt dan men op het eerste gezicht zou denken.

De bijbelse benamingen van de duivel

We vinden, zoals gezegd, in de Bijbel verschillende benamingen voor Satan en de zijnen. De aanduiding *Satan*, die we zowel in het Oude als in het Nieuwe Testament aantreffen, heeft inmiddels min of meer de status van een eigennaam verworven, maar in feite is het een Hebreeuws zelfstandig naamwoord dat ‘tegenstander, vijand’ of – maar minder vaak – ‘aanklager’ betekent. Dat het eigenlijk geen eigennaam is, zien wij aan het gebruik van het lidwoord, dat regelmatig voorkomt: *de satan*. Overigens is het woord in de – min of meer – duidelijke betekenis van ‘duivel, vijandige geest, macht van het kwaad’ in het Oude Testament betrekkelijk zeldzaam; buiten het boek Job, waarin het veertien maal voorkomt, vinden we het slechts viermaal (waarvan driemaal in hetzelfde verhaal, in twee opeenvolgende verzen). In de algemene, hierboven genoemde betekenis is het woord iets frequenter.

In het Nieuwe Testament vinden we de benaming *satan*, zowel met als zonder lidwoord, veel vaker, in totaal 33 maal. Het is daar kennelijk helemaal synoniem met *duivel*, hetgeen blijkt uit het feit dat sommige evangelisten *satan* gebruiken in een context waar anderen van *de duivel* spreken. Een voorbeeld daarvan zijn de drie versies van Jezus’ bekoring in de woestijn. In het verslag van Matteüs (4:1-11) komt zowel het woord *duivel* als het woord *satan* voor en wordt ook nog een keer gewag gemaakt van de *verleider*. Marcus, die een heel korte versie van deze episode heeft (Mc. 1:12-13), spreekt slechts van *de satan*, terwijl Lucas (4:1-13), die de bekoringen wel weer uitgebreid beschrijft, alleen de term *duivel* gebruikt. (De toevoeging aan Lc. 4:8, ‘Vade retro, Satanas’, ‘Ga achter Mij, Satan’, wordt tegenwoordig in bijna alle bijbelvertalingen, inclusief de Vulgaat, weggelaten als niet authentiek.)

Beëlzebub komt in de betekenis van ‘duivel’ alleen in het Nieuwe Testament voor, in een passage die de drie synoptische evangeliën (Matteüs, Marcus en Lucas) min of meer gemeen hebben. Als Jezus een duivel uitdrijft, wordt Hij er door de Farizeeën

van beschuldigd dat Hij dit ‘door Beëlzebub, de vorst der duivels’ doet (Mt. 12:24; Mc. 3:23; Lc. 11:15). In Jezus’ antwoord, dat door Matteüs en Lucas wordt verhaald, stelt Hij Beëlzebub gelijk met de satan (Mt. 12:26; Lc. 11:18). De naam Beëlzebub is mogelijk afgeleid van die van een plaatselijke afgod in het oude Kanaän, Baäl-Zebub, waarbij Beël een verbastering is van Baäl, hetgeen ‘heer’ betekent en waarmee vele afgoden werden aangeduid. Beëlzebub zou dan ‘heer van de vliegen’ betekenen.

Slechts één enkele maal treffen we in de Bijbel de benaming Lucifer aan (Jes. 14:12), die ons met name uit de literatuur bekend is, onder meer uit Vondels *Lucifer* en Miltons *Paradise Lost*. Op de vraag of deze passage inderdaad op de duivel slaat, kom ik hieronder terug.

Ook een in zekere zin eenmalige aanduiding, althans in de duidelijke betekenis van ‘duivel’, is de benaming *Belial*, die we vinden in 2 Korinte 6:15 (‘Is er overeenstemming mogelijk tussen Christus en Belial?’). Wel komen de uitdrukkingen *zonen van Belial*, *kinderen van Belial*, *mannen van Belial*, en éénmaal *dochter van Belial*, in het Oude Testament een aantal malen voor, altijd in een context waar die inderdaad wel als ‘zonen etc. van de duivel’ vertaald zouden kunnen worden – in de zin van ‘schurken’ – maar er is geen geval waar de term rechtstreeks op de duivel wordt toegepast. Van de andere kant kunnen we wel opmerken dat de uitdrukking *duivelskind* ook bij ons, zeker tot voor kort, veelvuldig voorkwam, en zelfs in de laatste, dertiende druk van Van Dale (1999) nog niet is voorzien van de aanduiding ‘verouderd’ of iets soortgelijks. Overigens vermeldt deze druk ook nog *Belialskind* en *Belialsmann*, naast de collocatie *kinderen Belials*, alle eveneens zonder de aanduiding dat het om in onbruik geraakte termen zou gaan. Toch durf ik wel te beweren dat deze uitdrukkingen niet meer tot het gangbaar Nederlands taalgebruik behoren. In alle modernere bijbelvertalingen heeft *Belial* hier trouwens het veld moeten ruimen. Zo is de *dochter van Belial* een *slechte vrouw* geworden en de *zonen, kinderen en mannen* zijn *schurken, slechteriken* en meer van dat fraais.

Dan komen we in de Apocalyps (9:11) ook nog één keer *Abaddon* tegen, met de mededeling erbij dat deze in het Grieks naar de naam *Apollyon* (wat ‘vernieler’ betekent) luistert en dat hij de engel van de afgrond is.

In de literatuur en de volksdevotie worden met de bovengenoemde namen veelal verschillende duivels aangeduid. Zo onderscheidt Milton in zijn beroemde epos *Paradise Lost* Beëlzebub en *Belial*, naast Satan, als verschillende duivels, en heeft Vondel in zijn *Lucifer* – waarin de naam Satan overigens niet voorkomt – behalve deze twee ook nog *Apollyon* als apart individu. Bijbels gezien zijn het echter even zoveel verschillende benamingen voor Satan.

Naast (semi-)eigennamen vinden we ook nog andere aanduidingen, waarvan de meest voorkomende ongetwijfeld *duivel* is. Ons woord *duivel* is afgeleid van het Latijnse woord *diabolus*, dat op zijn beurt afkomstig is van het Griekse *diabolos*, hetgeen een vrij letterlijke vertaling van het Hebreeuwse *satan* is, en ook ‘tegenstander, aanklager’ betekent. In de Septuagint (de Griekse vertaling van het Oude Testament uit de tweede eeuw voor Christus) wordt *diabolos* gebruikt als vertaling van *satan*, hoewel *satanas* ook voorkomt.

Dan hebben we nog het woord *demon*, dat voornamelijk, hoewel niet helemaal exclusief, in het Nieuwe Testament figureert, eveneens ontleend aan het Grieks, en dat

meestal duidt op een 'mindere' duivel, ook wel een *onreine geest* genoemd. Toch is er volgens de Kerk geen wezenlijk verschil tussen de satan, de duivel, enerzijds en de demonen anderzijds, zoals blijkt uit de wijze waarop het Vierde Concilie van Lateranen (gehouden in het jaar 1215) verwijst naar Satan en zijn trawanten: 'Diabolus enim et alii daemones' (de duivel en de overige demonen). Met andere woorden, de duivel is evenzeer een demon als de overigen; Satan mag het hoofd van de helse bende zijn, maar qua natuur is het één pot nat.

Verder vinden we nog aanduidingen als *slang*, *draak*, *vorst van de wereld*, *god van deze wereld*, *verleider*, *de boze*. Deze termen, en nog andere, doen zich beperkt voor. Hieronder zullen we een paar van de bekendste benamingen voor de duivel onder de loep nemen.

Overigens moet worden opgemerkt dat bijbelvertalingen wat betreft verwijzingen naar de duivel – en niet alleen daar! – onderling sterk verschillen. Zo kan de ene vertaling in een bepaalde passage *satan* opvoeren, terwijl een andere vertaling van *de duivel* spreekt. Met name bij minder duidelijke teksten kunnen grote verschillen optreden, en de keuzes zijn niet altijd voor goede uitleg vatbaar. Ook wordt de verwijzing naar de duivel wel eens wegvertaald, zoals bijvoorbeeld Belial het Oude Testament is uitvertaald. In het hierna volgende zal ik mij zoveel mogelijk baseren op de bronteksten.

De slang

Wie een beetje op de hoogte is met de Bijbel en het verhaal van de zondeval kent (Gen. 3) zal waarschijnlijk zeggen dat de oudste benaming voor de duivel *slang* is. Toch staat dat als zodanig niet in het verhaal; de slang wordt als dier gepresenteerd: 'Van alle dieren die de Heer God gemaakt had, was er geen zo sluw als de slang' (Gen. 3:1).

In latere geschriften wordt de slang in de Hof van Eden wel geïnterpreteerd als de duivel. In het door katholieken deuterocanoniek en door protestanten apocrief genoemde oudtestamentische boek Wijsheid van Salomo wordt de slang in de Hof van Eden, zij het indirect, gelijkgesteld aan de duivel:

God heeft immers de mens geschapen voor een onvergankelijk leven en Hij heeft hem gemaakt tot een beeld van zijn eigen eeuwigheid, maar door de afgunst van de duivel is de dood in de wereld gekomen en hij wordt ondergaan door diens aanhangers. (Wijsh. 2:23-24)

Doordat de slang in het Paradijs de mens verleidt, komt de dood in de wereld, en dus kunnen we uit dit citaat concluderen dat de slang de duivel is, maar echt duidelijk gesteld vinden we die overtuiging pas in de rabbijnse literatuur die de – overigens niet canonieke – overgang vormt tussen het Oude en het Nieuwe Testament.

In het Nieuwe Testament wordt wél met zoveel woorden gezegd dat de slang de duivel is, met name in de Apocalyps (in de vertaling Willibrord 1975):

Toen brak er in de hemel een oorlog uit. Michaël en zijn engelen moesten oorlogen tegen de draak. Ook de draak streed en zijn engelen. Maar zij hielden geen stand en hun plaats werd

in de hemel niet meer gevonden. En de grote draak werd neergeworpen, de oude slang, die Duivel en Satan heet, die de hele wereld verleidt; neergeworpen werd hij op de aarde en zijn engelen met hem. En ik hoorde een stem in de hemel roepen: Nu is gekomen het heil en de macht en het koningschap van onze God en de heerschappij van zijn Gezalfde, want de aanklager van onze broeders is neergeworpen, die hen aanklaagde bij onze God, dag en nacht. (Apoc. 12:7-10)

Soms wordt ook de waarschuwing van Paulus aan het adres van de christenen van Korinte geciteerd: 'Maar soms vrees ik dat gij u laat verleiden, zoals eertijds Eva door de sluwe slang werd bedrogen, en dat uw gedachten afdwalen van de trouw aan Christus' (2 Kor. 11:3). Het is hoogst waarschijnlijk dat Paulus hier inderdaad met het woord *slang* naar de duivel verwijst, maar sluitend bewijs vormt dit vers niet.

Lucifer, de gevallen engel

Lucifer is, al was het alleen maar vanwege het beroemde treurspel van Vondel, een interessante benaming voor de duivel. Jesaja 14:12-15 vormt de enige keer dat er in de Schrift sprake is van Lucifer. Voor alle duidelijkheid citeer ik de passage eerst in haar geheel (Willibrord 1975):

Hoe zijt gij uit de hemel neergestort, Morgenster [Lucifer], zoon van de dageraad! Daar ligt gij neer gesmakt in de onderwereld, overwinnaar der volken! Gij hebt bij uzelf gedacht: Ik klim naar de hemel, hoog boven Gods sterren plaats ik mijn troon; zetelen zal ik op de berg waar de goden samenkomen, op de hoogste toppen van de Safon. Ik stijg hoog op de wolken, en word aan de Allerhoogste gelijk. Maar nu zijt gij in het dodenrijk geworpen, in het diepst van de afgrond. (Jes. 14:12-15)

Wie dit leest, begrijpt dat mensen hier een beschrijving van de val van Satan (of Lucifer) in hebben gezien en nog zien. De grootspraak, het aan God gelijk willen zijn, gevolgd door de diepst mogelijke val, dat alles past goed in het beeld dat wij van de val van Satan hebben. Vele exegeten hebben echter reeds gewezen op het feit dat de passage in een bredere context gelezen dient te worden. Die context, Jesaja 14:1-23, maakt duidelijk dat hier de val van de koning van Babel wordt beschreven, een potentaat die inderdaad zeer grote pretenties had en door de Heer op zijn plaats is gezet.

Wat betreft de 'naam' *Lucifer*, in het Hebreeuws staat er *helel ben-sharar*, dat zich nog het best laat vertalen als 'heldere zoon van de morgen'; de Vulgaat vertaalt hier *lucifer* 'lichtdrager', en zo is de 'eigenaam' ontstaan die, zoals reeds gezegd, een heel eigen leven is gaan leiden, ook al komt hij thans in geen enkele Nederlandse bijbelvertaling voor, zelfs niet in de Statenvertaling. Opmerkelijk is dat de Engelse Authorized Version, de zogenaamde King James Bible, die qua tijd en doelstelling de Engelse tegenhanger van de Statenvertaling is, wel van *Lucifer* spreekt.

Satan, de tegenstander en aanklager

Wat het gebruik van het woord *satan* betreft, dat woord betekent zoals gezegd in het Hebreeuws meestal 'tegenstander, vijand', zonder dat er sprake is van de duivel. De

Vulgaat (V.) vertaalt dan wel *adversarius*, dus ‘tegenstander’, hoewel om onduidelijke redenen ook soms gewoon *satan* blijft staan. In de betekenis van ‘menselijke tegenstander’ vinden we *satan* onder meer in 1 Samuël, 29:4 (V. *adversarius*); 2 Samuël, 19:23 (V. *satan*); 1 Koningen 5:18 (V. *satan*); 1 Koningen 11:14; 23; 25 (V. *adversarius*). In de betekenis van ‘aanklager’ vinden we *satan* in psalm 109 (108 in de Vulgaat-telling), vs. 6 – waar de Vulgaat overigens vrij inconsequent *diabolus* ‘duivel’ vertaalt, terwijl hier duidelijk een valse, gemene menselijke aanklager wordt bedoeld, over wie de psalmist al zijn gal uitspuugt.

In een betekenis die wél aan ons concept van de duivel doet denken, vinden we Satan in 1 Kron. 21:1, veertienmaal in het boek Job en dan nog driemaal in Zacharias 3:1-2. In Job en Zacharias is Satan duidelijk ook een aanklager, maar dan wel één die mensen bij God aanklaagt en tracht hun kwaad te doen. In het boek Job vinden we duidelijk het beeld van het hemelse (gerechts)hof, bestaande uit God als ‘voorzitter’ en een aantal andere, mindere geesten (engelen?), dat rechtspreekt over mensen. Dat beeld komen we in het Oude Testament wel vaker tegen, met name in psalm 82. Satan wil Job te pakken nemen en aantonen dat deze God alleen maar trouw is omdat Hij hem Zijn gunsten bewijst. Ofschoon Satan hier kennelijk een (boze) geest is, klinkt de betekenis van aanklager duidelijk door. (In het Nieuwe Testament vinden we trouwens ook voorbeelden van Satan als aanklager van mensen bij God; daar kom ik zo op terug). Hetzelfde geldt voor Satans rol in het boek Zacharias:

Daarop liet Hij [de Heer] mij de hogepriester Jozua zien, die voor de engel van de Heer stond, en rechts van hem stond de Satan, gereed om hem aan te klagen. De Heer zei tot de Satan: ‘De Heer zal u terechtwijzen, Satan! De Heer, die Jeruzalem heeft uitverkoren, zal u terechtwijzen’. (Zach. 3:1-2)

Het is duidelijk dat God Jozua in bescherming neemt tegen Satan, die de hogepriester klaarblijkelijk wil schaden.

Pas in het Nieuwe Testament zal blijken dat Satan zijn naam om zeer goede redenen draagt: hij is de tegenstander, de vijand *par excellence*, van zowel God als de mensen, al was dat in het Oude Testament nog niet zo duidelijk als het later zou worden. Een typisch voorbeeld is de reeds genoemde bekoring van Jezus in de woestijn. Evenals in het Oude Testament vervult Satan in het Nieuwe Testament tevens zijn rol van aanklager. De meest duidelijke tekst is al ter sprake geweest, Apoc. 12:7-10.

Demonen

Demonen zijn hierboven al even aangestipt als ‘mindere duivels’, ook wel *onreine geesten* genoemd, hoewel ze tevens met de term *duivel* worden aangeduid. Ze worden vooral in verband gebracht met bezetenheid. In het Oude Testament komt dat nauwelijks voor, in het Nieuwe Testament te meer. Daar is de benaming meestal *onreine geest* of *boze geest*, al komt *demon* ook voor.

Eén geval uit het Oude Testament, dat een interessant vertaalprobleem oplevert, wil ik hier aan de orde stellen. In 1 Samuël 16 vinden we het verhaal van koning Saul die gekweld wordt door een ‘boze geest, die door de Heer is gezonden’, zoals de meeste bijbelvertalingen luiden. De boze geest wordt in het origineel aangeduid als

een 'slechte geest van de Heer'. De Vulgaat vertaalt dan ook 'spiritus Domini malus'; de Statenvertaling is met 'een booze geest van de Heere' eveneens letterlijk. NBG 1951 maakt melding van 'een boze geest Gods.' Willibrord 1975 (evenals 1995) vertaalt met 'demon', hetgeen een creatieve vinding is, en één die zeker naar de geest, zo niet naar de letter, heel juist is. Het is jammer dat de Nieuwe Bijbel Vertaling deze vondst niet heeft overgenomen, en van een 'kwade geest van God' spreekt. Dat hier duidelijk een probleem voor vertalers – en exegeten! – ligt moge duidelijk zijn.

Conclusie

De duivel is een theologisch probleem voor veel moderne mensen. Anderen vrezen dat ze zijn verleiding niet zullen kunnen weerstaan. Vast staat in ieder geval dat hij bijbelvertalers het leven behoorlijk zuur kan maken.

Over *liggen/leggen* en *kunnen/kennen*

Jan Stroop

*Omdat ik niemand kon die zoveel ken als
Nicoline gekunnen heeft.*

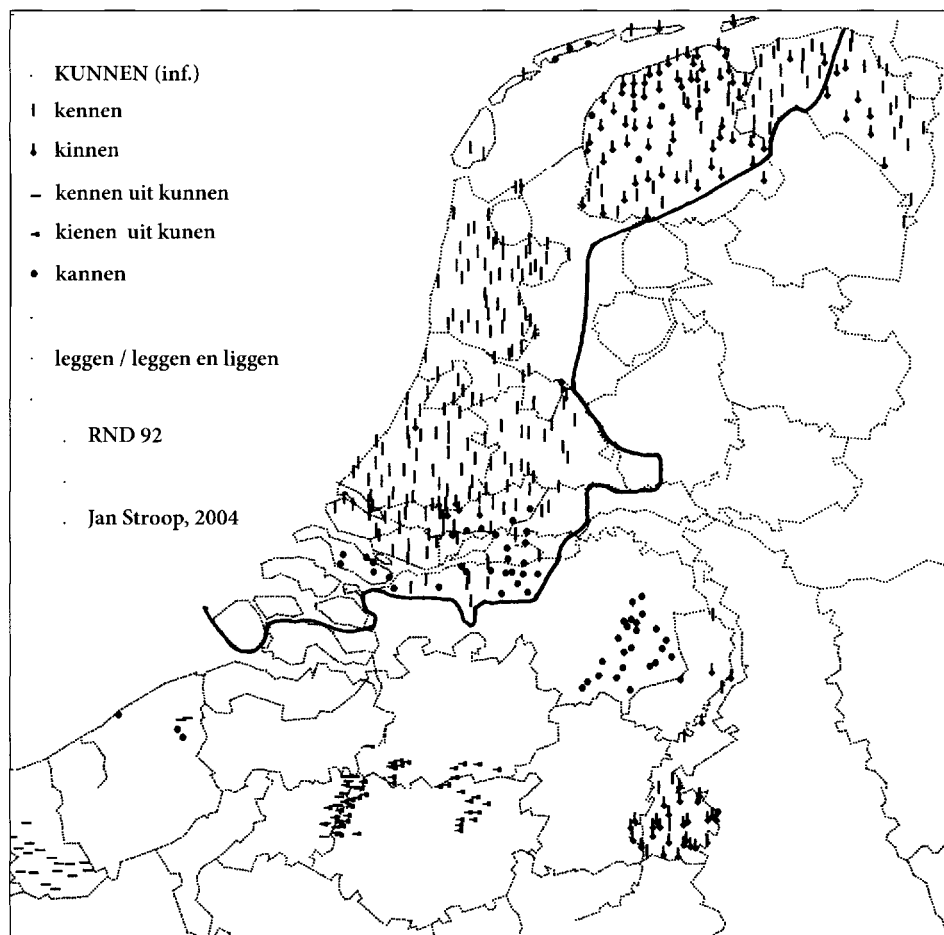
De samenval van de werkwoorden *liggen/leggen* en *kunnen/kennen* is één van de vele onderwerpen die Nicoline van der Sijs in haar laatste boek, *Taal als mensenwerk*, behandelt (Van der Sijs 2004: 513-514). Ze heeft het daar over enkele factoren die de samenval van *liggen* en *leggen* en van *kunnen* en *kennen* hebben bevorderd. De situatie in de Nederlandse dialecten komt daarbij maar zijdelings aan de orde. Daarom hier wat gedachten daaromtrent.

De samenval bij de werkwoorden in kwestie is in wezen het ongedaan maken van een onderscheid dat het gevolg is van een grammaticale ontwikkeling. De werkwoorden *leggen* en *kennen* zijn causatieven, die, net als dat bij nog een aantal andere werkwoorden het geval is, met het suffix *-jan* afgeleid zijn van een vorm van een sterk werkwoord. In het geval *liggen* werd *lagjan* > *leggen*. In de betekenis van het secundaire werkwoord zit een element 'doen'. *Leggen* is dan 'doen liggen'.

Kennen is gevormd van het enkelvoud *kan* van het praeterito-praesentium *kunnen*. Van die vorm van dit werkwoord is al in het Gotisch met behulp van het achtervoegsel (suffix) *-jan* een tweede werkwoord afgeleid, precies zoals dat bij *liggen/leggen* gebeurd was. *Kannjan* is dus ontstaan uit *kan+jan*, weer een causatief werkwoord. Het betekent 'het vermogen doen hebben om', of 'doen weten'.

De samenval van *leggen/liggen* is al eeuwenoud. Het materiaal van het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek*, dat me ter beschikking gesteld is door Karina van Dalen-Oskam, laat zien dat de spellingen van beide werkwoorden volledig willekeurig zijn en door elkaar lopen. Ik heb niet kunnen nagaan of er een geografisch bepaald patroon achter zit. Dat is niet uitgesloten, zelfs waarschijnlijk want, zoals bijgaand kaartje toont, zijn er tegenwoordig nog steeds hele dialectgebieden, alle ten oosten en zuiden van de getrokken lijn, waar het onderscheid tussen *liggen* en *leggen* perfect gemaakt wordt. Die getrokken lijn is overgenomen van de kaart van Weijnen (*Nederlandse Dialectkunde* 1966: Overzichtskaart). In de Middeleeuwen zal de verdeling niet anders geweest zijn.

In de periode van het taalkundige beschavingsoffensief, de achttiende eeuw dus, werd ook de samenval van de werkwoorden *leggen/liggen*, en in mindere mate die van *kennen/kunnen* onder vuur genomen (zie Van der Sijs). Daardoor wordt de samenval in het ABN nog steeds afgekeurd, terwijl die in de dialecten beschouwd wordt als het resultaat van een normale ontwikkeling.

Hoe komt het nu dat twee werkwoorden die aanvankelijk ieder een eigen betekenis hadden, *leggen* is tenslotte niet voor niets ontstaan, in een aantal dialecten door elkaar gehaald werden en ten slotte zelfs met elkaar versmolten? Heeroma ziet het samenvallen van de twee werkwoorden als een gevolg is van een klankverandering bij het oudste van de twee, *liggen*. Die verandering van *i* > *e*, fonetisch: [I] > [ɛ], kwam wel meer voor. Een bekend voorbeeld is *brigge*, dat eerst ontstaan was uit *brugge*, en vervolgens door verlaging van de [I] een [ɛ] krijgt. Hetzelfde bij *put* > *pit* > *pet*. Zo kan ook *liggen* tot *leggen* geworden zijn.

Zo'n verandering, die toch behoorlijk ingrijpend is, zou nooit hebben plaatsgevonden, als er niet ook andere factoren meegewerkt zouden hebben, de factoren namelijk die Van der Sijs aanhaalt. Daar is om te beginnen de derde persoon enkelvoud van de tegenwoordige tijd, die bij beide werkwoorden, klankwettig, *leit* luidt. Bij het eerste werkwoord, *liggen*, wordt de vorm *ligget* eerst *leget*, door rekking van de [I] in open lettergreep; vergelijk maar *schip* > *schepen*. Vervolgens wordt *leget* > *leit*, vergelijk maar *pegel* > *peil*; *mege* > *meid*; *zegede* > *zeide*. Dan het andere werkwoord, *leggen*. Ook daar resulteerde de derde persoon in *leit* doordat *leget* door rekking op

dezelfde manier *leit* oplevert. Zo zijn de twee vormen identiek geworden. Blijkbaar is het betekenisonderscheid tussen *liggen* en *leggen* voor de westelijke dialectsprekers niet voldoende geweest om de samenval die door de klankverandering dreigde, tegen te houden.

Hoe gemakkelijk ook de twee werkwoorden *kennen* en *kunnen* door elkaar kunnen lopen, bleek maar weer eens uit een kop in *de Volkskrant* van 22 februari 2000 (katern De Voorkant). Die kop luidde: 'In Delfshaven hoef je geen Nederlands te kunnen'. Een lezer stoorde zich eraan en vroeg zich wat nu de bedoeling was. Moeten we de zin aanvullen met *schrijven*, *lezen* of *spreken*, dan is goed wat er staat: 'geen Nederlands te kunnen schrijven'. Of bedoelt de schrijver 'Nederlands te kennen'? Dan is hier een verkeerd werkwoord gebruikt.

Maar wat te denken van het volgende zinnetje in Hollandse volkstaal: *ze ken goed koken*. Is dat de Hollandse uitspraak van de korte *a*? Denk aan Amsterdams [mən] 'man': *kaek aut men*. Als dat zo is hebben we hier geen geval van verwisseling, maar de Amsterdamse uitspraak van *kan*. Maar als er wel verwisseld is en als we *ken* dus als een vorm van het werkwoord *kennen* moeten opvatten, waar is dan de *t* van het zwakke werkwoord *kennen*? Of is het toch *kent*, maar dan zonder *t*, zoals in het Haags (of West-Brabants): *hij kom nie*?

Voorzover ik weet is er nog nooit een kaartje gepubliceerd waarop de geografische spreiding van de varianten van het werkwoord *kunnen* te zien is, in relatie ook tot de vormen van het werkwoord *kennen*. Op het kaartje dat ik hier presenteer, staan in totaal 482 tekens die staan voor plaatsen waar *kunnen* niet meer bestaat. In alle overige plaatsen waar voor de RND geëquêteerd is, dat zijn er ruim 1500, driekwart van het totaal, heeft *kunnen* een geronde midden of hoge klinker *k[A]nnen*, *k[y]nnen*. Daar worden *kunnen* en *kennen* dus onderscheiden. Voor wat de gekozen tekens betreft, geldt dat de verticale tekens staan voor plaatsen waar *kunnen* en *kennen* in *kennen* zijn samengevallen.

Zoals het kaartje laat zien, vertoont de geografie van *kunnen/kennen* op het punt van samenval veel overeenkomst met die van *leggen/liggen* (zie de isoglosse, de zwarte lijn, op het kaartje: links ervan *leggen*, rechts *leggen* en *liggen*). Er zijn wel een paar opvallende verschillen. Om te beginnen komt de vorm *kennen* in westelijk Nederland minder voor dan het vergelijkbare *leggen*. *Kennen* ontbreekt op Goeree en in delen van de Zeeuwse eilanden. Daarentegen komt *kennen* 'kunnen' in Groningen juist wel voor, *leggen* 'liggen' weer niet. De samenval van beide tweetallen werkwoorden is dus niet in alle opzichten het gevolg van een algemene tendens.

Net als bij *liggen* zou ook bij *kunnen* een klankontwikkeling mede een rol gespeeld kunnen hebben. De vorm *kennen* komt namelijk vooral voor in Hollandse gebieden waar ontronding van *u* tot *e* een normaal verschijnsel was: *put* > *pet*; *brug* > *breg*; *knuppel* > *kneppel*. Vergelijk de kaart RUG in de ANKO (*Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling*). *Kennen* kan dus veroorzaakt zijn door de algemene ontronding in dat gebied, net als *kinnen* trouwens, dat in Noord-Friesland en Noord-Groningen voorkomt. Wat daartegen pleit is het voorkomen van *kennen* ook buiten de ontrondingsgebieden, o.a. in Zuid-Holland en in het overige Groningen.

De belangrijkste oorzaak voor de samenval moet daarom wel een semantische geweest zijn. Doordat de betekenissen van beide werkwoorden, *kunnen* en *kennen*,

zo dicht bij elkaar liggen en ook veel overlap vertonen is het niet zo verwonderlijk dat die betekenissen, net als bij *liggen*, op één vorm zijn overgedragen. In het presens krijgen we vormen van *kennen*: *ik ken 'm goed, ik ken niet kommen*. In het imperfectum is *kunnen* de overlever: *ik kon 'm goed, ik kon niet kommen*.

In het Vroege Middelnederlands zijn nog maar weinig sporen van verwarring aan te wijzen. In het materiaal van het *Vroegmiddelnederlands Woordenboek* komt in het lemma *connen* te midden van een veelheid van spellingen de vorm *kennen* maar één keer voor. Dat wordt later wel anders. In de zeventiende eeuw lijkt er wel totale anarchie te heersen, althans bij Hollandse schrijvers als Vondel, Bredero, Hooft en anderen. Ze gebruiken vaak *kennen* voor *kunnen* en regelmatig, zij het minder, ook *kunnen* voor *kennen*. In de dialectgebieden waar op het kaartje geen tekens staan, worden de twee werkwoorden perfect uit elkaar gehouden, en dat moet ook in het verleden het geval geweest zijn.

Overigens is de ontwikkeling bij *kunnen* niet overal in ons taalgebied een gevolg van semantische menging. In plaatsen met een horizontaal teken heeft *kunnen* door ontronding een *ie* [i] gekregen, dan wel een *e* [ɛ]; in het laatste geval is het werkwoord 'toevallig' samengevallen met *kennen*. Dat dat inderdaad de oorzaak is en niet de bijna identieke betekenis van de twee werkwoorden, blijkt bij vergelijking van mijn kaartje met kaart nr. 32 KENNEN, uit de FAND (*Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten*). Om te beginnen liggen de ontronde vormen van *kunnen* (niet de Frans-Vlaamse) in de drie bekende ontrondingsgebieden rondom Brussel (Verstegen). In de gebieden 2 en 3, respectievelijk met Mechelen en Leuven als centrum, luidt de ontronde vorm van het werk *kunnen*: *kienen*. Dit *kienen* is natuurlijk ontstaan uit *kunnen*: k[y]nen > k[i]nen. In die gebieden is de klankvorm van het werkwoord *kennen*: k[ɛ]nnen of k[æ]nnen. Hier dus geen samenval van de twee werkwoorden.

In het meest westelijke van de drie gebieden, dat met Aalst als centrum, is het beeld gecompliceerder. In plaatsen die daar het teken voor *kienen* hebben, is er geen samenval, want *kennen* luidt er *kennen*. De horizontale streepjes staan voor *kennen*. Daar zijn de twee werkwoorden gelijkkluidend. Dat vorm *kennen* 'kunnen' exact voorkomt in een gebied waar ontronding structureel aanwezig is en in deze regio nergens daarbuiten, maakt duidelijk dat *kennen* ook hier het product is van die ontronding, van *kunnen* dus. Dat sluit uit dat de twee werkwoorden hier vanwege hun geringe betekenisverschil in elkaar 'geschoven' zijn. Het is bekend dat ontronding in deze gebieden steeds uiterst dwingend geweest is, waardoor ze wel homofoon moesten worden; eventueel semantisch tegenspel zou hier al helemaal niets hebben kunnen uithalen. Wat wel intrigeert, is de vraag of de sprekers van deze dialecten toch nog notie hebben van twee werkwoorden *kennen*, wellicht doordat er in het imperfectum nog wel verschillen zijn. Op die vraag een antwoord geven is, door het ontbreken van materiaal, onmogelijk.

Ook Frans-Vlaanderen kent twee vormen van het werkwoord *kunnen*: *kunnen* en *kennen*. In het noordelijke deel komt het eerste voor, in het zuiden *kennen*, hier door een horizontaal streepje aangegeven. Dat streepje heb ik eerder gereserveerd voor *kennen* dat door ontronding ontstaan is. Het lijkt erop dat ook in Frans-Vlaanderen de ontronding de twee werkwoorden gelijkkluidend gemaakt heeft. Incidentele ontronding is in dit gebied niet zeldzaam (Taeldeman 1994: 154). Zelf heb ik in de

RND-zin nr. 101 in alle plaatsen waar *kennen* ‘kunnen’ voorkomt, *pet* en *pit* voor *put* genoteerd. Opvallend is wat het noordelijke deel van Frans-Vlaanderen laat zien. Daar heeft *kennen*, blijkens de RAND, de vorm *kunnen* aangenomen. De redactie van die Atlas verklaart die vorm door ronding aan te nemen. Dat lijkt me ten onrechte. Dat zou namelijk de gekke situatie opleveren dat van twee aan elkaar grenzende gebieden het ene ontrondt en het andere een hypercorrecte ronding vertoont. Die erin resulteerde dat twee werkwoorden die men wilde onderscheiden toch zijn samengevallen. Ik houd het er daarom op dat in plaatsen als Zuydcoote, Steenvoorde en alle tussengelegen plaatsen er geen semantische belemmeringen waren voor de twee werkwoorden om in *kunnen* samen te vallen.

Een heel andere weg zijn de plaatsen gegaan waar de infinitief van *kennen* *kannen* is geworden. Ze liggen, afgezien van wat plaatsen her en der, voornamelijk in twee gebieden in Noord-Brabant. De ontwikkeling moet zo gegaan zijn: van ’t enkelvoud *ik/hij kan* is door analogie het meervoud *we kunnen* gevormd, en ten slotte is die vorm ook gaan functioneren als infinitief. Een logische ontwikkeling die gedachtig Von Humboldt en gelet op de neiging van praeterito-paresentia om rijtjes regelmatig te maken (*ik kan, je kan, hij kan*), overal had gekunnen. Of dat proces ooit gaat doorzetten, legt in de Schoot der Goden.

Bibliografie

- ANKO: Daan, J. en M.J. Francken (1972-1977), *Atlas van de Nederlandse Klankontwikkeling*. Amsterdam.
- FAND: Goossens, J., J. Taeldeman en G. Verleyen (1998), *Fonologische Atlas van de Nederlandse Dialecten (F.A.N.D.)* deel I. Gent, Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde.
- Heeroma, K. (1935), *Hollandse dialectstudies*. Groningen.
- Sijs, Nicoline van der (2004), *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*. Den Haag, Sdu.
- Taeldeman, J. (1994), ‘Ronding en ontronding in het Nederlands en de Nederlandse dialecten: een verhaal over “cultuur” vs. “natuur” in taal’, in: *Taal en Tongval* 46, 152-179.
- Verstegen V. (1941), ‘De ontrondingsgebieden in Zuid-Nederland’, in: *Handelingen Commissie Toponymie & Dialectologie* 15, 299-304.
- Weijnen, A.A. (1966), *Nederlandse Dialectkunde*. Assen, Van Gorcum.

Voor als er een fuif is! Lexicografie in het digitale tijdperk: *fuif* als praktijkvoorbeeld

Rob Tempelaars

Inleiding

Bij een feestelijke gelegenheid hoort een feestelijk woord. In deze bijdrage aan een feestbundel leggen we het toepasselijke woordje *fuif* onder de microscoop. Wat we zullen zien is een wondere wereld vol onvermoede details. Nu levert iedere afzonderlijke woordstudie wel nieuwe gegevens op die een toegepaste wetenschap als de lexicografie tot nut kunnen zijn. Daarom beperken we ons niet alleen maar tot het oude ambacht van het napluizen van gedrukte bronnen. Dit flitsende, digitale tijdperk biedt woordenboekmakers, taalkundigen en allerlei andere gebruikers de mogelijkheden om door gebruik van databases, cd-roms, corpora (grote tekstbestanden) en internet informatie op het spoor te komen die tot dusverre niet of nauwelijks te achterhalen was. Kortom, dit artikel gaat over de ontwikkeling van het woord *fuif* en het nut van databases, cd-roms en vooral corpora en internet voor de woordenboekmaker.

Betekenis en verbindingen

Wie de betekenis van een woord wil weten, kijkt in een woordenboek. Voor de meeste Nederlanders bestaat er maar één woordenboek: Van Dale. In de laatste Grote Van Dale wordt *fuif* als volgt gedefinieerd: '(informeel) vrolijk feest van niet-openbaar karakter, m.n. naar aanleiding van een heuglijke gebeurtenis'.

Als voorbeeldzinnetje bij deze betekenis geeft de Grote Van Dale: *een gloeiende fuif geven*. Geeft u weleens een *gloeiende fuif*? Als we via de zoekmachine Google het internet afstruinen, komen we de *gloeiende fuif* maar 8 keer tegen op slechts twee webpagina's. Dat is te weinig. Beter was al geweest de *swingende fuif* (11 treffers), de *daverende fuif* (13 treffers), de *knallende fuif* (32 treffers) of de *vette fuif* (305 treffers), maar veel beter nog de *spetterende fuif*, met maar liefst 757 treffers. Er is maar één conclusie mogelijk: woordenboekmakers kunnen – nee: moeten – gebruikmaken van corpora om de frequentie van vaste verbindingen te bepalen, wat het mogelijk maakt alleen de meest relevante gegevens in het woordenboek op te nemen.

Datering en etymologie

De Grote Van Dale geeft als extra service aan zijn gebruikers ook een handzame etymologie, die in het geval van *fuif* luidt: '1884 studentenwoord; etymologie onbekend'. Deze datering is door Nicoline van der Sijs opgediept uit het lemma *tractaat* in het

Woordenboek der Nederlandsche Taal (WNT), zoals blijkt uit haar proefschrift (2001), waaraan een rijkgevulde etymologische database ten grondslag ligt.

Via de cd-rom van het WNT valt snel te achterhalen waarop het jaartal 1884 berust: in het lemma *tractaat* wordt *Een Zuid-Limburgsch Taaleigen. Proeve van Vormenleer en Woordenboek der Dorpspraak van Heerle* (Heerlen, 1884) van J. Jongeneel aangehaald. Maar het WNT biedt ook een oudere datering. In het lemma *zwerm* wordt Frederik van Eeden geciteerd, die op 10 december 1878 in zijn dagboek schreef: 'Gestoord door een woeste overval van een zwerm lui, die mij medehaalden om een mathesis fuif te vieren'. Hoewel het woord hier los geschreven is, hebben we duidelijk met een (gelegenheids)samenstelling te maken, wat een aanwijzing is dat het grondwoord *fuif* ouder dan 1878 moet zijn. Waarom heeft Van der Sijs deze aanhaling gemist? Het antwoord laat zich raden: de tweede druk van het *Etymologisch woordenboek* verscheen in 1997, net als de WNT-aflevering met daarin het citaat van Van Eeden. Databases zijn onontbeerlijk, maar boeten snel aan kwaliteit in als ze niet voortdurend aangevuld en verbeterd worden. Van der Sijs weet dat als geen ander, net zogoed als zij weet dat nadere studie bijna altijd antedateringen van woorden oplevert.

Buitengewoon lastig voor onderzoekers is dat in de oudere delen van het WNT de citaten vaak niet gedateerd zijn. Voor de gelegenheid heb ik alle niet-gedateerde citaten van *fuif* en de samenstellingen daarmee nagezocht in de bronnen. En dat leverde een verrassing op. In het lemma *fuif* wordt Busken Huet door Van Ginneken in diens *Handboek der Nederlandsche taal* (deel 1, 1913) geciteerd: 'De Harmonie is de sociëteit (*te Batavia*) [...] waar nu nog altijd iedere maand door de directie aan de leden een fuif wordt aangeboden'. Volgens Van Ginneken is dit citaat te dateren op 1870.

Waar komt nu *fuif* vandaan? Allereerst is de vraag: is *fuif* nu afgeleid van het werkwoord *fuiven* of is *fuiven* een afleiding van *fuif*? Aangezien de oudste vindplaats van *fuif* van 1870 dateert en de vroegste plaats van *fuiven* op 1894 te dateren is, houd ik het erop dat *fuiven* afgeleid is van *fuif* en niet andersom.

Zoals in Van der Sijs' *Leenwoordenboek* (p. 107) te lezen valt, wordt *fuif* wel herleid tot Latijn *foveo* 'ik verwarm, verkwik'. Aan de etymologie van *fuif* ga ik me hier niet wagen, maar nu vast is komen te staan dat de oudste aanhaling uit Nederlands-Indië stamt, moeten we de etymologische informatie van het WNT misschien meer ter harte nemen: 'Van onbekenden oorsprong. Oorspronkelijk of een Ndl.-Indisch of een studentenwoord.' In het *Etymologisch woordenboek* en het *Leenwoordenboek* wordt alleen maar gerept over de mogelijkheid dat het hier om een oorspronkelijk studentenwoord gaat. Wie alle WNT-plaatsen overziet, moet constateren dat *fuif* in de periode 1870-1957 een gangbaar woord is in het algemene Nederlands en dat geen enkel citaat wijst op een studentikoze herkomst. Dat geldt in mindere mate voor het werkwoord *fuiven*, dat in de studententaal een eigen betekenis 'het makkelijk hebben, even niets doen' (gezegd van een groentje) kende. Ter controle kunnen we nog even in het historisch archief van *De (Groene) Amsterdammer* kijken. In de periode 1877-1940 levert *fuif* 109 treffers op in 100 verschillende documenten en *fuiffe* nog eens 19 treffers in 18 documenten. *Fuif(je)* blijkt een heel gewoon woord te zijn, maar niets lijkt erop te wijzen dat het uit de studententaal stamt, al is het wel zo dat enige specifieke samenstellingen (zie hierna) bewijzen dat *fuif* wel in studentenkringen gebruikt wordt of werd.

Samenstellingen en afleidingen

De hoeveelheid samenstellingen en afleidingen van een woord is vaak een graadmeter voor de gangbaarheid van het grondwoord. Het WNT biedt ons de *avondfuif*, de *champagnefuif*, de *clubfuif*, de *examenfuif*, de *H.B.S.-fuif*, de *jeneverfuif*, de *knalfuif*, de al eerder vermelde *mathesisfuif*, de *promotiefuif*, de *schoolfuif* en, in redactionele tekst, de *studentenfuif*. Als afleidingen van *fuiven* noteren we een drietal vrolijke Fransen – te weten de *fuifas*, het *fuifnummer* en het *fuiftype* – en verder nog de samenstellingen *doorfuiven*, *nafuiven*, *meefuiven*, *uitfuiven* en de afleidingen *verfuiven*, *fuiverij* en *gefuif*. Kortom, het is volop feest in het WNT.

In de Grote Van Dale vinden we naast de *knalfuif*, de *promotiefuif* en de *schoolfuif* nog de *afscheidsfuif*, de *bierfuif*, de uit het Surinaams Nederlands afkomstige *bijlegfuif* ('feestje waarbij alle deelnemers bijdragen met geld of in natura') en, met de labels 'studententaal' en 'verouderd', de *geitenfuif* ('feest van meisjesstudenten'). Daarnaast worden als werkwoorden nog *verfuiven*, *uitfuiven* en het verouderde *befuiven* vermeld. De *Hedendaagse Van Dale* ten slotte neemt slechts de *knalfuif* en het *fuifnummer* op, maar introduceert ook de *bokkenfuif* ('vrijgezellenavond voor de bruidegom') en, met het label 'studententaal', het *fuifroeien* ('roeien voor het plezier'). *Fuif* lijkt in het eigentijdse Nederlands nog stevig verankerd te zijn, al is het misschien wel wat op zijn retour.

Internet

De cd-roms van woordenboeken stellen ons in staat om door de gehele tekst te zoeken en op de meest onverwachte plekken informatie te vinden. Vooral het WNT dankt aan de cd-rom als het ware een nieuw bestaan als *free text corpus*, een enorme hoeveelheid, niet-taalkundig verrijkte, machine-leesbare tekst. Maar zelfs die hoeveelheid tekst valt in het niet bij het miljardencorpus dat internet ons te bieden heeft.

Nu zullen echte corpuslinguïsten al snel de wenkbrauwen fronsen als het gebruik van internet als corpus ter sprake komt. Mag die ongeordende, niet-verifieerbare massa gegevens vol ruis een bruikbaar corpus genoemd worden? Mijn antwoord luidt: ja, mits benaderd op de juiste wijze via bruikbare werktuigen en vooral met gezond verstand en een flinke portie wantrouwen. Zo is het internet uitstekend te gebruiken om een globale indruk te krijgen van de frequentie en de verspreiding van een woord of uitdrukking.

Neem nu het woord *fuif*. Via de zoekmachine Google vinden we op 16 december 2004 op het gehele web 141.000 treffers van *fuif* en nog eens 4.950 van *fuiffe*. Als we binnen het Nederlandstalige gebied zoeken via de extensies nl en be, blijkt *fuif* op 37.800 Nederlandse en op 76.000 Belgische websites aangetroffen te worden en *fuiffe* op 1.570 Nederlandse en op 2.340 Belgische websites. Nog opmerkelijker zijn de resultaten voor *fuiven*: 4.520 treffers voor Nederland en 62.100 treffers voor België. Met de resultaten van *fuiven* kunnen we verder weinig beginnen, want hier wrekt zich het feit dat het meervoud van het substantief samenvalt met de werkwoordvorm. Op grond van de Google-gegevens kunnen we hoe dan ook concluderen dat *fuif* de laatste jaren in België veel gebruikelijker is dan in Nederland.

Het verschil tussen Nederland en België blijkt nog veel groter te zijn als we in aanmerking nemen dat de Nederlandse websites ongeveer driemaal beter vertegenwoor-

digd zijn op het web dan de Nederlandstalige Belgische websites: nader onderzoek van de vindplaatsen op internet bevestigt dat *fuif(je)* in België veel gewoner is dan in Nederland.

Wie ten slotte de moeite neemt de Nederlandse treffers te bekijken, zal merken dat het verschil in wezen nog signifikanter is: afgezien van dubbele indexeringen en namen, blijken de Nederlandse treffers vaak in Belgische context verpakt te zijn, worden we vaak doorverwezen naar websites waar het woord *fuif* als onbruikbaar wordt afgeschilderd en blijken de resultaten nogal beïnvloed door de populaire re-claimslogan *Duyvis, als er een fuif is*, die ook in tal van varianten, zoals *voor als er een fuif is*, gebruikt wordt.

Standaardcorpora

Tegenover de *free text corpora* staan de *standaardcorpora*, verrijkte corpora, bestemd voor taalkundig onderzoek. Nederlandse voorbeelden van dergelijke corpora zijn het 5 miljoencorpus, het 27 miljoencorpus en het 38 miljoencorpus van het Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL, Leiden). De INL-corpora stammen alle uit de jaren '90 en kunnen via www.inl.nl doorzocht worden. Wat hebben die corpora over het lemma *fuif* te melden?

Het 5 miljoencorpus bevat slechts één *fuiffe*, opgetekend in 1993 uit *NRC Handelsblad*. Op een geheel van 40.967 substantieven is dat niet veel. Het 27 miljoencorpus levert slechts twee vindplaatsen van *fuif* op, eveneens uit de NRC, van april 1994 en januari 1995. Het 38 miljoencorpus herbergt zelfs helemaal geen Nederlandse vindplaatsen, maar wél zeven Belgische vindplaatsen uit *De Standaard* van 1995, waarvan er overigens twee betrekking hebben op de samenstelling *fuifwinkel*, die voorkomt in de samentrekking *fuif- en karnavalwinkel* en abusievelijk onder het lemma *fuif* terecht kwam. Ook in het gloednieuwe, qua vormgeving en opzoekmogelijkheden veel modernere PAROLE-corpus, dat sinds november 2004 voor iedereen beschikbaar is en ongeveer 20 miljoen tokens (woordvormen) telt, is *fuif* maar eenmaal te vinden in een Vlaams boekwerk, te weten *Kinderen van de bal. Mijmeringen langs de lijn* (Antwerpen, 1998) van Karel Michiels.

Het beeld dat door de corpora met materiaal uit de jaren '90 geschetst wordt, wordt nog eens bevestigd door het Proefcorpus van het *Algemeen Nederlands Woordenboek* (ANW), een online wetenschappelijk woordenboek in wording dat het algemene Nederlands in Nederland en België in de periode 1970-2018 beschrijft. Uit het inmiddels beschikbare Proefcorpus van zo'n 14,5 miljoen woordvormen blijkt dat het enkelvoud *fuif* 28 maal voorkomt, het meervoud *fuiven* 23 maal en *fuif* als onderdeel van een eigenaam tweemaal. Veelzeggend is dat het in alle gevallen om Belgische bronnen uit de periode 1998-2002 gaat. De ontwikkeling zet zich dus door: *fuif* is in Nederland niet alleen op zijn retour, maar lijkt zelfs in rap tempo te verdwijnen, terwijl het zich in België als een gangbaar alternatief voor *feest* handhaaft. Ter controle kijken we nog even in de grote persdatabanken Edda en Mediargus; deze bevestigen de stelling volkomen.

Tussen het WNT-materiaal, dat zich in het geval van *fuif* uitstrekt tot 1957, en de INL-corpora van de jaren '90 gaapt nog een gat: voor de periode circa 1950-circa 1990 doen we daarom een beroep op weer een ander corpus, het 50 miljoencorpus.

Dit is een intern, dus niet vrijgegeven, gevarieerd samengesteld INL-corpus. Het 50 miljoencorpus bevat 48 vindplaatsen van *fuif* en 21 vindplaatsen van *fuifie*, zowel uit Nederland als België. Om een lang verhaal kort te maken: in Nederland blijkt *fuif(je)* sinds het einde van de jaren '60 van de vorige eeuw terrein te verliezen, terwijl de al oudere 'boventerm' *feest*, ook in samenstellingen die vroeger met *fuif* gevormd werden, de rol van *fuif* lijkt over te nemen. Ter controle kijken we nog even op internet, in het concordantieprogramma WebCorp. Daarin is de *spetterende fuif*, die in Google nog 757 treffers opleverde, niet te vinden. *Spetterend* komt bovenal in twee verbindingen voor: een *spetterend feest* en een *spetterend optreden*. En op zijn beurt bevestigt Google weer dat het *spetterende feest* (met op 16 december 2004 liefst 5.720 treffers) veel frequenter gebruikt wordt dan de *spetterende fuif*. Althans: in Nederland.

Tot slot

Het woord *fuif* is voor het eerst in 1870 aangetroffen en is sindsdien volop in gebruik, zowel in Nederland als België. Van 1900 tot circa 1970 bleef het in beide landen een gewoon woord naast *feest*, maar eind jaren '60 treedt divergentie op: in Nederland neemt *feest* langzamerhand de rol van *fuif* over. Sinds de jaren '90 lijkt *fuif* zelfs te gaan verdwijnen in Nederland, al houdt het nog stand in een ten onrechte niet door de woordenboeken opgenomen samenstelling als *vrijgezellenfuif* (in december 2004 951 treffers in Google, waarvan 577 op Nederlandse websites). *Fuif* is in Nederland, net als bijvoorbeeld *mieters* en *knalfuif*, een gemarkeerd woord geworden, dat in de ogen van Nederlandse jongeren zelfs belachelijk is. Door in Google de string 'het woord fuif' in te tikken, komt men de connotaties die zij bij dat woord hebben, snel op het spoor. Hét woord in het eigentijdse Nederlands is inmiddels *party*. En inderdaad, het ANW registreerde in zijn neologismenverzameling sinds 2000 tientallen samenstellingen met *party*. Dat kon weleens het einde inluiden van het woord *feest*, al geven de cijfers aan dat *feest* (in december 897.000 Nederlandse en slechts 179.000 Belgische treffers in Google) nu nog lang niet verdrongen is.

Ik hoop aangetoond te hebben dat woordenboeken zich moeten baseren op corpora, inclusief internet. Niet alleen voor neologismen, semantische informatie, collocaties, frequentiegegevens, spreidingsgegevens, connotaties, gegevens ten behoeve van de labeling, maar ook om het eigen woordenboek op te schonen. Zo zou het woord *bijlegfuif* onmiddellijk uit het woordenboek verwijderd moeten worden – Google weet maar één website te vinden waarop het gebruikt wordt, in niet-Nederlandse context.

Hoe het verder gaat met *fuif*, *feest* en *party* kunnen we volgen via de woordenboeken, die in dit digitale tijdperk een beroep kunnen doen op tal van hulpbronnen en dataverzamelingen. En misschien kunnen we er dan over 50 jaar nog eens op terugkomen, als er een *partybundel* verschijnt ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van Nicoline van der Sijs.

Bibliografie

- 5 miljoencorpus (1994) – 5 Miljoen Woorden Corpus 1994.
 27 miljoencorpus (1996) – 27 Miljoen Woorden Krantencorpus 1995.
 38 miljoencorpus (1996) – 38 miljoen woorden corpus 1996.
 50 miljoencorpus – Intern INL-tekstcorpus, hoofdzakelijk uit de periode 1970-1990.
 ANW-Proefcorpus. Proefcorpus van het *Algemeen Nederlands Woordenboek*.
 Bergh, Gunnar, Aimo Seppänen, Joe Trotta (1998), 'Language corpora and the Internet: A joint linguistic resource', in: Antoinette Renouf (ed.), *Explorations in Corpus Linguistics*. Amsterdam / Atlanta, Rodopi, 41-55.
 Corpora, De – van het *Algemeen Nederlands Woordenboek* (ANW). *De stand van zaken in december 2000* (2000). Interne ANW-nota. Leiden.
 Dale, Grote Van (2004) – cd-rom. *Van Dale. Groot woordenboek der Nederlandse taal*, versie 1.4, op basis van de dertiende uitgave. Utrecht / Antwerpen, Van Dale Lexicografie.
 Dale, Hedendaagse Van (2002) – cd-rom. *Van Dale. Groot Woordenboek Hedendaags Nederlands*, versie 2.0. Utrecht / Antwerpen, Van Dale Lexicografie.
 Edda – Interne Digitale Persdatabank.
 Google – zoekmachine: www.google.com, www.google.nl, www.google.be.
 Historisch archief van *De (Groene) Amsterdammer* (1877-1940), op: www.groene.nl.
 Mediargus – Digitale persdatabank met de inhoud van Vlaamse en Nederlandse kranten, de Roultartamagazines en het persagentschap Belga, op: www.mediargus.be.
 Moerdijk, Fons (2004), 'Het Algemeen Nederlands Woordenboek (ANW)', in: *Nederlandse Taalkunde* 9, 2, 175-182 (rubriek DigiTaal). Het woord *fuif* komt ter sprake op p. 179.
 PAROLE-Corpus (2004) – Taalkundig verrijkt corpus van modern-Nederlandse teksten.
 Sijs, Nicoline van der (1996), *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag / Antwerpen, Sdu Uitgevers / Standaard Uitgeverij.
 Sijs, Nicoline van der (2001), *Etymologie in het digitale tijdperk. Een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld*. Dissertatie Leiden.
 Veen, P.A.F. van, en Nicoline van der Sijs (1997), *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*, tweede dr. Utrecht / Antwerpen, Van Dale Lexicografie.
 WebCorp, The Web as Corpus – Concordantieprogramma op (een deel van) internet, op: www.webcorp.org.uk.
 WNT (2003) – cd-rom. *Woordenboek der Nederlandsche Taal op cd-rom*, derde release. Den Haag, Sdu Uitgevers.

Batterij

F. de Tollenaere

Op 4 oktober 2004 laat mijn Commodore PC 40 III het afweten, na veertien jaar trouwe dienst en intensief gebruik. Hij verklaart daarbij wel het mankement: battery failure-boot failure.

Die *battery-batterij* inspireert me tot een etymologisch stukje ter ere van Nicoline: elk nadeel heft zijn voordeel!

Mijn definitie in het *Etymologisch Woordenboek* (1983) luidt ‘*batterij* (1599) < fra. *batterie* (ca. 1200) als term der artillerie’, vandaar inhoudelijk onveranderd overgenomen in mijn *Etymologisch Woordenboek*²³ (2004).

Wie mocht menen dat dit zoveel beter is dan wat in de oorspronkelijke pocket (1959) van Jan de Vries staat, doet er goed aan datzelfde lemma op te slaan in het *Etymologisch Woordenboek*² (1997) van Nicoline van der Sijs. Daar lees ik: ‘toestel waarin elektrische energie is opgeslagen, [...] toestel met elektrische energie 1844.’

Nicoline zeilt hier op het kompas van het WNT, afl. 7 (1895), bewerkt door Kluyver. Daar leest men in kolom 1077 onder bet. 3) twee citaten uit J. Bosscha, *Leerboek der Natuurkunde* (1885-1889). Het eerste, uit § 716 (1877), gaat over de proef van B. Franklin met een batterij van Leidse flessen, die samen een condensator van zeer grote capaciteit vormen. Het tweede, uit § 796, eveneens uit 1877, gaat over een vereniging van elektrische cellen, die ‘eene voltasche of galvanische batterij’ vormt.

Is de verbinding *batterij van Leidse flessen* na de uitvinding van de fles in 1745 door Cuneus en Pieter van Musschenbroek in Leiden gewoon geweest, dan is *batterij* daarin niets anders dan het gewone leenwoord uit het Frans, maar in de figuurlijke betekenis ‘reeks, serie’. Vergelijk in het Frans: ‘en electricité *batterie d’accumulateurs*’ in Alain Rey, *Dictionnaire historique de la langue française* 1, 211b (2000).

Maar berust die verbinding op Benjamin Franklins ‘An electrical battery, consisting of eleven panes of large sash-glass, armed with thin leaden plates’ (1748), dan is *batterij* daarin een leenwoord uit het Engels.

Bij de galvanische zuil of de batterij van Volta van 1799 of 1800 kan *batterij* alleen een Engels leenwoord zijn. Van *galvanic battery* heeft het OED al een plaats uit 1801. Vergelijk daar tegenover in deze betekenis in het Frans *pile* (1809) < *pile de Volta* (1803). *Pila* is de naam door Volta in 1799 gegeven omdat het geval was opgebouwd uit een zuil van metalen plaatjes.

Voor bewijspplaatsen van *batterij* in de statische of in de galvanische elektriciteit zijn we thans niet langer aangewezen op het *Leerboek der Natuurkunde* van Bosscha. Mijn zoon Herman vond in de catalogus van de Leidse universiteitsbibliotheek twee andere werken over elektriciteit, te weten H. Lugt, *De theorie der electriciteit*,

rustende op proefondervindelyke waarheden (West-Zaandam 1797), en C. Steinberg, *De krachten: electriciteit, magnetisme, licht en water: verwantschapsleer en stoichiometrie: compendium bij voorlezingen over algemeene scheikunde*, naar het Hoogduitsch, met eenige kleine wijzigingen door P.J. Kipp (Utrecht 1846). Het eerste werk leverde me een statische, het tweede een galvanische batterij op.

Met behulp hiervan maakte ik het volgende nieuwe lemma, dat ik hierbij aan het deskundig oordeel van Nicoline voorleg:

batterij als term der artillerie [1599] < fra. *batterie* [15e e.] > (fig.) 'achterste' [1894]; (bij uitbr.) 'reeks, serie' [1924].

(elektr.) [1797] (H. Lugt, *Electr.* 114) < eng. *battery* [1748] (B. Franklin) 'verbinding van geïsoleerde Leidse flessen die zowel geladen als ontladen kunnen worden' > 'koppeling van galvanische cellen die elektrische stroom leveren' [1846] (C. Steinberg, *Electr.* 3), (bij uitbr.) 'één enkelvoudige dergelijke cel'. Vgl. in deze bet. fra. *pila* [1809] < it. *pila* [1800] van A. Volta (1743-1827).

Puntjes

Piet Verhoeff

Bij de voorbereidingen voor Nicoline van der Sijs' *ABN*-boek bracht zij mij in aanraking met de 'Stukken betreffende de taal van den Statenbijbel' zoals gepubliceerd in Zwaan (1939). De discussie rond de in 1637 gepubliceerde Statenvertaling van de Bijbel is een belangrijk thema in haar boek.

Voor deze gelegenheid heb ik een deel van de *Commentariolus Historicus* (1634-1635), van de Reviseur voor het Nieuwe Testament L.G. à Renesse, uit de 'Stukken' uit het Latijn vertaald; de onsamenhangendheid erin is authentiek. Ik leg deze tekst graag voor een eerste commentaar aan de jarige voor.

COMMENTARIOLUS HISTORICUS. historisch aperçu

Handelingen van de Revisoren van het Nieuwe Testament, geëxcerpeerd uit mijn aantekeningen ten behoeve van de Synode van Utrecht. [Zwaan p. 226: Renesse deelt mee [...]. Altingius).]

Nadat dit afgehandeld was hebben de broeders Vertalers ons de in dit hele Bijbelse werk te hanteren spelling doorgegeven, die de Vertalers van het Oude en het Nieuwe Testament eerst onderling zijn overeengekomen – zoals in het opschrift van die verhandeling is te zien – en die vervolgens, door de Reviseurs van het Oude Testament bekeken en hier en daar verbeterd zijnde, door hen overal in het Oude Testament is gehanteerd – deze heeft een grote glans aan het hele werk gegeven in de juiste samenhang van woorden en lettergrepen, die bij meer vluchtige lezing niet zo wordt waargenomen, dan wel door degenen die niet in deze grammaticale zaken geïnteresseerd zijn minder gewaardeerd wordt, en die misschien in hun volmaakte domheid zullen vinden dat dit spellingboekje naar stof riekt, en dat hier niet zo'n gewichtig college voor nodig was, laat staan voor zulk een verheven Goddelijke tekst vereist zou moeten zijn.

Vervolgens hebben wij enige zittingen besteed aan het doornemen van het spellingboekje, daarbij hier en daar van mening verschillend met de broeders Vertalers en Reviseurs van het Oude Testament – en deze afwijkende versie is op enkele plaatsen door mij in dat werkje opgenomen, en zij wordt hier kort weergegeven.

Bij de woorden in het voorwoord *Besloten is om bij gelijkheid van stemmen onze Deux-Aesbijbel te volgen*, hebben wij toegevoegd: te weten bij een beslissing over een geschilpunt aangaande de spelling van een woord of naam.

[...]

Bij de voornaamwoorden meervoud, met name nominatief WY, GHYL., SYL., voegen de Rev. N.T. toe: ook SY in het meervoud, wanneer geen misverstand mogelijk is, zonder LIEDEN. Bij datief ONS, ULIEDEN enz., accusatief ONS, ULIEDEN enz. – Reviseurs N.T.: in de datief en accusatief kan LIEDEN weggelaten worden, zoals ook in de ablatief.

Bij de regels voor de uitgang LIEDEN: daarover is geruime tijd gedelibereerd, en besloten is dat men die niet hoeft te gebruiken, tenzij óf de Deux-Aes 't heeft óf [uit de context blijkt dat] het getal meervoud [is], enzovoort. De Reviseurs N.T. zeggen dat men zich niet op de bijbeltekst dient te verlaten maar op de rede.

Soms is bij woorden voorgesteld om *l* enz. toe te voegen – de Reviseurs N.T. hebben besloten dat voluit LIEDEN geschreven dient te worden.

[...]

DE GETUIGENISSE: de Reviseurs N.T. geven de voorkeur aan HET GETUIGENISSE.

Van WERELT vindt men dat het vrouwelijk is – Rev. N.T.: WERELT is ook mannelijk.

DE RECHTVEERDIGEN in het meervoud, niet DE RECHTVEERDIGE – Rev. N.T.: wij verschillen van mening, behalve wanneer de welluidendheid wat anders zou verlangen.

Bij de regel voor sommige zelfstandige naamwoorden eindigend op *p* – HET of DE GEREEDSCHAP enz.: Rev. N.T. staan zowel HET als DE toe.

[...]

In al deze zaken is aldus door ons bijna steeds eensgezind besloten; wij hebben voorzeker nooit daarom de zaag der tweestrijd heen en weer willen bewegen. Wij weten immers woorden op hun waarde te schatten als geldstukken, en kunnen ze niet een blijvende waarde toekennen. Immers, ook hier geldt in zekere zin dat gezegde van de dichter Horatius [*Ars poetica*, 70-71]:

Multa renascentur, quae jam cecidere, cadentque

Quae nunc sunt in honore vocabula, si volet usus.

[Vele woorden die al lang in onbruik geraakt zijn, zullen herleven, en vele die nu in zwang zijn, zullen vergeten worden, als het gebruik het wil.]

De broeders Henricus Arnoldi en Casparus Sibelius zijn door ons afgevaardigd om met de heren Bogerman en Baudartius onder andere over deze punten te spreken, die toch een keer ter sprake gebracht dienden te worden, opdat wij ze daarna veiliger in deze Heilige tekst konden verwerken. Immers, ook hier gelden de woorden van Vergilius [*Georgica*, 4, 6]:

In tenui labor, at tenuis non gloria.

[Veel moeite voor een kleine zaak, maar niet klein is de eer.]

Met een definitieve spelling hebben wij bijgedragen tot deze tekst.

[...]

[... dat] in gevallen waar gelijke stemmen zich zouden voordoen bij een discussie over een twijfelpunt, de beslissing zou liggen bij de gebruikelijke kwarto-uitgave van de Deux-Aesbijbel, die de gehele duur van de vergadering aanwezig is geweest – voor bepaalde toe te voegen of te verwijderen Nederlandse woorden of uitdrukkingen, die de Heren vertalers in de vertaling van de Griekse tekst gebruikten.

Voorts hebben bij deze gelegenheid de Heren broeders vertalers de hele werkwijze en regeling van hun vertaling aan ons uiteengezet, waarbij zij steeds zowel gezamenlijk als afzonderlijk de hoofdstukken van de Griekse tekst hebben nagezien, dezelve vergelijkend met de Deux-Aesbijbel en de gebruikelijke Nederlandse vertaling, en onveranderd hebben behouden wat geaccepteerd kon worden. Ook nadat de werkzaamheden verdeeld waren hebben zij toch volgens dezelfde methode gewerkt, opdat zij ook in dit deel aan de bedoeling van de Dordtse Synode zouden voldoen. De stijl van het Nieuwe Testament is dan ook overal in de vertaling zichzelf voldoende gelijk, en zeker niet onaangenamer, ook al is de vertaling niet in alle opzichten nieuw.

De Heren Broeders H. Arnoldi en C. Sibelius hebben hierna aan ons college teruggemeld hetgeen door hen overeengekomen was met de Broeders Bogerman en Baudartius, namelijk dat die al eerder zeiden dat zij zich bij de vertalers van het Nieuwe Testament hadden aangesloten, en dat zij van hun kant vrijheid zouden zoeken en geven in dergelijke zaken, dat echter te zijner tijd meer uitgebreid hierover onderhandeld kon worden. Wat betreft de ingelaste woorden [stopwoorden] ter aanvulling van de tekst – hierover hebben de vertalers van het Oude en het Nieuwe Testament vergaderd om ze volgens de opzet van de Nationale Synode van Dordrecht in een ander lettertype te kunnen zetten en ze tussen haken te kunnen plaatsen.

In onduidelijke gevallen waren wij gedwongen Nederlandse idiomen te gebruiken die niet steeds één manier van vertalen inhielden – door ons moeiteloos aan soortgelijke plaatsen van de oude vertaling te houden hebben wij winst in tijd en onderzoek geboekt.

Wanneer de Evangelisten ieder afzonderlijk dezelfde wijze van uitdrukken in hun evangeliën gebruikten, hebben wij steeds precies dezelfde vertaling aangewend, om de eenheid van zaken en woorden meer als samenhangend en evenwichtig aan de lezer te tonen.

Alle vertalers hebben (als ik mij goed herinner) de Evangeliën gezamenlijk, maar de Brief aan de Romeinen tot en met Hfdst. XII:2, en de Brief aan de Corinthiërs voor het grootste deel – die aan de Hebreëen en de Openbaring heeft Walaeus, en de overige brieven Festus – van commentaar voorzien, dat hoewel overal zeer beknopt toch ongetwijfeld ook zeer welkom was.

Besloten is ook om overal de *U*, waar die klinker hoofdletter is, als *U* te drukken en te laten verschillen van de medeklinker *V*. Voorts, om woorden met een trema met die puntjes te laten drukken, zoals Israëĳ, Achaïcus enz.

[...]

Al staat in de opschriften van de brieven tot nu toe TOT DE ROMEYNEN, CORINTHIERS enz., besloot men nu om dit te vervangen door AEN DE ROMEYNEN, AEN DIE

VAN CORINTHEN, en zo ook bij de andere, omdat dat meer typisch Nederlands is. Het opschrift van de brief *ad Philippenses* enz. (hoewel dat niet overeenkomt met ons soort Nederlands, want wij zeggen ook niet AEN DE LEYDENSEN, AMSTERDAMSCHEN enz.) is toch AEN DE PHILIPPENSEN gebleven in plaats van AEN DIE VAN PHILIPPI, omdat de meerderheid dat zo wilde.

VOORNAAMSTE REGELS

die de Revisoren van de vertaling in
het Nederlands van de boeken van het Nieuwe Testament en de Apocriefen voor zich
hebben opgesteld ter naleving, de
6de [Jul.]/16de [Greg.] November, en in het vervolg hebben
voorgescreven.

I. Spellingmethode in het jaar 1628 in de maand Juli uitgewerkt door de vertalers van het Oude Testament Johannes Bogerman, Wilhelmus Baudartius en Gerson Bucerus, alsmede die van het Nieuwe Testament en de Apocriefe boeken, te weten Antonius Walaëus, Jacobus Rolandus en Festus Hommius – en in het jaar 1633 op de twaalfde en enkele volgende dagen van de maand Juli door de Revisoren van het Oude Testament gecontroleerd, en hier en daar met voorkeurstemmen gewijzigd, verbeterd en uitgebreid. [...] En ten slotte is zij door de Revisoren van het Nieuwe Testament opnieuw bekeken, gewogen, en met weinige toevoegingen, veranderingen en aantekeningen in de marge van deze spellingmethode, goedgekeurd (hiervan afschrift bijgevoegd). In deze herziene versie van het Nieuwe Testament en de Apocriefe boeken zal zij in acht genomen worden.

II. In de samenvattingen van de afzonderlijke hoofdstukken van het Nieuwe Testament zal het getal van de verzen van de hoofdstukken vóór ieder afzonderlijk deel geplaatst worden.

III. Waar de lezer terugverwezen wordt naar voorafgaande zaken worde het woord *hiervoor* gebruikt – waar naar volgende zaken *hierna*, in plaats van de woorden *boven* en *onder*.

IV. *N.*, in dit geval *Namelyck*, zal zeker toch gebruikt worden in plaats van *t.w.*, dat is *te weten*, dat wil zeggen *puta* [‘namelijk’].

V. Werkwoorden die worden toegevoegd ter aanvulling van een tekst met hiaat, moeten niet opgenomen worden tussen haakjes, maar beslist met een ander lettertype in de tekst afgedrukt – zowel om door de werkwoorden de verbanden beter te kunnen onderscheiden als om de drukkers niet te overbelasten, opdat niet de haakjes met de parenthesen verward worden.

VI. Uit de Apocriefe boeken moeten geen parallelle plaatsen geciteerd worden – als ze tot het verhaal bijdragen dienen ze in de aantekeningen vermeld te worden, zoals hier en daar Josephus, Plinius, Eusebius enzovoort erbij gehaald worden.

VII. Van de Griekse codices van het Nieuwe Testament hebben de Revisoren de uiterst correcte tekst van Theodorus Beza gevolgd, behalve wanneer met goede argumenten aangetoond kon worden dat het nodig was om een andere, nauwkeuriger, uitgave te volgen.

[...]

XI. In alle tijden en wijzen van het zelfstandig werkwoord *esse*, waar dat ontbreekt en aangevuld wordt, moet dat niet met een andere letter aangegeven worden, als de betekenis daar niet onduidelijk door wordt.

[...]

XIV. Een afwijkende lezing en interpretatie van Griekse woorden en zaken dient in de kantlijn met een ander type aangegeven te worden.

XV. Bij de verandering van met name de aoristustijden voor het imperfectum dient overgedetailleerdheid vermeden te worden, tenzij de tekst duidelijk en dwingend onderscheid vereist.

[...]

XVII. Niet dan bij de allerdringendste noodzaak kunnen varianten in de kantlijn opgetekend worden.

XVIII. De woorden Angelus, Diabolus, Prophetæ, Evangelistæ, Apostoli moeten met hoofdletters geschreven worden waar zij eigennamen zijn.

XIX. In het woord Heere, verwijzend naar God, worde hoofdletter *H* geschreven, de overige letters klein.

[...]

XXII. Hoofdletters en scheidingen met komma's en punten worden overgelaten ter willekeurige toepassing – als zij de betekenis niet veranderen of moeilijk maken.

XXIII. Wanneer een en dezelfde geschiedenis of gelijkenis door twee, drie of vier Evangelisten met dezelfde woorden verhaald wordt, dienen in de Nederlandse vertaling ook dezelfde woorden behouden te blijven.

XXIV. Verschillende en afwijkende interpretaties en verklaringen voor een en dezelfde zaak of gedachte mogen niet in strijd zijn met het voorafgaande of het volgende, dan wel niet stroken met de Heilige Schrift of overeenkomende geloofspunten. Want zo is de Schrift ook niet.

Bibliografie

Dr. C.C. de Bruin & Dr. F.G.M. Broeyer, *De Statenbijbel en zijn voorgangers* (1993).

De 'Resolutiën' betreffende de Taal van den Statenbijbel, ed. J. Heinsius (1919).

De Statenvertaling 1637-1937 (1937).

Dr. F.L. Zwaan, *Uit de geschiedenis der Nederlandsche spraakkunst* (1939).

Cryptogram, crossword, kruiswoordpuzzel

Henk Verkuyl

In Van Dale (1989), het *Etymologisch woordenboek* van P.A.F. van Veen in samenwerking met Nicoline van der Sijs, staat op blz. 178:

cryptogram [stuk in geheimschrift, kruiswoordraadsel] gevormd van **gr.** *kruptos* (vgl. *crypt*) + *gramma* [letter, geschrift], van *graphein* [schrijven], idg. verwant met *kerven*.

In Van Dale (1997) staat in de tweede druk van dit woordenboek, nu geheel bewerkt door Nicoline van der Sijs, achter '[stuk in geheimschrift, kruiswoordraadsel]' de datering '(1926-1950)'. Het monumentale Van der Sijs (2001: 916) – Nicolines prachtige proefschrift – signaleert het eerste voorkomen van het woord *cryptogram* in een woordenboek uit 1955, maar inmiddels is het *Etymologisch Woordenboek van het Nederlands A-E* (EWN) uitgekomen onder hoofdredactie van Marlies Philippa, Frans Debrabandere en Arend Quak. Daar staat op blz. 506:

cryptogram zn. 'gecodeerd bericht; kruiswoordraadsel waarbij woordschrijvingen op zich een puzzel zijn'. Nnl. *cryptogram* 'geheim bericht' [1887; De Groene Amsterdammer], *kryptogram* 'soort kruiswoordraadsel' [1949; De Groene Amsterdammer 12-02-1949]. Eerder al bekend onder de naam *woordspelingen-kruiswoordraadsel* [1944]. ... De oudste betekenis 'geheim of gecodeerd bericht' is internationaal. Het weekblad De Groene Amsterdammer introduceerde in 1949 een soort kruiswoordraadsel en gaf er de naam *kryptogram* aan. Deze puzzelsoort is als fenomeen wrsch. in Engeland bedacht, maar heeft daar geen speciale naam. Er is in de Angelsaksische landen wel een puzzelsoort met de naam *cryptogram*; daarbij gaat het echter om een te ontcijferen geheimschrift, wat dus een rechtstreekse voortzetting is van de oorspr. betekenis.

Dat is behoorlijk meer informatie dan de auteurs van Van Dale in 1989 konden bemachtigen en Van der Sijs in 1997 en 2001 kon geven. De beschikbaarheid via internet van historische archieven als die van *De Groene Amsterdammer* is van zo recente datum dat het unfair zou zijn om Van der Sijs' eerdere speurwerk naar het woord *cryptogram* af te zetten tegen dat van het EWN. Bovendien nam zij deel aan de discussie die rond 2003 in de internetdiscussieclubs Citatenvorser en Navorser is gevoerd over de woorden *cryptogram* en *kruiswoordraadsel*. Een aantal van de deelnemers aan die discussie heeft materiaal geleverd voor het hierboven gegeven EWN-lemma.

Het etymologische werk hierboven biedt een aanknopingspunt om in deze bijdrage enkele lexicaal-semantic aspecten van de betekenisontwikkeling van de woor-

den *cryptogram* en *kruiswoordraadsel* te belichten. Het Engelse *crossword* heeft als voordeel boven het Nederlandse *kruiswoord* dat het niet de betekenis kan hebben waar de Engelsen *Word from the Cross* voor gebruiken. We houden er in het algemeen niet zo van om ambiguïteit aan te maken. Door *cross word* aaneen te schrijven tot *crossword* kunnen de Engelsen het woord *puzzle* er achter weglaten, wat ook meestal gedaan wordt. Wij in Nederland zitten altijd met de religieus correcte noodzaak om achter het woord *kruiswoord* het woorddeel *-puzzel* of *-raadsel* te plakken. Vóór de introductie van het woord *kruiswoordraadsel* in 1925 bestond er al wel het woord *kruisraadsel*, maar dat heeft de strijd om het bestaan verloren en komt in Van Dale niet meer voor. Het had betrekking op een voorloper van ons kruiswoordraadsel waarin verticaal gezien slechts één woord leesbaar werd bij een goede oplossing.

Een vergelijking van de drie woorden uit de titel van deze bijdrage is voor een semanticus interessant, omdat het Engelse woord *crossword* zich in ongeveer hetzelfde tijdsbestek in een totaal andere richting heeft ontwikkeld dan ons woord *kruiswoordpuzzel*, terwijl de basis voor de naamgeving niet zo wezenlijk verschilde. Rond 1925 was *crossword* (*puzzle*) min of meer het vertaalequivalent van ons *kruiswoordpuzzel*, maar 70 jaar later is dat niet meer het geval, omdat het Engelse *crossword* veel dichter bij ons *cryptogram* komt dan bij ons *kruiswoordpuzzel*. Zelfs de allereerste crossword *puzzle*, die van Arthur Wynne in de *New York World* van 21 december 1913, bevat al omschrijvingen (*clues*, noemen de Engelsen dat) die vreemd zijn aan een gewoon Nederlands kruiswoordraadsel, zoals 'What this puzzle is' (= hard), of 'What bargain hunters enjoy' (= sales), of 'Found on the seashore' (= sand).

Bovendien is van begin af aan in het Engelstalige gebied de gewoonte ingeslopen om toe te laten dat een antwoord op een opgave uit meer dan één woord bestaat. Deze gewoonte en de daarvan afwijkende één-woord-antwoordtraditie in Nederland heeft vermoedelijk ook een taalkundige basis. Engelse samenstellingen worden doorgaans niet aan elkaar geschreven: *concert hall*, *maiden speech*, *world war*, en dergelijke. Het Nederlands is veel agglutatiever. Wij schrijven *concertgebouw*, *maidenspeech* (of *maiden-speech* zoals het in de 10de druk van Van Dale nog werd geschreven) en *wereldoorlog*. Deze taalkundige eigenschap van het Nederlands om samenstellingen bij voorkeur als één woord te zien speelt mijns inziens mee bij de gegroeide puzzeltraditie om antwoorden niet uit twee of meer woorden te laten bestaan. Met die traditie is pas rond 1990 gebroken door de (S)cryptograaf J.J. Steenhuis (*NRC Handelsblad*) en de kennispuzzelmaker Jelmer Steenhuis (*Vrij Nederland*). Het past naadloos in de toenemende trend om in het Nederlands samenstellingen ook uit elkaar te schrijven.

De woorden *crossword puzzle* en *kruiswoordraadsel* hebben met elkaar gemeen dat ze verwijzen naar een matrixdiagram met hokjes die voor ongeveer 20 procent zwart zijn. In de witte hokjes moeten horizontaal en verticaal woorden worden ingevuld die elkaar kruisen. De essentie van het kruiswoordbegrip is dat woorden elkaar kruisen als antwoorden op opgaven. Daarmee wordt weinig inhoudelijks gezegd. In feite wordt hier een syntactische karakterisering gegeven van de verhouding tussen in te vullen woorden: woorden moeten elkaar kunnen kruisen.

Het kruiswoordraadsel is bij ons als genre op 12 januari 1925 geïntroduceerd in het *Algemeen Handelsblad*; voor kinderen, maar al snel namen ouderen het over als inzenders en in de jaren dertig werd het definitief een volwassenenaangelegenheid. Het verwierf zich een grote populariteit die altijd is gebleven. Er wordt veel gekruiswoordpuzzeld (als dat het woord is, *gekruiswoordraadseld* is het in elk geval niet).

De eerste kruiswoordpuzzel (die overigens als *kruiswoordenpuzzle* begon) was bij ons strikt taalkundig: het woordenboek werd blijkbaar als ijkpunt gezien. De basis voor het toen nieuwe spel was eenvoudig: de maker van de puzzel zoekt een omschrijving die in een woordenboek na het trefwoord staat en de goede oplossing is het trefwoord. Daarmee slijt direct de gewoonte in die het Nederlandse puzzelwezen kenmerkt: in kruiswoordraadsels en cryptogrammen bestaat het antwoord altijd uit één woord. Bestond, moet ik zeggen, want inmiddels is, zoals ik hierboven aangaf, met die gewoonte gebroken. Geconstateerd moet worden dat dat aarzelend gebeurt. Het één-woord-antwoord is zich ook gaan uitstrekken over geografische eenheden en historische personen die bevraagd worden: op 'Gokplaats in de V.S.' is het gewenste antwoord eerder 'Vegas' dan 'Las Vegas'.

Het aandeel encyclopedische en andere soorten van toevallige kennis is in Nederland altijd relatief bescheiden gebleven: het kruiswoordraadsel is steeds een taalspel geweest waarin kennis van woorden centraal staat. Of liever, waarin woordenboekkennis centraal staat als daaronder verstaan kan worden een vorm van kennis die zich onttrekt aan de toevallige en veranderlijke feiten des levens. Onze kennis dat Bernhard de echtgenoot van Juliana was, berust op het toevallige feit dat ze met elkaar getrouwd waren. Dat iemand die getrouwd is, een echtgenoot heeft of een echtgenote is geen toeval: dat ligt vast door de definitie van *getrouwd zijn*. De betekenis van ons woord *kruiswoordraadsel* wordt essentieel bepaald door de rol van dit soort contextonafhankelijke kennis van de onderliggende woorddefinities in het vraag-antwoordspel. Ik voeg dit laatste toe omdat ook in Nederlandse kruiswoordraadsels de wat frivolere omschrijvingen sinds enige tijd hun intrede hebben gedaan, met name door de zogeheten kennispuzzel in *Vrij Nederland*. Dus een opgave langs die lijn zou kunnen luiden: 'Overwinnaar in de buurt van Soestdijk' (6+5) met als antwoord 'Victor Baarn'. Dat soort informatie vindt men niet in woordenboeken. Een iets uitvoeriger karakterisering van de kennispuzzel is te vinden in de onlangs verschenen nieuwste druk van Verschuyls *Cryptogrammatica*.

Op 12 februari 1949 werd het cryptogram als apart genre ingevoerd, in *De Groene Amsterdammer*. Het heeft zich in de loop der jaren ook een grote populariteit verworven, maar deze populariteit is gemengd met een licht gevoel van de happy-few-superioriteit: het is voor de knapperdjes onder ons. Je moet wel iets speciaals hebben om cryptogrammen te kunnen oplossen, en een gewone kruiswoordpuzzel is voor de gemiddelde cryptofiel te min. De meeste cryptogrammenoplossers vinden een cryptogram 'iets geheel anders' omdat het een speciaal soort denken vereist.

Het is deze karakterisering die de aandacht trekt van de lexicaal semanticus. Als we het oordeel van cryptogramoplossers serieus nemen, kunnen we cryptogrammen dan wel zien als een subset van de kruiswoordraadsels? De subsetrelatie is essentieel voor de definitie, zoals ook al blijkt uit de twee definities aan het begin van dit artikel. Die behandelen het cryptogram als een kruiswoordraadsel met extra ken-

merken. Dat botst naar mijn waarneming met de realiteit, waarin cryptogram en kruiswoordraadsel in feite een zo strikt gescheiden bestaan hebben dat ze moeilijk onder één hyperonieme noemer te brengen zijn.

De verklaring voor dit feit moet gevonden worden in de bijna vijftientig jaar voorsprong van het kruiswoordraadsel op het cryptogram. Het kruiswoordraadsel was in 1949 al zo populair geworden dat het woord *kruiswoordraadsel* niet meer alleen de syntactische karakterisering (woorden kruisen elkaar) omvatte, maar inmiddels ook de strikt definitieve: kenmerkend was toen al dat een opgave bestaat uit de rechterkant van een woordenboekdefinitie en dat het antwoord het bijbehorende trefwoord moet zijn. Voor een cryptogram is het niet mogelijk een dergelijke omkering te maken: het onttrekt zich aan de tucht van het woordenboek, zij het veel minder dan het Engelse crossword.

Het Engelstalige *crossword* heeft een geheel andere ontwikkelingslijn gevolgd: al vóór 1930 werd de rol van de (omgekeerde) woordenboekdefinitie in het spel drastisch teruggebracht ten behoeve van cryptische omschrijvingen. Ik zal met één Engels en één vernederlandst voorbeeld laten zien wat men zich er bij moet voorstellen. Het Engelse voorbeeld is 'Linguist and philosopher writing in prison'. Je moet om te beginnen weten dat *choky* een ander woord is voor *prison*. Vervolgens moet je weten dat het gebruik van 'in' in de opgave meestal niet een echte plaatsaanduiding is, maar dat het gebruikt wordt om aan te geven dat een woord in een ander woord geplaatst moet worden. Dus er moet iets in *choky* worden geplaatst zodat er een nieuw woord ontstaat. Als crosswordpuzzelaar weet je (na lange tijd) in Engeland ook dat *writing* vaak wordt afgekort als *ms*, een afkorting voor *manuscript*. Stop *ms* in *choky* en je krijgt de Amerikaanse linguïst en filosoof Noam Chomsky. Een Nederlandse opgave zou kunnen luiden: 'Die deftige persoon was in onovertrefbare vorm oppermachtig'. Een deftige persoon is een heer. Iemand die in onovertrefbare vorm is, is de beste. Het 'in' geeft aan dat *heer* in het woord *beste* moet worden geplaatst. Dat wordt dus: *beheerste*. Een semantisch houvast wordt gegeven door de omschrijving 'was oppermachtig'. Voor Nederlandse cryptogrammenoplossers is duidelijk dat beide voorbeelden niet naadloos passen in de Nederlandse cryptocultuur. Bijvoorbeeld, het door elkaar halen van taal en metataal heeft in Engeland een zo veel prominentere plaats ingenomen dan in Nederland dat het Engelse crossword nauwelijks te vergelijken valt met het Nederlandse cryptogram. Er zijn nog andere kenmerken die essentieel verschillen, maar helaas ontbreekt de ruimte om daar dieper op in te gaan.

Samenvattend stellen we vast dat *crossword* (*puzzle*) niet langer vertaald kan worden als *kruiswoordpuzzel*. Er is ook niet een Engels puzzelwoordenboek dat lijkt op wat bij ons een puzzelwoordenboek voor Nederlandse kruiswoordpuzzelaars is. Semantisch is de naam *crossword* min of meer synoniem geworden met wat als hoofdgenre wordt gezien: de cryptic crossword. Daardoor moet er in Engeland naar andere namen worden gezocht voor de eenvoudiger soorten puzzels. In Nederland heeft zich niet zo'n specialisatie voorgedaan: daar was de naam *kruiswoordraadsel* al zo stevig gevestigd dat het nieuwe genre zich heeft moeten invecchten met een eigen naam. En dit gevecht heeft er zelfs voor gezorgd dat men zich moet afvragen of de juiste benaming voor het hyperoniem wel het woord *kruiswoordraadsel* kan zijn,

zoals Van Dale (1989, 1997) en het EWN hebben gedaan. Maar ik geef toe, het zal moeilijk zijn om een ander woord te vinden dat als hyperoniem dienst kan doen.

Spreken wij Oer-Iers tegen onze huisdieren?

Dick Wortel

De meesten van u zullen het zich waarschijnlijk niet realiseren als ze met het voerbakje in de hand de poes binnenroepen voor het avondeten of als ze de hond terugroepen als deze te ver is afgedwaald tijdens het avondlijke uitlaatrondje, maar volgens David Thomas (1866-1940), die in de jaren dertig van de vorige eeuw oud-inspecteur van het onderwijs en eresecretaris van de Cardiganshire Antiquarian Society in Wales was, spreekt u dan Oer- of Oudiers. Hij was namelijk van mening dat de woorden die de meeste West-Europese volkeren tegen hun huisdieren gebruiken, van oorsprong afkomstig waren uit deze taal. Het was hem opgevallen dat ondanks de verschillen tussen de talen onderling deze woorden juist overal opmerkelijk veel op elkaar leken. Volgens Thomas waren deze lok-, aansporings- en wegjaagwoorden door oude volksstammen achtergelaten in de streken waar zij doorheen trokken op hun tochten vanuit Azië en Noord-Afrika naar Ierland, ergens tussen 2000 en 1800 voor Christus. Hij noemde deze stammen *Goidels*, 'those people who came to our country when the Pharaohs were ruling over Egypt and when the Mesopotamian kings were sending out prospectors and traders to the uttermost ends of the then known world' (Thomas, p. 1).

Omdat het hem een goed idee leek hier nader onderzoek naar te verrichten, stuurde hij vragenlijsten rond. In Nederland kreeg hij medewerking van het Dialectbureau van de Koninklijke Akademie. P.J. Meertens zelf vertaalde de toelichting en de vragenlijsten van Thomas en stuurde ze naar 'his most reliable correspondents' in Nederland, Vlaanderen en het Rijnland in Duitsland (Thomas, p. x). Dat wil natuurlijk niet zonder meer zeggen dat Meertens achter de theorie van Thomas stond, het kan ook best zijn dat het hem gewoon een goed idee leek om deze termen ook voor het Nederlands eens te inventariseren.

De Nederlandse vragenlijsten belandden zo onder andere op het bureau van de Nijmeegse professor Jac. Van Ginneken. Deze vond de theorie van Thomas kennelijk dermate intrigerend dat hij in 1935 in *Onze Taaltuin* een artikel schreef over de toelichting die bij de vragenlijst was gevoegd. In dat artikel vat hij Thomas' bevindingen kort samen en stelt hij dat 'als ze definitief waar blijken, en den toets der wetenschappelijke kritiek kunnen doorstaan, wel een van de mooiste ontdekkingen zullen worden, die de samenwerking van taalwetenschap en oudheidkunde in de laatste halve eeuw heeft opgeleverd.' (Van Ginneken, p. 166).

Het was helaas niet mogelijk om in de voor dit artikel gegeven tijd in het archief van het Meertens-Instituut naspeuringen te verrichten naar eventueel nog aanwezige sporen van Thomas' onderzoek, maar Thomas heeft kennelijk genoeg materiaal

binnengekregen, want in 1939 publiceerde hij zijn boek *Animal callwords*, waarin hij de stelling onderbouwde dat 'each term marks the movement of a particular tribe or tribes in prehistoric times' (Thomas, p. xiii). Hij stelde dat het in kaart brengen van deze roepwoorden het mogelijk maakte om verschillende stammen te onderscheiden en de tocht van deze stammen tamelijk nauwkeurig van land naar land te volgen. Naar hun meest kenmerkende roepwoorden onderscheidde hij onder andere het *Bill*-volk, het *Derry*-volk, het *Keck*-volk, het *Lag*-volk, het *Pishty*-volk en het *Quish*-volk. Op een paar van deze veronderstelde stammen en hun roepwoorden voor huisdieren zal ik hieronder wat nader ingaan.

Het *Bill*-volk

Aan de hand van de binnengekomen vragenlijsten stelde Thomas vast dat de lokroep *bil(l)* voor eenden alleen voorkomt in Ierland, Zuid-Wales en een beperkt gebied in Zuidwest-Engeland. Het woord moest dus volgens hem vanaf het vasteland zijn ingevoerd. Een uitgebreide zoektocht bracht Thomas tot de conclusie dat het *Bill*-volk een lange reis had afgelegd voor het in Ierland aankwam. Hij meende zelfs dat er twee routes waren waarlangs het volk was gekomen. Een daarvan liep ten zuiden van de Oostzee langs door Letland, waar *pihle* nog altijd 'tamme eend' betekent, zoals *pyle* in Litouwen en *pil pil* als ganzenroep in het oosten van Duitsland. De hoofdroute was echter die van Hongarije en Roemenië naar de Noordzee. Deze route liep over Servië, waar *pilee pilee* werd gebruikt als lokroep voor kippen en *pil* 'kuiken' betekent. In Bohemen gebruikte men *pylie* als ganzenroep, terwijl in Saksen *beelee*, in Hessen en in Westfalen *bille* een van de woorden voor eend was.

Dankzij de Nederlandse vragenlijsten kreeg Thomas informatie over de Groningse eendenroep *piel*, meervoud *piele*, in Marum *piel*, in Midwolda *piele piele*, in Stadskanaal *pielk pielk pielk pielk*, en in Westernieland *piel piel*. Ook in Drente en de aangrenzende gebieden van Groningen en Friesland werden *piel piel piel* en *piedel piedel* opgetekend. In Friesland gebruikte men in Bergum *piel*, in Burum *piel piel* en in Murmerwoude ook *piel piel*. In Overijssel hoort men in Rijssen en in Salland *piele piele piele*, en in Staphorst *poele piele*.

In Angerlo in Gelderland werd *piel piel piel* gebezigd, en in Heelweg en Sinderen *piele piele piele*. Noord-Brabant kende in Asten *piele*, in Baarle Nassau *piel piel*, in Bergeyk *pileke* en in Oudenbosch *piele piele piele*. In grote delen van Limburg gebruikte men *piele piele piele*, terwijl in Ubachsberg de variant *piele wiele wiele* werd genoteerd. In Zeeland riep men in Ellewoutsdijk *piel piel piel*, in 's-Gravenpolder *piele piele piel piel*, in Kortgene *piele piele piele* en in Waarde *piele piele*. Al deze varianten waren volgens Thomas 'remains of the language once spoken by the Bill people in many parts of Europe' (Thomas, p. 100) en de genoemde plaatsen waren volgens hem dus oude nederzettingen van het *Bill*-volk op weg naar Engeland, Wales en Ierland.

Het *Keck*-volk

Volgens Thomas gebruikten voerlieden in sommige streken van Engeland om hun dieren in beweging te zetten bepaalde gutturale klanken, die ook in delen van West-Azië en Noord-Afrika voor dit doel gebruikt werden. Hij meende dat de overeen-

komst tussen het gebruik van de aansporende klanken *kh*, *ikh*, *heik* in Arabië, *'ihh* in Tunis en *ikh* en *khe* in Tanger en andere delen van Noord-Afrika en de onder andere in Dorset, Wiltshire, Somerset en andere Engelse streken gebruikte klanken *ek*, *eck*, *ck*, *kk*, *kg*, *gg*, *ke*, *keck*, *kick*, *kik* dermate groot was, dat het niet anders kon zijn, dan dat het hier om de nakomelingen van een en dezelfde zeer oude stam ging. De gebruikte klanken behoorden volgens hem tot de oudste in de geschiedenis van de mens en de distributie ervan markeerde de weg die deze oude stam, die Thomas het *Keck*-volk noemt, moest hebben afgelegd om van de Perzische Golf over de Atlantische Oceaan in Engeland terecht te komen.

De *Lag*-, *Biddy*- en *Dil*-volkeren

Drie verschillende *Goidel*-stammen trokken volgens Thomas op een gegeven moment tegelijkertijd door Europa. Hij onderscheidde ze naar hun lokroep voor eenden en ganzen, waarbij de eerste stam gebruik maakte van het Ierse woord *lag* 'eend', de tweede stam van het Ierse troetelwoord *dil* 'lieveling', terwijl de derde stam zijn eenden en ganzen lokte met het woord *beadai*, dat zich in de loop van de tijd in Ierland ontwikkelde tot de ganzenlokreep *biddy*. Het bestaan van drie verschillende stammen werd volgens Thomas door archeologische vondsten in Engeland ondersteund. De archeologen hadden namelijk drie verschillende typen bekers opgegraven, die allemaal omstreeks dezelfde tijd vervaardigd waren en waarvan het verspreidingsgebied telkens samenviel met dat van een bepaalde lokroep voor eenden en ganzen.

Volgens Thomas had het *Lag*-volk zijn oudste sporen nagelaten in Beieren, waar in de jaren dertig *schliki* nog altijd als loknaam voor eenden werd gebruikt (Thomas, p. 31). Maar Van Ginneken vermoedde dat het *Lag*-volk ook in onze streken zijn sporen zou kunnen hebben nagelaten in de eendenlokreep *legen* of *loghen*. Hieruit zou volgens hem het adjectief *log* ontstaan kunnen zijn, via een ouder Fries of Nederduits *lugghe* 'loom, zwaar', dat misschien vroeger ook 'gans' betekende. In Lincolnshire kende men het woord *laggum* en in Wales en Engeland, met name in Norfolk, Suffolk, Derby, Cheshire, Shropshire, Stafford, Hereford en Monmouth, was *lac* of *lag* de gebruikelijke lokroep voor eenden en ganzen. Thomas meende dus dat het *Lag*-volk tussen Harwich en Hull het Britse Rijk was binnengekomen en van daaruit in een rechte lijn naar Wales en Ierland was doorgetrokken.

In Zuid-Engeland en Zuid-Wales maakte men geen gebruik van de lokroep *lac* of *lag*, maar van *del(l)*, *dil* en *dilly*. Hier veronderstelde Thomas dus een andere stam, het *Dil*-volk. Het Iers kende het woord *dil* 'dear, beloved, fond', dat ook al in het Oudiers voorkwam. Uit het gebruik van deze affectieve termen voor huisdieren leidde Thomas af dat het *Dil*-volk veel van zijn huisdieren gehouden moet hebben. Het *Dill*-volk had volgens Thomas in Nederland verbleven voor het het Kanaal overstak naar Groot-Brittannië (Thomas, p. 36). In onze streken kende men namelijk nog het oude woord *dille* of *delle*, dat naast de Hollandse betekenis van 'slons, slonzige vrouw' ook als troetelwoord voor meisjes gebruikt werd. Zo kwam in het Middelnederlands het woord *dillekijn* voor en werd in Brabant in het interbellum nog het woord *del* in de betekenis 'babbelaarster; meisje; liefde' gebruikt, dat samenhangt met het werkwoord *dillen* 'babbelen'. Van Ginneken was van mening dat *delle* en *dille* ook in Nederland best ooit als loknaam voor eenden of ganzen in gebruik zouden kunnen zijn geweest,

hoewel hij eerlijk toegaf dat hij daar verder geen bewijzen voor kon aandragen (Van Ginneken, p. 167).

Het Giss- of Kuus-volk

Aan de hand van lokroepen voor varkens werkte Thomas zijn theorie nog verder uit (Thomas, p. 44 e.v.). In Ierland bestond namelijk het woord *ceis* 'big', waaruit hij het bestaan van een Giss-volk afleidde. Hij zag overeenkomsten met de Servische lokroep voor varkens *gitz gitz* en het Rijnlandse *kits*, dat vooral als lokroep en troetelnaam voor jonge varkens in gebruik was. Ook in Zuid-Oostenrijk was *gitz* het gangbare woord voor een big. Het gebied dat door dit volk werd bestreken moet wel heel groot zijn geweest, want volgens Thomas vinden we als roepwoorden voor varkens in Rusland *Čuš čuš*, in Litouwen *koiszù*, in Denemarken *gis, gisse, gys, gysse* en in verschillende delen van Duitsland *gus, guss, gusi, küs, kusch, küs*, waarbij het Rijnland de variant *guss-guss* kende.

Volgens Thomas zou het Giss-volk ook door Nederland getrokken moeten zijn, waarbij de lokroep dan door de klankverschuiving tot *kuus* (varianten *kos, kös, koes, kúos* en *kuusj*) werd, met varianten als *kos-kos, koes-koes* in Groningen, *koes-koes-koes, koesj, kuus-kuss* en *koeske* (voor jonge varkens) in Limburg en *kuus-kuus* en *kuuske* (voor jonge varkens) in Noord-Brabant. Als archeologische bewijzen voor het bestaan van dit volk golden volgens Thomas de platte bronzen bijlen en de stenen gietvormen die men voor het maken van deze bijlen gebruikte, die overal op de veronderstelde route ervan werden opgegraven. Hij meende dat het rond 1700 voor Christus vanuit Nederland en Scandinavië naar Schotland en Noord-Engeland moest zijn overgestoken, op basis van in zijn tijd nog overal in die streken opgetekende lokroepen voor varkens als *kuus, kiss, gis, gwis, guis, guissay* en *gu-ee*.

Het Pishty-volk

Op basis van de lokroepen *pichty* of *pish, pishty* voor honden, die hij in Engeland en Wales, vooral in Wiltshire, Gloucester, Hereford, Brecon en Cardiganshire nog vond in vormen als *pishty, pishto, bisto* (Thomas, p. 85 e.v.), reconstrueerde Thomas het zogenaamde Pishty-volk, dat volgens hem afkomstig moest zijn geweest uit de buurt van de Zwarte Zee. Hij zag overeenkomst met de Transsylvaanse vormen *bis, bišcha* en *baisst* en de Rijnlandse varianten *bst, bsht* of *bisht*. Talige restanten van dit volk vond Thomas ook in Scandinavië, bijvoorbeeld op het Deense eiland Bornholm, waar *vyst* het gewone woord voor hond was, en in Zweden, waar men het woord *basta* gebruikte voor hetzelfde huisdier. Het bestaan van dit Pishty-volk werd volgens Thomas ook bewezen door verschillende archeologische opgravingen, want overal waar dit volk was geweest groef men allerlei gouden voorwerpen op en hun route werd daarom ook wel de 'goudweg' genoemd. Volgens Thomas en Van Ginneken trok het Pishty-volk naar de goudmijnen in het Ierse Wicklow (Van Ginneken, p. 168-169). Geen van beiden kwam kennelijk op het idee dat het niet zo voor de hand ligt om allerlei gouden voorwerpen achter te laten als je nog onderweg bent naar de goudmijnen die je het goud om die voorwerpen mee te maken nog moeten leveren.

Het *Proo*-volk

Thomas noemt in zijn boek nog veel meer stammen die vanuit Azië via Europa naar Engeland zouden zijn getrokken. Zo kwam volgens hem het *Proo*-volk uit het westen van Azië, wat zou blijken uit de distributie van de lokroep *bir*, die in Arabië voor schapen gebruikt werd. Hij zag verband tussen deze Arabische lokroep en het Roemeense *băr, bër, bîr* en *bur*, het Transsylvaanse *br, berr, bri, brî* en *brsch* en het in Noord-Servië gebruikte *brr*. Ook langs de Donau in Hongarije riep men de schapen met de lokroep *brr*, terwijl in Boedapest ook *bari-bari* gebruikt werd. Voor Nederland tekende hij in Gelderland de vormen *brr, brrr, brrr-brrr, prrr* en *sik-sik-brrr-brrr* op. Het feit dat men in Lahore de lokroep *birri* voor olifanten gebruikte, wees er volgens Thomas op dat een deel van het *Proo*-volk zelfs in India terecht was gekomen.

Besluit

Hoewel Van Ginneken in 1935 dus in beginsel niet afwijzend heeft gestaan tegenover Thomas' theorie over rondzwervende volksstammen, waarvan na duizenden jaren nog sporen in de taal zouden kunnen worden aangetroffen, lijkt het erop dat de publicatie van Thomas' boek in 1939 hem toch niet definitief heeft weten te overtuigen. Toch siert het Van Ginneken dat hij aanvankelijk wel open heeft gestaan voor de opvattingen van een man die de zaken in elk geval 'breed, wijd en diep durft te zien' (Van Ginneken, p. 170).

Dat wij echter Oer-Iers tegen onze huisdieren zouden spreken, kan sowieso het geval niet zijn. Als er al enige kern van waarheid in de theorie van Thomas zou zitten, dan zouden de roepnamen voor onze huisdieren immers eigenlijk van Aziatische origine moeten zijn. Daar kwamen volgens Thomas toch het *Bill*-volk, het *Derry*-volk, het *Keck*-volk, het *Lag*-volk, het *Pishty*-volk, het *Quish*-volk en al die andere rondtrekkende volkeren die uiteindelijk in Ierland terecht kwamen, oorspronkelijk vandaan?

Bibliografie

Zie voor een biografie van David Thomas: www.rhwydwaitharchifaucymru.info.

Jac. van Ginneken (1935-1936), 'De taal die wij tot onze huisdieren spreken', in: *Onze taaltuin* 4, 166-170.

David Thomas (1939), *Animal call-words. A study of human migration*.

‘Maar in de kleur van je haar’: Nederlandse mondegreens

Kees van der Zwan

Voor mensen die klagen over al die Engelse woorden in het Nederlands, bestaat er nauwelijks een beter medicijn dan het *Leenwoordenboek* van Nicoline van der Sijs. Het laat op een indrukwekkende en grondig gedocumenteerde manier zien dat onze taal voor een groot deel bestaat uit allerlei van oorsprong buitenlandse woorden, en legt uit hoe die stuk voor stuk probleemloos onderdeel zijn geworden van onze woordenschat. Sinds wanneer dat zo is, valt dan weer na te gaan in haar minstens zo imposante *Chronologisch woordenboek*. Trouwens, ook haar jongste pil, *Taal als mensenwerk*, is te beschouwen als een probaat middel tegen irritatie over de opmars van Engelse woorden in het Nederlands. En misschien geldt dat eigenlijk wel voor haar héle veelgeprezen oeuvre.

Daarom heeft het wel iets pikants dat Van der Sijs ooit heeft voorgesteld om een Engels woord te vervangen door een Nederlands equivalent. Het gaat om *mondegreen*. Dat is een woord dat ook in Nederland langzamerhand aan het inburgeren is als aanduiding voor een verkeerd verstane liedtekst. In 1954 werd het – en ook dat wordt steeds bekender – gemunt door de Schotse schrijfster Sylvia Wright. Ze moest in haar jeugd een traditioneel lied zingen met de regels ‘They had slain the Earl of Moray / And laid him on the green’, maar verstond de laatste regel als ‘And Lady Mondegreen’. Ze besloot daarom het verschijnsel voortaan *mondegreen* te noemen.

Maar Van der Sijs wilde dus een alternatief voor *mondegreen*. ‘Hebt u’, zo riep ze haar lezers op, ‘een suggestie voor een Nederlandse term voor het verkeerd verstaan van een tekst?’

Volksetymologie

Hoe zit dit? Anders dan misschien gedacht zou kunnen worden, ging het Van der Sijs vooral om een passender woord, en dat had wat haar betreft weinig te maken met de Engelse herkomst van *mondegreen*. Het artikel waaruit het citaat genomen is, gaat ook helemaal niet over Engelse woorden in het Nederlands, maar over volksetymologie. Het heet ‘Eerst uw vader en dan uw moeder’ en het verscheen in *Onze Taal* van juli/augustus 1998. Van der Sijs bespreekt daarin veranderingen in teksten die worden gezongen of voorgedragen – dus het verschijnsel dat er ‘Maar o wee wat bitter smaakt’ wordt gezongen in plaats van ‘Maar o wee wat bitt’re smart’. Dit voorbeeld, waarin de wijziging het gevolg lijkt van onbegrip, noemt Van der Sijs een ‘volksetymologische verandering’. De term *mondegreen* reserveert ze uitsluitend voor gevallen waarin het draait om verkeerd verstaan – zoals in ‘Hoe huppelt het paardje, het dekt op en neer’ voor ‘Hoe huppelt het paardje het dek op en neer.’ Het stuk eindigt,

behalve met de oproep een ander woord voor *mondegreen* te bedenken, met een verzoek om meer voorbeelden.

Wat dat zoal opleverde, valt dan weer te lezen in Van der Sijs' vorig voorjaar verschenen boek *Hondsdrif*. Daarin heeft ze haar *Onze Taal*-artikel over volksetymologie opgenomen, aangevuld met iets over de resultaten van haar oproep. 'Hij komt van alzo hoge, zo ongeveer' in plaats van 'van alzo veer' was een van de inzendingen, en – ook heel mooi – 'met zijn broek vol zilverwerk' voor 'met zijn boek vol zilverwerk' (uit 'Altijd is Kortjakje ziek').

Website

Intussen was er op de *Onze Taal*-redactie ook een meer dan gemiddelde belangstelling voor de mondegreen ontstaan. Net als Van der Sijs ontdekten we op internet allerlei websites met verkeerd verstane liedregels, bijvoorbeeld www.kissthisguy.com. Verlekkerd zagen we talloze voorbeelden, keurig in het gelid en voorzien van achtergrondinformatie – alleen viel het op dat het alleen maar om Engelstalige mondegreens ging. Wij wilden op de *Onze Taal*-website ook wel zo'n verzameling, maar dan met louter Nederlandstalige gevallen.

Begin vorig jaar deden we daarom een oproep in het blad. Mochten we aanvankelijk nog even bang zijn geweest dat de lezers misschien zouden aarzelen om toe te geven dat ze soms iets helemaal verkeerd hadden verstaan, al gauw werd duidelijk dat er van valse schaamte geen sprake was. We ontvingen zo'n driehonderd Nederlandse praktijkvoorbeelden, waarvan ruim tweehonderd verschillende.

Zo'n aantal schreeuwt natuurlijk om rubricering. Maar hoe moet dat? Nicoline van der Sijs onderscheidt dus twee categorieën: verkeerd begrepen en verkeerd verstane liedteksten, en alleen die laatste mogen mondegreens heten. Het is een zinvolle indeling, maar bij nader inzien ook een beetje een arbitraire. Want hoe scherp is eigenlijk de grens tussen verkeerd begrijpen en verkeerd verstaan? 'Hoe huppelt het paardje, het dekt op en neer' zou een geval van verkeerd verstaan zijn, maar hoeveel kinderen van een jaar of vijf (bij uitstek de zangers van dit soort sinterklaasliederen) weten wat een 'dek' op een schip is? Hier ligt het onbegrip om zo te zeggen op de loer. En zou het voorbeeld 'Maar o wee wat bitter smaakt' echt alleen getuigen van een verkeerd begrip? Of zou dat 'smart' ook niet heel makkelijk te verstaan zijn als 'smaakt' – vooral als je bedenkt dat bij zo'n liedje meestal ook nog wat muziek meeklinkt? Waarschijnlijk is 'onbegrip' meestal niet een *andere* categorie dan 'verkeerd verstaan', maar is het er een onderdeel van. Hoe meer onbegrip, hoe groter de kans op misverstaan.

De term *mondegreen* zou, zo bezien, iets ruimer moeten worden opgevat: als een verkeerd verstane liedtekst – ongeacht de oorzaak ervan. Onbegrip kan zo'n oorzaak zijn, maar er zijn er meer. En misschien zijn die verschillende oorzaken wel heel geschikt als vakjes om de mondegreens in onder te brengen.

Uitspraak

Wat er onderweg tussen de mond van de zanger en het brein van de luisteraar allemaal mis kan gaan, is heel vaak gewoon toe te schrijven aan een onduidelijke uitspraak. Dit meest voor de hand liggende dwaalspoor leverde meteen ook een van de

vaakst misverstane tekstregels op. Zes inzenders meldden dat zij langere of kortere tijd in de veronderstelling hebben geleefd dat Frank Boeijen in zijn lied 'Zwart wit' niet zingt: 'Denk niet zwart-wit / maar in de kleur van je hart', maar: 'in de kleur van je haar'. Heel vreemd is dat niet. In Boeijens wat hese en lijzige uitspraak klinkt 'hart' eigenlijk net zo als 'haar'. Of, wat één inzender verstond, als 'haat'. Ook 'haard' bleek mogelijk. Weer een ander hoorde zelfs 'huid' – wat wel toepasselijk lijkt, maar er inhoudelijk flink naast zit. In hetzelfde lied zaten nog meer obstakels. 'Wie wil er bloed op de achterbank / van de werkelijkheid', zingt Boeijen verderop, maar iemand was ervan overtuigd dat het was: 'Dierenbloed op de achterbank / van de degelijkheid'. Een ander hoorde zelfs: 'Dierinnenbloed op de achterbank / van een edele geit' – totdat haar erop gewezen werd dat het was: 'Wie wil er bloed op de achterbank / van de degelijkheid'; dat het niet 'degelijkheid' is maar 'werkelijkheid' ontdekte ze toen ze het voor de zekerheid maar even opzocht.

'Zwart wit' is duidelijk een topper onder de Nederlandstalige mondegreens, maar er zijn meer Boeijen-liedjes die tot misverstanden leiden. In 'Kronenburg Park' zingt Boeijen, kennelijk over de vrouw van een hoerenloper: 'Ze heeft nooit iets gevoeld / van z'n ontevredenheid', maar iemand hoorde duidelijk: 'Ze heeft nooit iets gevoeld / was een ontevreden meid'. Een andere lezer vatte de titelregel uit Boeijens 'Koud in mijn hart' op als het wat prozaïschere, maar zeker niet minder logische 'Koud in mijn haard'.

Natuurlijk is Frank Boeijen niet de enige zanger met een uitspraak die voor ruis op de lijn zorgt. Zijn collega van de Zeeuwse band Bløf zingt in 'Zeven nachten': 'Bij ied're kroeg die sluit / Ga ik steevast onderuit', maar iemand vatte dit op als: 'Ga ik steevast door de ruit'. In het Bløf-lied 'Misschien niet de eeuwigheid' werd 'eeuwigheid' verstaan als 'hele geit', en in 'Harder dan ik hebben kan' hoorde iemand in plaats van 'harder dan ik drinken kan': 'harder dan ik denken kan'. Twee inzenders meenden dat er in 'Dansen aan zee' niet 'Laten we dansen me liefste' gezongen werd, maar 'Laten we dansen mijn biefstuk'.

Ook Boudewijn de Groot werd meer dan eens genoemd. 'Groot te worden zonder diep berouw en spijt' (in 'Testament') werd verstaan als 'Grote woorden zonder diep berouw en spijt', en ook als 'Grote woorden zonder diepe rouw en spijt', en 'Daar zit Onipos en Lennaert Nijgh / van wie ik nog een tientje krijg' (in 'Picknick') als 'Daar zit Tony Vos en Lennaert Nijgh / Van wie ik nog een pintje krijg'. Behalve als 'pintje' werd dat 'tientje' ook gehoord als 'kindje'.

Problemen die samenhangen met de uitspraak zou je bij uitstek verwachten bij zangers die in dialect zingen. Je zou dus denken dat liedjes van Rowwen Hèze, Skik en Normaal en masse verkeerd worden verstaan, maar bij de inzendingen zit er van deze drie bands maar één geval: in de Normaal-klassieker 'Oerend hard' werd 'Bertus op zien Norton' gehoord als 'op zien auto'. Hoe dat lage aantal moet worden verklaard, valt misschien af te leiden uit een andere schaarse streektaalmondegreen. 'In nije dei' van de Friese groep De Kast bevat de regels 'Jou my dyn han, jou my dyn hert, / asto it doarst mei my' (Geef mij je hand, geef mij je hart, / als je het aandurft met mij). Dat laatste werd verstaan als 'asto it dochst mei my' (als je het doet met mij) – en wel door een Fries. Dat wijst er misschien op dat liedjes in streektaal vooral worden mee- of nagezongen door streektaalgenoten.

Woordenschat

Lang niet altijd is precies vast te stellen wat de oorzaak is van een mondegreen. Wél is zeker dat behalve de zanger ook de luisteraar er een rol bij speelt, bijvoorbeeld als hij bepaalde woorden niet kent. Of nóg niet kent, want in de categorie mondegreens die terug te voeren zijn op een beperkte woordenschat van de luisteraar, zitten er heel veel die zijn opgetekend uit de mond van kinderen. De kindermonegreens zijn trouwens sowieso goed vertegenwoordigd: ze vormen bijna de helft van alle toegestuurde gevallen; niet zelden komen ze ook voor in de zogenoemde 'Juf'-boekjes die in de jaren zestig in grote oplagen verschenen, zoals *Júf, daar zit een weduwe in de boom*.

Kinderen zijn bijvoorbeeld niet vertrouwd met Latijn, en daarom is het niet verwonderlijk dat ten minste drie van hen in het lied 'Gloria in excelsis Deo' dachten te horen: 'In de cel zit Theo'. Net zo begrijpelijk is het dat kinderen zich weinig kunnen voorstellen bij iets archaisch als *vloeiend en klaar*, in de regel 'Hun liederen vloeiend en klaar' (uit 'De herdertjes lagen bij nachte'). Eén keer werd dat gezongen als 'vloeibaar en klaar', een andere keer als 'gloeiend en gaar'.

Het woord *illusie* zegt een kind ook niet veel. Henk Westbroek zong in zijn band Het Goede Doel de gevleugelde regels 'Eén keer trek je de conclusie / vriendschap is een illusie' (uit 'Vriendschap'); een kind maakte daarvan het iets explicietere 'vriendschap is er en ruzie'. Een jeugdig brein kan natuurlijk ook niets met het woord *olmen*; daarom werd het, in 'De uil zat in de olmen', als vanzelf *oven*.

En zo zijn er nog heel wat voorbeelden. Een van de meest misverstane liedjes is 'Zie ginds komt de stoomboot'; behalve dat 'het dek' (dat maar liefst negen keer is verstaan als 'het dekt') komt daar ook het in jeugdige oren vast behoorlijk onbekend klinkende 'wimpels' in voor, in de regel 'Hoe waaien de wimpels / al heen en al weer'. Vier keer werd daar 'zijn wimpers' van gemaakt, een keer 'de winkels'.

Logica en Freud

Behalve aan een gebrekkige uitspraak van de zanger en aan een ontoereikende woordenschat van de luisteraar kan een mondegreen ook te wijten zijn aan het wat minder logische verband waarin woorden soms staan. Een kind weet vast wel wat 'de hemel' is, maar als hij in een kerstlied hoort: 'Midden in een winternacht ging de hemel open', is het niet raar dat het daarvan maakt: 'ging de HEMA open'. Een kind weet ook dat je olifanten meestal in de dierentuin ziet, en niet in het bos, dus zong er één in plaats van 'Olifantje in het bos': 'O lief hondje in het bos'.

Ook in volwassenenmondegreens worden min of meer onlogische verbanden onbewust hersteld. In 'Adieu café' van Herman van Veen is sprake van een kroeg waar 'een biljart en geen tv is', en 'waar opa op zijn sloffen / zijn nieren af komt stoffen'. Een inzender kende deze obscure uitdrukking (een eufemisme voor 'drinken') niet, en kon zich ook weinig voorstellen bij deze activiteit, vandaar dat hij er iets van maakte wat hij wél kon plaatsen: 'zijn dieren af komt stoffen', met de gedachte aan in oude cafés aan de muur opgehangen (hoofden) van dieren. Een mooi voorbeeld van zingeving is ook die Frank Boeijen-monegreen 'Dierinnenbloed op de achterbank / van een edele geit' (in plaats van 'Wie wil er bloed op de achterbank / van de werkelijkheid'); die 'edele geit' heeft vast alles te maken met dat 'dierinnenbloed'.

De oorzaken van mondegrens zijn over het algemeen dus te vinden bij zowel de zanger als de luisteraar. Een slechte uitspraak komt nóg minder goed door bij een slechte verstaander, moeilijke woorden zijn een nog groter probleem voor iemand met een beperkte woordenschat, en onlogische verbanden werpen een nog grotere barrière op voor wie wat minder weet. Maar er is één categorie oorzaken waarbij het misverstand toch vrijwel alleen op het conto van de luisteraar komt: de afdeling freudiaanse gevallen. In 'Stiekem gedanst' van Toontje Lager wordt, onder verwijzing naar een begeerd meisje, gezongen: 'Het panterbloesje en de spijkerbroek'. Twee inzenders maakten er altijd van: 'Het spant haar bloesje en haar spijkerbroek'. Een vrij duidelijk geval is ook, in het lied 'Kleine schooier' van De Trekvogels, jaren vijftig: 'Kleine schooljuf, met die scheur in je broekie', waar toch echt sprake is van een 'kleine schooier'.

Aan mondegrens valt natuurlijk nog meer uit te zoeken dan alleen de oorzaken ervan. Hoe zit het bijvoorbeeld met de klank? Onbekende woorden blijken meestal te worden vervangen door gelijkklinkende wel bekende woorden, en dat geldt ook voor onduidelijk uitgesproken woorden. Speelt de klank ook verder nog een rol? Zijn er klankcombinaties die gevoeliger zijn voor misverstaan dan andere? Hoe verhouden mondegrens zich tot andere onbewuste taalverhaspelingen? En zo zijn er nog wel meer vragen.

En over vragen gesproken, hoe zit het eigenlijk met dat Nederlandse woord voor *mondegrens* waarnaar Nicoline van der Sijs op zoek was? In haar boek *Hondsdrif* koos ze naar analogie van *mondegrens* uiteindelijk voor een fictieve persoonsnaam: *huldebiet*. 'Nadat', schrijft ze, 'een jongetje het bekende lied: "Neem mijn stem, opdat mijn lied, u mijn koning hulde biedt" had meegezongen, vroeg hij namelijk: "Juf, wie is eigenlijk koning Huldebiet?"'

Met dank aan Elly Molier voor de gegevensverwerking en het aanvullende speurwerk.

Bibliografie

Vanaf 1 april 2005 is de hele verzameling Nederlandse mondegrens te zien op de website van *Onze Taal*: www.onzetaal.nl. Kees van der Zwan is redacteur van *Onze Taal*.

Bibliografie van Nicoline van der Sijs

samengesteld door Rob Tempelaars, m.m.v. Jaap Engelsman

In dit bibliografische overzicht zijn uitsluitend publicaties van – en dus niet over – Nicoline van der Sijs opgenomen. Evidente gegevens als de naam van de auteur en het jaar van publicatie zijn in de titelbeschrijvingen kortheidshalve weggelaten. Publicaties met doorlopende jaartallen en heruitgaven staan vermeld onder het eerste jaar, met een verwijzing onder latere jaren naar het oorspronkelijke jaar. Reacties op artikelen of ingezonden brieven en signaleringen zijn in beginsel niet opgenomen. Deze bibliografie werd afgesloten op 31 december 2004.

2005

- Te verschijnen: *De geschiedenis van het Nederlands in een notendop*. Amsterdam, Prometheus.
- hoofdredacteur van de reeks 'Taal in stad en land', de in 2002 begonnen dialectreeks waarvan in 2005 voor België de volgende delen zullen verschijnen: Antwerps; Brabants; Oost-Vlaams en Gents; West-Vlaams.

2004

- 'Afrikaansetaaldag' op iedere vrijdag in de *Onze Taal Taalkalender 2005*.
- *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*, met hertalingen van Piet Verhoeff. Den Haag, Sdu Uitgevers, 718 blz.
- *Hondsdrif. Waar komen onze woorden vandaan?* Den Haag, Sdu Uitgevers, 149 blz.
- 'Japie en Jacob in Zuid-Afrika', in: *Japie, sta stil! Een vriendenboekje voor Jaap Engelsman*. Haarlem, 5-8.
- 'De herkomst van jij', in: Henk van Doremalen, Ronald Peeters en Paul Spapens (red.), *De vrienden van De Wil. Liber Amicorum voor Wil Sterenborg*. Tilburg, Stichting tot Behoud van Tilburgs Cultuurgoed / Stichting Tilburgse Taal, 39-41.
- 'Bijbelse sporen in het Nederlands. De invloed van de Statenvertaling en haar voorgangers', in: *Onze Taal* 73, 10, 264-266.
- 'Welke invloed heeft de Statenvertaling gehad op het Nederlands?', in: *Schrift*, oktober.
- 'Waar komt jij vandaan?', in: *Onze Taal* 73, 9, 244. Voorpublicatie uit *Taal als mensenwerk: het ontstaan van het ABN*.
- 'De stem des volks. Hoelang is een grammaticale overtreding nog een overtreding?', in: *Onze Taal* 73, 1, 18-20.

- Rubriek Etymologica: ‘Waar komt de *ui* vandaan?’, in: *Onze Taal* 73, 2/3, 64-65; ‘Afrikaanse namen voor planten en dieren’, in: *Onze Taal* 73, 5, 126-127; ‘Afrikaanse spreekwoorden en uitdrukkingen’, in: *Onze Taal* 73, 7/8, 196-197; ‘Medische termen’, in: *Onze Taal* 73, 12, 356-357.
- hoofdredacteur van de reeks ‘Taal in stad en land’, de in 2002 begonnen dialectreeks waarvan in 2004 de volgende delen verschenen: Drents; Taal van de Wadden; Zeeuws; Noord-Hollands; Zuid-Hollands; en voor België: Frans-Vlaams; Belgisch-Limburg; Brussels.
- Zie ook onder: 1994.

2003

- ‘The codification of etymological information’, in: Piet van Sterkenburg (ed.), *A Practical Guide to Lexicography*. Amsterdam / Philadelphia, John Benjamins Publishing Company, 312-321.
- ‘Standaardtaaldag’ op iedere vrijdag in de *Onze Taal Taalkalender 2004*.
- P.J. Veth, *Uit Oost en West. Verklaring van 1000 woorden uit Nederlands-Indië*, met aanvullingen van H. Kern en F.P.H. Prick van Wely, bezorgd door Nicoline van der Sijs, met een levensschets van P.J. Veth door Paul van der Velde. Amsterdam / Antwerpen, Uitgeverij L.J. Veen, 285 blz.
- Bespreking van Frederik Johan van der Kuip, *De Burmania-sprekwurden. Santjinde-ieuske Fryske sprekwurden ferklearre en yn har tiid besjoen* (De Burmania-sprekwoorden. 17e-eeuwse Friese spreekwoorden verklaard en in de context van hun tijd beschouwd). Ljouwert, Fryske Akademy (dissertatie), in: *Trefwoord*, april.
- Bespreking van Frans Debrabandere, *West-Vlaams etymologisch woordenboek. De herkomst van de West-Vlaamse woorden*. Amsterdam / Antwerpen, Uitgeverij L.J. Veen, 2002, in: *Trefwoord*, april.
- Rubriek Etymologica: ‘Niet-herkende uitheemse lidwoorden en meervoudsvormen’, in: *Onze Taal* 72, 2/3, 56-57; ‘De korte *ei* en de lange *ij*’, in: *Onze Taal* 72, 5, 130-131; ‘Achttiende-eeuwse volkstaal’, in: *Onze Taal* 72, 7/8, 196-197; ‘De herkomst van de *haar*-ziekte’, in: *Onze Taal* 72, 10, 268-269.
- hoofdredacteur van de reeks ‘Taal in stad en land’, de in 2002 begonnen dialectreeks waarvan in 2003 de volgende delen verschenen: Sallands, Twents en Achterhoeks; Heerlens Nederlands.

2002

- J.G.M. Moormann, *De geheimtalen. Het Bargoense standaardwerk met een nieuw, nagelaten deel*, bezorgd door Nicoline van der Sijs, met een inleiding van Enno Endt. Amsterdam, L.J. Veen, 863 blz.
- ‘Uitleenwoordendag’ op iedere vrijdag in de *Onze Taal Taalkalender 2003*.
- Henry Roskam, *Boeven-jargon*, bezorgd door Ewoud Sanders en Nicoline van der Sijs. Amsterdam, Uitgeverij L.J. Veen, 158 blz.
- ‘Taal in stad en land. Hoe staat het met het dialect?’, in: *Onze Taal* 71, 5, 124-125.
- Rubriek Etymologica: ‘Uitbreiding van de woordenschat: samenstellingen’, in: *Onze Taal* 71, 1, 26-27; ‘Uitbreiding van de woordenschat: hoe *greep* ontstond uit *grijpen*’, in: *Onze Taal* 71, 2/3, 66-67; ‘Uitbreiding van de woordenschat: van *lang* tot

lengte', in: *Onze Taal* 4, 102-103; 'Woordvorming in het Bargoens', in: *Onze Taal* 71, 5, 138-140; 'Klanknabootsing', in: *Onze Taal* 71, 6, 172-173; 'Verkorting', in: *Onze Taal* 71, 7/8, 210-211; 'De veranderlijke *d* en *t*', in: *Onze Taal* 71, 10, 280-281; 'Verkeerde woordgrenzen', in: *Onze Taal* 71, 11, 322-323; 'Niet-herkende meervoudsvormen', in: *Onze Taal* 71, 12, 360-361.

– 'Woord vooraf', in: Henk Heikens [e.a.], *Hebreeuwse en Jiddische woorden in het Nederlands*. Den Haag, Sdu Uitgevers.

– met Amand Berteloot: 'Dutch', in: Manfred Görlach (ed.), *English in Europe*. Oxford, Oxford University Press, 37-56.

– met Amand Berteloot: 'Dutch', in: M. Görlach (ed.), *An Annotated Bibliography of European Anglicisms*. Oxford, Oxford University Press, 56-65.

– hoofdredacteur van de reeks 'Taal in stad en land', een dialectreeks waarvan op 1 mei 13 delen verschenen: Amsterdams; Fries en Stadsfries; Gronings; Haags; Leids; Maastrichts; Oost-Brabants; Rotterdams; Stellingwerfs; Utrechts, Veluws en Flevo-lands; Venloos, Roermonds en Sittards; West-Brabants; Zuid-Gelderse dialecten.

2001

– *Chronologisch woordenboek. De ouderdom en herkomst van onze woorden en betekenissen*, Amsterdam / Antwerpen, L.J. Veen, 1164 blz. Ook verschenen als proefschrift te Leiden onder de titel *Etymologie in het digitale tijdperk. Een chronologisch woordenboek als praktijkvoorbeeld*.

– 'Volksetymologiedag' op iedere vrijdag in de *Onze Taal Taalkalender 2002*.

– 'Wat een secrete!', 'Een mammoetfout', 'Kapen en kaper', 'Een olifant vermomd als kameel', 'Een gescheurde buik', 'Dansnamen', 'Tolk', 'Marsepein', in: Van Dale Taalweb.

– "'Middelgrote stervormige bloemkroon". De herkomst van wetenschappelijke plantennamen', in: *Onze Taal* 70, 2/3, 66-67.

– Rubriek Etymologica: 'Het ontstaan van de etymologie', in: *Onze Taal* 70, 6, 146-147; 'Klanken en wetten', in: *Onze Taal* 70, 7/8, 186-187; 'Verre familie', in: *Onze Taal* 70, 9, 220-221; 'Naaste familie', in: *Onze Taal* 70, 11, 312-313.

– 'De herkomst van onze woorden. Inleiding', in: Genootschap Onze Taal (red.), *Pierewaaien. Wat weet u over de herkomst van onze woorden*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 9-12.

– 'Bespreking van Bart Mesotten, *Rondneuzen in woorden. Tweede reeks etymologische verkenningen*, 2000, Kapellen', in: *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 23, 1, 63-64.

– 'Schalks dialectwoordenboek' [bespreking], in: *Het Kromme-Rijngebied, tijdschrift van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'* 35, 1/2, 34.

– Zie ook onder: 1998 en 1993.

2000

– met Jaap Engelsman, *Nota bene. De invloed van het Latijn en Grieks op het Nederlands*. Den Haag, Sdu Uitgevers, 257 blz.

– *Wie komt daar aan op die olifant? Een zestiende-eeuws taalgidsje voor Nederland en Indië, inclusief het verhaal van de avontuurlijke gevangenschap van Frederik de Houtman in Indië*. Amsterdam, L.J. Veen, 220 blz.

- verantwoordelijk voor de heruitgave van C.A. Backer, *Verklarend woordenboek van wetenschappelijke plantennamen*, 1936, ingeleid door J.F. Veldkamp. Amsterdam, L.J. Veen.
- ‘Ouders waren vroeger vrienden. Over de noodzaak van het hertalen van oude taalkundige teksten’, in: *Onze Taal* 69, 2/3, 74-76.
- ‘School komt van “vrije tijd”. De opgeleukte etymologie’, in: *Onze Taal* 69, 7/8, 192-193.
- ‘Doerak’, in: *Onze Taal* 69, 12, 331.
- ‘Het of de prospectus’, in: *TaalActief* 1, 5, december, 10.
- ‘Een mannetje als mannequin’, ‘Teen, schoen en peen’, in: *Van Dale Taalweb*, november, december.

1999

- met Joep Kruijsen de redactie van *Honderd jaar stadstaal*. Amsterdam, Contact, 336 blz.
- *Het versierde woord. De Epitheta of woordcombinaties van Anthoni Smyters uit 1620*, hertaald en met een inleiding. Amsterdam, Contact, 238 blz.
- verantwoordelijk voor de etymologie in de 13de druk van de *Grote Van Dale*.
- redactie van *Taaltrots. Purisme in een veertigtal talen*. Amsterdam, Contact, 447 blz.
- ‘Inleiding. De rol van taalzuivering in de taalontwikkeling: historische en politieke aspecten’, in: *Taaltrots. Purisme in een veertigtal talen*, 11-36.
- ‘Het versierde woord. Een 17de-eeuws combinatorisch woordenboek opnieuw uitgebracht’, in: *Onze Taal* 68, 6, 162-164.
- ‘Purisme toen en nu’, in: *Onze Taal* 68, 6, 155.
- ‘Trots op de eigen taal. Algemene principes van taalzuivering’, in: *Onze Taal* 68, 9, 224-227.
- ‘De waarde van het Elektronische WNT (EWNT) voor taalkundig en vooral etymologisch onderzoek’, in: *Nederlandse Taalkunde* 4, 1, 76-91.
- met Rob Tempelaars, ‘Trefwoord verder als e-zine’, in: *SeINLijn* 3, 5, 25.
- ‘Cd-rom Middelnederlands’ [bespreking], in: *Nederlandse Taalkunde* 4, 363-366.
- ‘De namen van veel asielzoekers worden onherkenbaar gespeld’, in: *Taalschrift* 1999, 1, 27-31.
- ‘Transcriptie van vreemde alfabetten’, in: *Taaltips Cahier* 3.10, september, Samson.
- ‘Vreemde woorden en de vreemde reacties hierop. Is taal maakbaar?’, in: Peter Burger en Jaap de Jong (red.), *Taalboek van de eeuw*. Den Haag / Antwerpen, Sdu Uitgevers / Standaard, 1999, 80-94.
- ‘De bijzondere spelling en uitspraak van Engelse klinkers’, in: *Albeda Actueel* 3, nr. 2, 1 oktober, 7.
- ‘Naar aanleiding van Noël van Berlaimont’, in: *Meesterwerk* 16, 25-26.

1998

- *Geleend en uitgeleend. Nederlandse woorden in andere talen & andersom*. Amsterdam, Contact, 208 blz.

- redactie van *Woordenboeken en hun makers. Een selectie uit Trefwoord 1-9*. Den Haag, Sdu.
- ‘Van vaerschuit tot pubertijd. Het brede terrein van de volksetymologie’, in: *Onze Taal* 67, 5, 134-136.
- “Eerst uw vader en dan uw moeder”. Van onbegrip naar volksetymologie’, in: *Onze Taal* 67, 7/8, 190-191.
- ‘Nederlands bier: een exportproduct bij uitstek’, in: *De Taalagenda* 1998.
- ‘Waffles, booze and Santa Claus’, in: *NRC Handelsblad*, 2 juli 1998, Profielbijlage; herdrukt in: *The Netherlands. A practical Guide for the Foreigner and a Mirror for the Dutch*, Amsterdam [etc.], Prometheus [etc.], 2001, 66-73.
- ‘Leenwoorden’, in: *NRC Handelsblad*, 26 november 1998, Profielbijlage.
- met Jaap de Jong, ‘Nederlands buitengaats. Klein uitleenwoordenboek’, in: *Enkhuizer Almanak* 1999; in gewijzigde vorm tevens opgenomen in: *Onze Taal* 67, 11, 275-277.

1997

- met P.A.F. van Veen†, *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*, tweede dr. Utrecht / Antwerpen, Van Dale Lexicografie, LVII + 1065 blz.
- eindredactie van *Het groot Van Dale spel der Nederlandse taal*, aanvuleditie III, *Herkomst van woorden en uitdrukkingen*.
- ‘De opbouw van de Nederlandse woordenschat aan de hand van het *Etymologisch Woordenboek* van Van Dale’, in: *Trefwoord* 12, 60-84.
- ‘De tocht der tochten en de produktieve genitief’, in: *NRC Handelsblad*, 7 januari 1997, achterpagina.
- ‘Leenwoorden’, in: *Samson Taaltips Actief* 3, 1, 2-4.
- ‘Over assen en hun verstrooiing: potas en weeda’, in: H. Nijdam, M.L. Gerla en K. van Dalen-Oskam (red.), *Leven in de Oudgermanistiek. Jubileumnummer van het Mededelingenblad van de Vereniging van Oudgermanisten, uitgegeven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan*. Leiden, Vereniging van Oudgermanisten, 51-61.
- ‘Woorden op reis. Nederlandse uitleenwoorden in de twintigste eeuw’, in: Peter Burger en Jaap de Jong (red.), *Taalalmanak*. Den Haag [etc.], Sdu Uitgevers, 128-131.
- *Nederlands in het buitenland. Buitenlands in Nederland*. Nieuwjaarsgeschenk van de Nederlandse Taalunie. Den Haag, 84 blz.

1996

- *Leenwoordenboek. De invloed van andere talen op het Nederlands*. Den Haag / Antwerpen, Sdu Uitgevers / Standaard Uitgeverij, xxxiii + 921 blz.
- ‘Zijn er Nederlandse woorden in de Keltische talen?’, in: *Mededelingen van de Stichting A.G. van Hamel voor Keltische Studies* 6, 2, 62-65.
- ‘Een brief opstellen. Telefoneren op papier’, in: *Taal in bedrijf. De belangrijkste kwesties uit de Van Dale Taalbrief*, 13-15.
- ‘Verandering in het gebruik van de komma’, in: *Onze Taal* 65, 5, 128-129.
- ‘Mogelijkheden en onmogelijkheden van de cd-rom: een praktijkvoorbeeld’, in: *Trefwoord* 11, 25-28.
- ‘Leenwoorden’ [bespreking], in: *Trefwoord* 11, 199-200.

- ‘IJzeren gordijn’, in: *NRC Handelsblad*, 12 augustus 1996, achterpagina.
- vier artikelen over Spaanse, Engelse, Franse en Duitse leenwoorden in: *De Talen*, 7, 245-246; 8, 284-285; 9, 325-326; 10, 364.

1995

- ‘Taaltestdag’ op iedere woensdag in de *Onze Taal Taalkalender 1996*.
- met Sana Langeveld, *Prisma Taalgids Russisch*. Utrecht, Het Spectrum, 152 blz.
- ‘Exotische woorden in onze taal’, in: *Onze Taal* 64, 5, 118-119.
- ‘Spaanse woorden in het Nederlands’, in: *Taalschrift* 2, 6.
- ‘Terminologie’, in: *Trefwoord* 10, 147-148. Bespreking van *Goed woordgebruik in bedrijf en techniek*. Delft, NEN, 1994.
- ‘Zigeunerwoorden in het Nederlands’, in: *Trefwoord* 10, 102-110.
- ‘Saxifraga breekt nierstenen’, in: *De taal van de wetenschap*, special bij *Natuur en techniek* november, 26-28.
- met Jan van den Berg en Ewoud Sanders, ‘Woordenlijst’, in: *De taal van de wetenschap*, special bij *Natuur en techniek* november, 9, 17-18, 21, 25, 29-30.

1994

- redacteur van *De snelle weg naar het juiste woord*, Reader's Digest / Het Spectrum, 768 blz.
- ‘Pseudo-ontleningen’, in: *Onze Taal* 63, 5, 99-101 en *Onze Taal* 63, 10, 228-229.
- ‘De moeder aller x – een arabisme’, in: *Trefwoord* 8, 35-36 en in: *Onze Taal* 63, 12, 286-287.
- ‘De prijs/kwaliteit-verhouding van een woordenboek’, in: *Trefwoord* 9, 75-76. Bespreking van P. Macura, *Elsevier's Russian-English Dictionary*, 1990, 4 dln.
- Bespreking van Har Brok, *Van vergeet-me-nietje tot gebroken hartje. Over de herkomst van bloem- en plantnamen in de Nederlandse taal*. 's-Gravenhage, BZZTÔH, 1993, in: *Trefwoord* 7, 92-93.
- ‘Vroegere dateringen’, in: *Trefwoord* 7, 85-87 en 9 (1994), 71-73. Het tweede stuk werd in juni 2004 ook opgenomen in het elektronische tijdschrift *Trefwoord*.
- ‘Hoeveel leenwoorden heeft het Nederlands?’, in: *NRC Handelsblad*, 15 september 1994.
- Zie ook onder: 1993.

1993

- ‘Onverwachte vondsten. Een voetnoot bij de geschiedenis van de etymologie’, in: *Trefwoord* 4, januari, 21-24. In juli 2001 ook opgenomen in het elektronische tijdschrift *Trefwoord*.
- ‘Een monument voor de Engelse taal’, in: *NRC Handelsblad*, 9 oktober 1993. Ook in uitgebreidere vorm verschenen in: *Trefwoord* 7 (1994), 79-82.
- ‘Taal oefening’, in: *Onze Taal* 62, 11, 253 en 263.

1992

- ‘Een woordenboek is nog geen woordenboek als er woordenboek op staat!’, in: *Onze Taal* 61, 5, 97-98. Bespreking van Albert Gillissen en Paul Olden, *Het eerste*

Nederlandse studentenwoordenboek. Bussum, Novella, 1994; Cor Hoppenbrouwers, *Jongerentaal. De tipparade van de omgangstaal*. Hoogezand, Stubeg, 1991; Marcel Grauls, *Bintje & Kalasnikov. Het Eponiemen Boek*. Zonhoven, Boek, 1991; Albert Hofstede, *Parlementaal. Een verwarrend woordenboekje*. Kampen, La Rivière & Voorhoeve, 1991.

– ‘Een cryptische boodschap of: het opstellen van een duidelijke brief’, in: *Van Dale Taalbrief*.

– ‘Tips voor de opzet van een brief’, in: *Van Dale Taalbrief*.

1991

– ‘Leenvertalingen’, in: *Onze Taal* 60, 6, 24-26.

– ‘Cursiveren van vreemde woorden’, in: *Onze Taal* 60, 11, 14.

1990

– ‘Leenwoorden in het Nederlands’, in: *Jaarboek van de stichting Instituut voor Nederlandse Lexicologie, overzicht van het jaar 1989*. Leiden, INL, 58-103.

– Zie ook onder: vanaf 1984.

1989

– P.A.F. van Veen i.s.m. N. van der Sijs, *Etymologisch woordenboek. De herkomst van onze woorden*. Utrecht / Antwerpen, Van Dale Lexicografie, 895 blz.

– ‘Engelse woorden in het Nederlands’, in: *Onze Taal* 58, 12, 216-217. Bespreking van Liesbeth Koenen en Rik Smits, *Peptalk & Pumps. Engels woordgebruik in de Nederlandse taal*. Amsterdam, Thomas Rap, 1989.

– Zie ook onder: vanaf 1979.

1988

– Zie onder: vanaf 1984.

1986-1987

– redacteur van R. Crespo, B.D. Smith & H. Schultink (ed.) (1986-1987), *Aspects of Language, Studies in Honour of Mario Alinei*. Amsterdam, Rodopi, 2 dln.

– Zie ook onder: vanaf 1984.

1985

– met J. en P. Waszink, *Tönnies Fenne's Low German Manual of Spoken Russian, Pskov 1607, vol. III.: Russian-Low German Glossary*. Copenhagen, 366 blz.

vanaf 1984

– 1984-1/12/88 redactioneel en coördinerend secretaris van de *Atlas Linguarum Europae* (taalatlas van Europa). Verantwoordelijk voor het 2de fascikel (1986), 3de (1988) en 4de (1990) (Van Gorcum), in dienst van UU en KNAW.

vanaf 1979

- redacteur van het *Russisch-Nederlands woordenboek* (1979, Coutinho) en redacteur en projectcoördinator van het *Nederlands-Russisch woordenboek* (1989, Kluwer Technische Boeken), in dienst van NWO en UU.

Register

samengesteld door Renée Deurloo

- a part 152
- a plomb 152
- a posteriori 35
- aaaaah 138
- aaaaauw 138
- aaaarghh 138
- aal 36
- aaltje zingen 36
- aanheffen 35
- aanvang 69
- aap uit de mouw kijken, hij laat den 156
- aardappelen met de jas aan 76
- aardappelen-potage 78
- aarrhaaa 137
- abacus 85, 87
- abces 85
- abelia 85
- Abelse groep 85
- aberratie 85
- abiogenese 85
- ablatief 85
- absces 86
- abscis 86
- absis 86
- abstinentie 155
- academie 86
- acetaat 86
- achter 131
- achterdeur 35
- achterkant 131
- achterpoort 35
- achterste 35
- acid 86
- acne 86
- acrofobie 86
- acrostichon 86
- acrylaat 86
- actinium 86
- adel, van 36
- adrenaline 87
- adversarius 166
- aëroob 87
- afdruipe 35
- aflatoxine 87
- afschiedsui 175
- afschijten 41
- agrariër 35
- ahum 138
- aiaiaiaiai! 138
- aids 87
- ak-ak-ak 137
- ak-ak-ak-ak-ak 137
- akker 146
- alchemisten 35
- alchimie 87
- alcohol 87
- aldehyde 87
- aldrin 87
- algebra 87
- algol 87
- Algol 87
- algoritme 87
- allergie 88
- allium 22
- alrehande 97
- altaar 146
- aluminium 88
- alzo doe (mij) de Heere 160
- alzo doe Hij daartoe 160
- ambacht 146
- ambassade, hij is van de Franse 135
- ambulance 153-154

- anaëroob 88
Andromeda 88
angder 42
angst 69
Antarctica 88
apegapen 35
apekop 35
apen 97
appel 146
apsis 86
arctisch 88
area 38
Arke Noachs 69
asbest 88
Aspergillus 88
aspirine 88
astrologerij 35
at length 34
atheneum 88
atoom 88
atrofie 89
attaque 89
atto- 89
Australopithecus 89
auteur 69, 89
avondfuif 175
- ba 31
baard in de keel 36
baatjes helpen, alle 156
babyswipes 38
backspin 38
bad 40
baisst 194
bär 195
bari-bari 195
basta 194
batterij 179-180
battery 179
B-boy 40
be 31
be bop 39
beadai 193
bebossen 92
beddegien 16
beele 192
beëlzebub 162
- beerput 35
befuiven 175
beh 31
behang 92
behangen 92
beheerste 189
behoed 92
bek af 152
bekoren 44
belol 90
belul 90-94
belul, alles doen zonder 91
belul kwijt zijn, zijn 91
belul quyt, hy is zyn 90
belullen 92
bene 31
benul 90-94
benul hebben van iets, geen (flauw) 90
Benull 93
bër 195
Berkopers 17
beroepsbescherming 70
berr 195
beschaafd 155
beste 189
betjoene 42-43
betrekken, iemand 43
beuk 146
bever 146
biddy 193
bierfuif 175
biesten 97
big 146
bijlegfuif 175, 177
bijwerkingen van het timmeren 70
bil 23
biljoen 154
bille 192
billenkoek 23
bir 195
bîr 195
birri 195
bis 194
bišcha 194
bisht 194
bisto 194
blaff 137

- Blankenhammigers 17
 Blech 10
 bleef 113
 bliek 10
 Blinke 10
 body popping 38
 boef 35
 boël, een heele 152
 boer 35
 boertig 35
 bof 137
 bogger 135
 bok 21
 bokken 21
 bokkenfuif 175
 bokking 21, 23
 bokking geven, krijgen, verdienen,
 een 21
 bokking geven, ymand een droogen 21
 bokkingen, drooge 20
 bomben 38
 boo 32
 boodschap, grote 35
 booferbox 37
 Boogie Down Bronx 37
 boom 95
 boren 70
 bos 92
 bot weg 152
 boter 20, 22
 boter by de visch 20
 bouger 135
 boven 184
 boze, de 164
 br 195
 braam 146
 bracht 141
 breakdance 37
 breakdancen 38, 40
 breaker 38
 breakie te doen, een 38
 breef 97
 breg 170
 bri 195
 brî 195
 brigge 169
 brocht 141
 brood, verloren 76
 broodstraat 35
 browndansen 38
 brr 195
 brrr 195
 brrr-brrr 195
 brsch 195
 brug 170
 brugge 169
 bruikbaarheid 70
 bruiloft, tinnen 36
 bsht 194
 bst 194
 bugger 135
 buikbaarheid 71
 bur 195
 burrrhp 138
 burrrrrhhh 138
 byten 38
 cantare 42
 car, whole 39
 caryatieden 152
 cas gaan 41
 ceis 194
 champagnefuif 175
 chantres 42
 chicard 36
 chillin 40
 choky 189
 chouberski ou ou ou 138
 church 44
 ck 193
 cleen 30
 cleenicheyt 30
 clubfuif 175
 clump 25
 coals to Newcastle, to carry 75
 cobia 26
 commen 30
 communautariseren 107
 computer 27
 concelebrant 110
 concert hall 187
 concertgebouw 187
 conditie 35
 confederaal 109

- confederatie 110
 configureren 110
 consistentie 110
 contant 27
 controle 142
 cookie 40
 cool 40
 copie 152
 coujoneren 152
 coup plegen, een 41
 crack 39
 crevetten 78
 crevettes 78
 crevettes-schotel, een 78
 crew 40
 crossword 186-187, 189
 cryptofilippien, -pine 51
 cryptogram 186-187
 Čuš čuš 194
 czar 152
- daad, in der 152
 dachhuer 97
 dacht 141
 daenken 16
 dakhaas 35
 deadfall 38
 deathmetal 26
 deerne 111-112, 115
 def 40
 defederaliseren 109
 definitely good 40
 del 193
 del(l) 193
 delle 193
 demon 163, 166
 denken 16
 denkerij 35
 diabolus 163, 166
 dieduudlio 137
 dief 35
 dienaar, uw onderdanige 35
 dienen 45
 diernaam 111
 dierne 111-113, 115
 dieverij 35
 dijn 147
- dil 193
 dille 193
 dillekijn 193
 dillen 193
 dilly 193
 disrespect, to 41
 diss, to 41
 dissent 41
 diwidlio 137
 djatihout 71
 do, to 50
 docht 141
 dochter van Belial 163
 doedle bomle 137
 doedle bomle rom bom bom 137
 doen 47-50
 Dom, hij is van achter de 131-132, 135
 domino 35
 donkeys 38
 dood niet alleen, indien de 160
 doorfuiven 175
 doré 78
 dorèye 78
 dorp 146
 draak 164
 drije 142
 droge 21
 dub 39
 dudeldjo 136
 dudélio 137
 duivel 162-164, 166
 duivel hale mij, de 157
 duivelskind 163
 dûr-tie...dûr-tie...dûr-tie-jo...o 136
 durven 67
 durven lopen 67
 durven te lopen 67
 Duyvis, als er een fuif is 176
- echtgenote 35
 eck 193
 econoom 154
 eend 153
 eenheid, architectonisch 71
 eens 102, 106
 eerachtig 113
 eerst 113

- eerste 113
 eerwaardelijck 30
 eerwaardicheyt 30
 eerwaardighe 30
 Egyptenaar 130
 eisen voor de timmerman 71
 ek 193
 electric boogie 38
 elf op het rapport 36
 Ella 138
 enchanteuse 42
 endocrien 25
 Engelse zonde, hij begaat de 135
 -er 17
 erpelenpetazzie 78
 Eskimo 123, 125
 Esquimawes 123
 eten 22, 141
 etymologie 36
 eunjer 45
 examenfuij 175
 exobiologie 25

 fans 39
 fascia 43
 fascinare 43
 fase 152
 federaal 107
 federale 108-109
 federale premier 108
 federaliseren 107-109
 federalisme 108-109
 federalisten 108-109
 feest 176-177
 feest, spetterend 177
 felip 53
 ferthel 112
 filibas 53
 filippien 51
 filippine 51-57
 filippinepuzzel 51
 fillipeen 52
 fly-girl 40
 foederatio(nem) 107
 foedus 107
 föhnen 38
 fooi, Rotterdams(ch)e 20

 Franse ambassade, hij is van de 135
 Franse kerk staat open, de 135
 fresh 40
 friet 79
 fuif 173-177
 fuif, daverende 173
 fuif- en karnavalwinkel 176
 fuif, gloeiende 173
 fuif, knallende 173
 fuif, spetterende 173, 177
 fuif, swingende 173
 fuif, vette 173
 fuif geven, een gloeiende 173
 fuif is, voor als er een 176
 fuifjas 175
 fuifje 174, 176-177
 fuifnummer 175
 fuifroeien 175
 fuiftype 175
 fuifwinkel 176
 fuiven 174-176
 fuiverij 175
 fy 32

 gaaf 17
 gaf 17
 galg 71
 gang 40
 gangster 154
 gaon joe 17
 gaon jow 17
 gast geweest, hij is slecht te 20
 gaze 34
 gazebo 34
 geconserveerd, deze dame is goed 153
 gedierte 111
 geen 113
 geest, boze 166
 geest, onreine 146, 166
 geeuwen 27
 gefemel 49
 gefuif 175
 gegierd 111
 geheellijk 113
 geitenfuij 175
 gelezen 56
 gelijkmaker 154

- gemalin 35
 gesierd 111
 gesproken 140
 getierd 111
 getrouwd zijn 188
 gettoblaster 37
 gevierd 111
 geweest, ik heb 'er 20
 gewemel 49
 gezocht 156
 gezwierd 111
 gg 193
 giechelen 27
 gierde 111
 giert 111
 gierton 111
 gimickaliën 41
 gis 194
 gisse 194
 gitz 194
 gitz gitz 194
 god 148, 160
 god moge mij straffen 157
 God moge mij verdoemen 160
 god van deze wereld 164
 god verdoeme mij 157
 god zal mij kreukelen 157
 goed geconserveerd, deze dame is 153
 goedendag 36
 goferhout 71
 graffiteurs 38
 graffiti 38
 graffito 38
 grap 35
 grappig(e) 34
 grenen 71
 greun 16, 18
 greunte 142
 Grieks georiënteerd, hij is 135
 Griekse beginselen toegedaan, hij is
 de 135
 groep, Abelse 85
 grrrr... 138
 gruun 16
 gu-ee 194
 guis 194
 guissay 194
 gus 194
 gusi 194
 guss 194
 guss-guss 194
 gwis 194
 gys 194
 gysse 194
 H.B.S.-fuij 175
 Haastrechtenaars 130
 Haastrechtters 130
 haché 78
 hachee 78
 Hagenaar 130
 Hagenaar, het is een 135
 halacha 26
 handglide 38
 hangden 42
 hangen 92
 harba-lo-ri-fa 137
 Harderwijker 21
 haudoe 105
 hauwen 9
 headspin 38
 hebban olla vogala 144
 hedendaagse 99
 hee 37
 heer 97, 109, 113
 heftig 40
 heiden 35
 heik 193
 helig 30
 hello 37
 heren 113
 herfederaliseren 109
 heyligh 30
 hidalgo hi hi hi 138
 hierna 111, 184
 hiertoe 111
 hiervoor 184
 hiiiii fli fla flo fli fal de ral de fli fla
 flo 139
 hi-i-i-i-i-i-i! 138
 hinnikkkk 137
 hip 39
 hip hop 39
 hip hop, to the 39

- hiphop 39, 41
 hippity-hop 39
 hluton 43
 hlyt 43
 hoek 123
 hoi 37
 hokkie 142
 hökkie 142
 holden 97
 Hollandse ziekte, hij heeft de 135
 holt 141
 homeboy 40
 homosueel 35
 hondtie 142
 höndtie 142
 hooi 16
 hoomisse 97
 hop 39
 houdoe 105
 hout 73, 75, 141
 hout, Noors 73
 hout, zwaar 75
 houten zeden, inheems 72
 houten zeden, uitheems 72
 Houthem 36
 houtkennis, niet vergeten 72
 houtzaagmolen 72
 houxen 11
 huemu 45
 hui 16
 huis 95
 huj 16
 huldebiet 200
 human beat box 37
 humaniora 72
 huus 15
 huwen 11
 huzaar 35
- I am feeling lucky 101, 105
 iark...kahrk 136
 ihh 193
 iiiiiii 137
 ikh 193
 ill, to 40
 'illin 40
 illusie 199
- imitatio 136
 imitation 136
 in flagranti delicto 132
 in pontificalibus 36
 infuus 154
 integraal 85
 Inuit 123-135
 Inuk 123
 ioracopsis nigra 136
 Italiaan, hij is een 135
 Italiaans, hij speelt 135
- jeneverfuij 175
 jim 17
 jojo 152
 joujou 152
 juffrouw 152
 jufvrouw 152
- kabel 41
 kajatenhout 72
 kamelen 41
 Kampers 17
 kannen 172
 kantoor 27
 kapvogel 36
 kariatide 152
 kark...kahrk 136
 katjen 16
 kattien 16
 ke 32, 193
 keck 193
 keerde 113
 kennen 168, 170-172
 kerk 44
 kerk staat open, de Franse 135
 ketel 142
 kettel 142
 kg 193
 kh 193
 khe 193
 kick 193
 kie 32
 kienen 171
 kiezen 44
 kik 193
 kinderen Belials 163

- kinderen van Belial 163
 King 38
 kinnen 170
 kiss 194
 kits 194
 kiusa 44
 kjusa 44
 kk 193
 klakkedeklakkerek-lak-klakkla-klak 138
 klamp 25
 klederen 113
 Kleef, Van 36
 klomp 25
 klop-kattaklop-kattaklop 137
 knalfuif 175, 177
 knapin 35
 kneppel 170
 kneppelkoek 23
 kneppelmoes 23
 knije 142
 knorhutspot 21
 knorrenhutspot 20-21, 23
 knorrepot 20
 knorrestok 21
 koeioneren 152
 koek, Venlose 36
 koelewoelewoele 138
 koemen 16
 koes 194
 koesj 194
 koeske 194
 koes-koes 194
 koes-koeskoes 194
 Koiszu 194
 kommen 16
 kont 35
 koopvaardij 72
 kopij 152
 kos 194
 kös 194
 kos-kos 194
 kroegist 35
 kruid 152
 kruisraadsel 187
 kruiswoordenpuzzel 188
 kruiswoordpuzzel 187, 189
 kruiswoordraadsel 186-189
 kruit 152
 krultang 153
 krusien 16
 kunnen 168-172
 kunstgebit 153
 kunstijs 154
 kuos 194
 küs 194
 kusch 194
 Kuunders 17
 kuus 194
 kuusj 194
 kuuske 194
 kuus-kuss 194
 kuus-kuus 194
 kwaliteiten van de timmerman 72
 kwibus 35
 kwiksaus 35
 kwintessens 35
 kyat 26
 laampe 16
 lac 193
 lag 193
 laggum 193
 laks 93
 lallen 92
 lampe 16
 lau 9-10
 laube 9
 lauche 10
 laue 9-10
 Lauge 10
 Laugen 10
 lauw 9
 Lauwe 9-10
 Lauwen 10
 lauwtroep 41
 lava 138
 lavabo 34
 leat 43
 leenheer 113
 leert 113
 lègen 141
 legen 193
 leget 169
 leggen 16, 168-170

- legging 26
 Leidenaar 130
 leit 169-170
 leotard 26
 leren 113
 leug 10
 leuren 93
 lexicon 72
 lezen 42, 170
 lezen, aan het 67
 lezende, is 67
 liebchen 54
 liefst 47
 lieue 9
 liggen 16, 141, 168-171
 ligget 169
 lijn 9-10
 liliaceae 22
 lineús 10
 lini 10
 Literatuur, de Tempel van de 73
 liw 9
 liwe 9-10
 locht 16
 lol 92
 longement 36
 loom 93
 lopen 141
 lot 43
 louw 9-11
 louwe 9
 lu 9
 lucht 16
 lucifer 163, 165
 lucky, I am feeling 101, 105
 luizenladdertje 35
 lul 92-92
 lul, hy houdt gheenen 92
 lullen 92-93
 lullificatie 36
 luwe 9
 lýnas 10

 maaïeman 36
 Maastrichtenaars 130
 Maastrichters 130
 machine, Orthische 153

 maiden speech 187
 maidenspeech 187
 maiden-speech 187
 majoorse 35
 man, de veertiende 155
 mannegien 141
 männegien 141
 mannen van Belial 163
 mantjen 141
 manuscript 189
 mathesisfuij 175
 MC (Master of Ceremonies) 40
 meefuiven 175
 meelzak 36
 meester 113
 meged 169
 meid 169
 meubelmakerij 73
 mierik 111
 mieters 177
 mijn 147-148
 militair 14
 modules 41
 molen 25
 molina 25
 molinum 25
 mondegreen 196-197, 200
 mondlijm 35
 muilpeeren 19-20
 muus 15
 mythologie 36

 nachtkrab 154
 nadagen 154
 nafuiven 175
 namelyck 184
 nandoe 152
 nandou 152
 nedertellen 151
 ne(e)mt, hi'j 17
 neerstelick 30
 neersticheyt 30
 neertellen 151
 nemp 17
 nemt 17
 neuken 132
 neusuitwerping 152

- nier 151
 nierbed 151
 nierbekken 151
 nierharst 151
 nierhout 151
 nierjicht 151
 nierpijn 151
 niersteen 151
 nierstuk 151
 niervet 151
 nierwee 151
 nierziekte 151
 nierzucht 151
 nierzuchtig 151
 nieuwspapier 153
 Nigtevecht, hij komt uit/van 135
 nijpertje, het is op het 156
 nikker 154
 nippelen 152
 njemjets 124
 njemjetski 124
 nocere 45
 nodig 151
 nodisch 151
 nomaden 151
 nomadiseren 151
 nommer 152
 nommerteeken 152
 noodig 151
 noord 146
 Noordwooldigers 17
 Noors hout 73
 nummer 152
 nummerteken 152

 o 138
 ob-la-di, ob-la-da 137
 oeioei 138
 oh 138
 old 141
 oliebol 36
 olifantendom 35
 olmen 199
 onbenul 94
 onbenullig 94
 ondanks 99
 onder 184
 onderbreken 155
 onderscheidende 123
 onderwind-al 152
 onduitschheid 152
 ongder 42
 ongebild 153
 ongedut 153
 ongs 42
 Ongwanonsionni 124
 Ongwehonwe 124
 oniks 152
 onkluijbaar 155
 ontvrijen 153
 onyx 152
 ooh 138
 oorveeg 23
 oorvijs 23
 oorvijshe 23
 oote 137
 ooze-wieze-wooze 137
 opbellen 154
 opgevoerd 56
 opnaaien 151
 opnaaijen 151
 opscheppen 154
 optocht 151
 optogt 151
 optreden, spetterend 177
 optuitematooien 36
 opzet 59-63
 oreren 35
 Orthische machine 153
 ou 32
 oud 141
 oudtijds 42
 out 141
 oven 199
 overblijven 153
 overgewicht 155
 overwerken, zich 153
 overwinnen 154

 paar 16
 paer 16
 pagaai 155
 pain perdu 76
 pakaian 36

- pakkie-an 35-36
 pampelmoes 152
 papierkrabber 35
 par excellence 166
 parlement, federaal 108
 party 177
 partybundel 177
 paruik 152
 pasteike 79
 pastinaak 152
 pastinak 152
 patat 79
 patat in haar hemd 77
 patatten in hun kazakje 76
 paw 137
 pax-tecum 36
 pedaalridder 35
 pegel 169
 peil 169
 penseellikker 35
 pesteike 79
 pet 169-170, 172
 petazzie 79
 pffffff 138-139
 pfffffft 138
 phase 151
 Philippchen 52-56
 Philippe 52
 Philippinchen 52-56
 philippine 52-54
 phillipina 52
 philopena 52
 philopoena 52-53
 pichty 194
 picknick 152
 piece 38
 piedel 192
 piekeniek 152
 piel 192
 piel piel 192
 piel piel piel 192
 piele 192
 piele piele 192
 piele piele piel piel 192
 piele piele piele 192
 piele wiele wiele 192
 pielk pielk pielk pielk 192
 pierenland 36
 piesemopsantee 35
 pihle 192
 piiieeep 137
 pil pil 192
 Pilatushuis 36
 pile 192
 pilee pilee 192
 pileke 192
 pinksternak 152
 pipipipi 137
 pish 194
 pishto 194
 pishty 194
 pit 169, 172
 plaanke 16
 placebo 34
 plakmonarch 35
 planke 16
 platluis 35-36
 ploem 137
 ploem ploem jenka 137
 poele piele 192
 pommes de terre en chemise 77
 pommes de terre en robe des champs 77
 pompelmoes 152
 pond sterling, een 155
 portaal 35
 posse 40
 potage 79
 potatoe 153
 praten 35
 predikheer 35
 premier, federale 108
 priegelen 154
 prison 153, 189
 promotiefuif 175
 proza 47
 prrr 195
 pruijk 152
 prul 35
 psittacula calthorpae 137
 puis-je m'absenter 35
 put 169-170, 172
 puta 184
 putter 36
 pyelum 26

- pyle 192
 pylie 192
 quispelorium 36
 raer 14
 ragoutje, een lekker 78
 Raolters 17
 rap 39
 rap, to 37, 39
 rappen 37, 40
 rechterhanden, twee 73
 reer 14
 refederaliseren 109
 regering, federale 108
 regime 76
 rekel 142
 rekkel 142
 retetereteteretett 137
 reuzenduim 36
 rhetorica 73
 rijbaan 154
 rijst en brij 152
 rijtijd 154
 rinolalie 26
 rinologie 26
 rinoplastiek 26
 rinorragie 26
 rinoscoop 26
 rinoscopie 26
 rituele flirt 52
 robot 154
 robot dancing 38
 rof 40
 rogge 16
 rombom, rombom, rombom 137
 Rotterdams(ch)e fooi 20
 rough 40
 rugge 16
 ruit 35
 sa 32
 sacrament 36
 seizoen 152
 sandaal 154
 sang 42
 sangen 42
 sangerje 42
 sangje 42
 sangra 42
 satan 162-166
 satanas 163
 saucisson 154
 schaften 73
 schaop 142
 schelm 35
 schepen 169
 Scherpenisse komen, van 36
 schertsend(e) 34-35
 schip 169
 Schleie 10
 schliki 193
 schoelmeister 97
 schoolfuif 175
 schoutin-bij-nacht 35
 schrijfeukte 156
 schrijnwerkers 73
 schurken 163
 scratcher 37
 seizoen 152
 sherif 153
 shoyu 26
 sierde 111
 siert 111
 sierteelt 111
 siggwan 42
 sijs 34-35
 sijsjeslijmer 36
 sik-sik-brrr-brrr 195
 sim-sa-la-dim bom bam sa-ladom sa-la-dim 137
 singen 42
 Sint Klaar 36
 sjerre bekke spoelza 138
 sjoemboem sjoemboem 137
 sjoenge 42
 sjoewiet 137
 sjonge 42
 slakjen 16
 slakkien 16
 slang 164-165
 slangehout 73
 slechteriken 163
 slijm 10

- slim 154
 slovo 124
 smakkk 137
 snedeling 153
 snoer 154
 sobb... 138
 soep 79
 soepel 152
 souple 152
 spaarlamp 154
 speune 16
 spider 38
 splitsing 107
 spopo's 38
 sportsman 154
 spouwen 10
 spreektaal 29
 spuwen 10
 St. Elizabetsvloed 155
 St. Luierijn 36
 St. Pieter 36
 stadsbus 154
 Stamboel 155
 Stappersters 17
 steamer 153
 Steggers 17
 stekade 153
 Stellings 18
 stic 30
 sticken 30
 Stienwiekers 17
 stinkbonsem 155
 stinkroos 35
 stiprekenaar 155
 stock-exchange 153
 stockfisk 22
 stok 16, 22
 stokfisk 22
 Stokkfiskr 22
 stokvis(ch) zonder boter 20, 22-23
 stralen 35
 stripmeid 154
 stuck 30
 stucken 30
 studentenfuif 175
 stuiveling 154
 stuk 16
 ta, ta, tatata 137
 taartenpom 78
 Tærskje 45
 tafel, onrecht jegens de 74
 tag 38
 taggen 38
 tagger 38
 tains 43
 talib 26
 Taliban 26-27
 tan 43
 tandem 34-35
 tang op een varken, dat sluit als
 eene 156
 tan-hlyta 43
 tan-hlytere 43
 tanner 43
 tarte aux pommes 78
 te weten 184
 teeken 151
 tegel 113
 teken 151
 ten 43
 teona 44
 teudisk 124
 Teye 45
 therapie 74
 Theresia-orde 155
 thiania 45
 thianost 43
 thianster 42
 thunan 44
 thunega 44
 thung 45
 thunga 44-45
 thunian 44
 tia 43
 tian 44
 ticket 153
 tierde 11
 tiert 111
 timmertorium 36
 tinnen bruiloft 36
 tion 43
 tíóna 44-45
 tiono 44-45

- tionster 45
 tiûna 45
 tiunian 45
 tjanne 43
 tjanner 43
 tjanster 43
 tjanter 42
 tjanterje 42
 tjen 43
 tjingeltjangel 137
 Tjinje 45
 tjoe 45
 tjoene 42-45
 tjoenen 45
 tjoener 43
 tjoenster 42
 tjonne 42-43
 tjonner 43
 tjonster 42-43, 45
 tjûne 42, 44-45
 tjusa 44
 toasten 39
 toren 35
 torpedoboot 35
 toy 38
 tractaat 173-174
 Trastevere 155
 treem 35
 trekhaak 154
 tsaar 152
 tschouchne 44
 tsianster 44
 tsie...zi 137
 tsie...zit 137
 tsjanterje 42
 tsjerke 44
 tsjinje 45
 tsjinst 43
 tsjiusane 44
 tsjoed 45
 tsjoemdira a a a 138
 tsjoene 42-45
 tsjoenster 44
 tsjonster 44
 tsjuna 44
 tsjûne 43-44
 tsjûnster 45
 tsjûwene 43
 tsoewiet 137
 tulbend 25
 tulipan 25
 tulipe 25
 tulp 25
 turtle 38
 tûwe 43
 tûwene 43
 twee 113
 tweernen 111
 U edele 35
 uder 16
 uitfuiven 175
 uj 16
 unde 97, 146
 uter 16
 Utrecht, hij is van 135
 Utrecht, hij komt van 135
 Utrechtenaar 128-135
 Utrechtenaar draagt zijn broek
 achterstevoren, een 131-132
 Utrechter 128-130, 132-135
 Utrechters 128-130, 133
 Utrechtschman 129
 utter 16
 vaar 35
 valentine 52-53, 57
 valhoed 153
 valscherf 153
 vedeeke 79
 vee 113
 veerdal 111
 veerte 111, 115
 veertien 111-115
 veertig 111-113, 115
 veir hondert 111
 veldbarbier 36
 Venlose koek 36
 vercleenen 30
 vercleeningen 30
 vercleent 30
 verendeel 112
 verfuiven 175
 verleider 162, 164

- vermicelli 153
 vertien 113
 verzenden 107
 vetpapier 35
 vettewariër 153
 viand, bekoert van den boesen 44
 videeke 79
 vidimus 36
 viel 17, 54
 viellieb 54-55
 Vielliebchen 52-57
 Vielliebchentag 53
 vier 112-113, 115
 vierde 11, 113
 vierdeel 112
 vierduizend 111
 vierendeel 112
 vierling 112
 vierndeel 112
 vierschaar 112
 viert 111
 vierde 111, 115
 viertel 112
 viertien 111, 113-115
 viertig 111-112
 viertigste 112
 vierzech 112
 vierzich 112
 vierzichisten 112
 vigen 23
 vijfvingerkruid 23
 vis 20
 visch, boter by de 20
 vivarium 11
 vlagt 36
 Vledders 17
 vledermuis 155
 vleêrmuis 155
 vlees(ch) 151
 vleisch 97
 voddengeraper 74
 vogel in de hand is beter dan twee in de
 lucht, één 156
 vol-au-vent 79
 volkskunde 74
 vollevaa 79
 vollevan 79
 vollevang 79
 vollevant 79
 vollevao 79
 volleveng 79
 vollevont 79
 vollovang 79
 volvang 79
 vorst van de wereld 164
 vortien 113
 vortinnacht 113
 voskuil 155
 vraag en aanbod 74
 vraagbaak 154
 vrachtwagen 153
 vragen 16
 vraogen 16
 vrijgezellenfuif 177
 vrouw 155
 vrouw, slechte 163
 vrouwendag 154
 vrucht afdrijven, de 155
 vuistlook 19-20, 22-23
 vyst 194
 wach armen 32
 waeter 14, 16
 wafel 22-23
 wafels 20
 waffel 22
 wanhoopstafeltje 74
 waoter 142
 wap, een beetje van de 103
 wap, helemaal van de 103
 wap af, van de 103-104
 water 16, 142, 180
 water naar zee dragen 75
 waus 40
 weerde 30
 Weißfisch 10
 Weißling 10
 wel 31
 wentelteefje 36
 wereldoorlog 187
 weri 41
 werken 141
 werkwerving 74
 wert 30

- Westhoekers 17
wier 11
wiert 30
wijer 11
wijkapel 35
wijs zijn, van de 92
wijting 10
windmill 38
windowdressing 26
win-winsituatie 26
wipperwappen 36
wireless application protocol 104
witting 10
witvis 10
wog-box 37
Wolvegesters 17
woordspel(ing) 34, 186
world war 187
wouwer 11
wreed 40
- y 32
yard 38
yo 37
yo, de mannen! 37
- zaag 17
zag 17
zagen 75
zaubern 43-44
zeden, inheems houten 72
zeden, uitheems houten 72
zeelt 9
zeevrachtprijzen 75
- zegede 169
zeide 169
zepe 142
zesplank 36
zeuken 16
zeun 142
ziekte, hij heeft de Hollandse 135
zielement 36
ziepe 142
zingen 42, 45
zingzeggen 40
zingzeggers 37
zoeken 16, 156
zolder 16, 141
zolt 141
zonde, hij begaat de Engelse 135
zonen van Belial 163
zoo doen mij 159
zoolder 16
zoolt 16
zouder 16, 141
zout 16, 141
zûben 43-44
zuken 16
Zuudendigers 17
Zuudwooldigers 17
zwaar hout 75
zwartgerokte 36
zweet 75
zwierde 111
zwiert 111
zwirnen 111
Zwols 17
Zwolse 17